# O CIEPLICACH

W

*SZKLE,*

KSIĄG TROIE.

PRZEZ

## ERAZMA SYXTA,

*PHILOZOPHIEY*
*Y*
*MEDYCYNY DOKTORA*

*NAPISANYCH.*

EDYCYA DRUGA.

w WARSZAWIE y w LWOWIE

u IANA AUGUSTA POZERA

R. P. 1780.

Hic Liber ex antiqua Editione Saeculi XVI. reimpressus, propter cultiorem Latinitatem eodem Saeculo in Polonia florentem, propterque vetustatem Rerum Patriae, testante id jam solo styllo Linguae Polonicae, Offertur Illustri Mgfco Dno de Dębski Caes: Regio Statuum Galiciensium Nobilitarium Secretario Viro undique aestimando.



# DE THERMIS

in pago *Sklo*

LIBER PRIMUS

## CAPUT PRIMUM.

*Propositum & finis horum librorum, quaque ratione conscribi debeant.*

ANimo institui, vt thermarum in pago Sklo, milliare a Jaworow, quinque autem milliaria a Leopoli, Russiæ ciuitate, distante, malum rectumque vsum iis monstrarem hominibus, qui ex omni fere regni Poloniæ regione his temporibus ad eas, restituendæ sanitatis causa, confugiunt, plures autem sæpius sine omni auxilio domum reuertuntur, partim ob id, quia eiusmodi morbis correpti ad has aquas accedunt, quibus plus damni, quam auxilii, afferunt: partim eiusmodi cum morbis aduenjunt, qui sanari quidem potuissent, quia vero corpore vtuntur, vel repleto, vel malis humoribus impuro reddito, neque prius ullam euacuationem instituentes, neque vllis medicamentis sedantibus, tanquam corpus ægrotum & vitiosum præparantibus, adhibitis, ad hos humores non attendunt,

# O CIEPLICACH

We Skle

KSIĘGI PIERWSZE

## ROZDZIAŁ PIERWSZY

*Przedsięwzięcie y koniec pisania tych ksiąg, y ktorym porządkiem maią bydz pisane.*

ZAmysł y przedsięwzięcie to moie iest, abym wody cieplicczney we Skle, (Skłem Wieś zowią, ktora od Jaworowa mile, á od Lwowa miast Ruskich pięć mil leży) złe używanie y dobre pokazał ludziom tym, ktorzy prawie ze wszystkiego Państwa Rzeczy pospolitey Polskiey uciekaią się temi czasy, dla poratowania zdrowia swego do niey, á częstokroć wiele ich bez żadnego ratunku do domow swych zwracaią się, częścią dla tego, iż z chorobami takowemi przyieżdzaią do tey wody, ktore bardziey zaszkodę iáką, ániżeli pomoc wziąć mogą: Częścią też z chorobami przybywaią, ktore mogły bydz poratowane, ale iż ciała maią albo napełnione, albo złemi wilgotnościami zaplugawione, a na to ani żadnego uplenienia przed tym nie czynili, ani też żadnemi lekarstwami uśmierżaiącemi, iakoby ciała chore y zepsowane gotuiącemi, tych wilgotno-

tendunt, propter ea maiori quiritatione ac doloribus ab iis proficiſcuntur. Inueniuntur & tales, qui corpore puro gaudeant, eorumque morbis hæ aquæ ad ſanationem conueniant, rectum tantum eorum vſum ignorent, quam ob cauſam, eodem ac alios vident modo, ad has quas præſentes, iis vti, ſimiliter faciunt, eaſque bibunt, quamuis non nunquam ſine neceſſitate. Alii ſtatim poſt comeſtionem ad eas accedunt, alii etiam per aliquot horas in iis ſedent, & poſtea quidquid offendunt, ſine delectu manducant, bibunt, & in libero aere verſantur. Harum rerum obſeruatio, cum ad ſanitatem neceſſaria ſit atque vtilis, eo magis quibuſuis medicamentis vtentibus neceſſaria, & medicamentorum vſum reddens vtiliorem. Qui vero exacte harum aquarum vtilitatem ex recto, vel incommodum, ex peruerſo carum vſu, demonſtrare velit, opus eſt, vt primum naturam huius aquæ & vim manifeſtet, quod quidem nemo recte facere poteſt, niſi prius de thermis quædam dicat. Cum vero thermæ nil aliud ſint, quam aquæ calidæ, non incommodum mihi videtur, in primo libro omnium

gotnośći nie pomiarkowali, dla tegoż z większym narżekaniem y bolmi od niey odieżdżaią. Znayduią ſię y tacy, ktorży ciała czyſte maią, y choroby tey wodżie przyzwoite leczyć, ieno używania przyſtoinego o niey nie wiedzą, dla tegoż iako widżą drugich używać, ktorży ſię przy tey wodzie zchowali, tak też y oni czynią, y piią onę, chociaż y tego pod czas nie potrżeba. Drudzy zaraz naiadſzy ſię do niey wſtępuią, y drudzy też po kilka godżin w niey ſiadaią, y potym, co ſię natrafi bez braku iedzą, piią, y po wietrze chodzą: ktore rzeczy zachowywać acż we zdrowiu rzecz ieſt potżebna y pożyteczna, ale w używaniu iakich kolwiek lekarſtw, tym ieſzcze więcey potrzebnieyſza, y używanie lekarſtw ſkutecznieyſze czyniąca. Jednakże, kto chce doſtatnie pożytki tey wody z dobrego używania, albo ſzkody ze złego, pokazać, potrżeba aby naypierwey przyrodzenie tey wody, y moc obiawił, a tego doſkonale uczynić żaden nie może, ażby pierwey o cieplicach nic co powiedział. Ale iż Cieplice nic innego nie ſą, ieno wody ćiepłe, przyſtoyna rzecz mi ſię zda, abym pierwſzą Księgę ſtrawił na pokazaniu



mnium aquarum naturam, earumque originem & vſum explicare. Secundo in libro id agam, vt nomina, naturam & qualitatem omnium thermarum in medium proferam. Tertius proprie in ſe continebit, quæ thermarum natura in pago Sklo, quæ particulæ in iis, vel mineralia inſint, quibus in morbis ſint efficaces, quique rectus harum aquarum vſus, hoc eſt, quid iis, qui illis vti velint, prius ſit faciendum opus, quid illo tempore, quo in balneis, iis vtuntur, vel eas bibunt, cauere oporteat. Tandem, quæ abſoluto balneo, vel ſumtis aquis, vitari debeant. Breuiter ergo hos duos præcedentes libros abſoluam, feſtinans, quam primum fieri poteſt, ad vltimum, qui hanc ob cauſam ſunt conſcripti, vt quilibet facilius harum noſtrarum Ruſſiæ thermarum vſum intelligere poſſit.

niu przyrodzenia wody wſzelakiey, y początku oney, y pożytkach, Drugą na to wſzyſtko obrocę, abym nazwiſka, przyrodzenie y przymioty wſzyſtkich cieplic ludziom podał. Trzećia właſnie to w ſobie będzie miała, co za przyrodzenie wody Sklaney ieſt, ktore materye, albo minery w niey ſą, na ktore choroby pomocna y iakie ma bydż dobre używanie tey wody, to ieſt, co trzeba czynić pierwey, niżeli do iey używania ktożkolwiek che przyſtąpić, co w ten czas zachować, kiedy kto w oney albo śiada, albo onę pije. Na oſtatek, czego też przeſtrzegać maią ludzie po wyſiedzieniu wanien, albo piciu oney. Krotko tedy te dwie pierwſze rzeczy przebiegnę, ſpieſząc ſię iak nayprędzy do oſtatnieyſzey: gdyż y te dwie dla tego maią bydż napiſane, aby mogł każdy ſnadniey wyrozumieć używanie tych to naſzych Cieplic Ruſkich.

CAPVT A2 ROZ.

## CAPVT SECVNDVM.

*Aquæ inter alia elementa excellentia & neceſſitas, tum ad omnium rerum incrementum, tum etiam ad conſeruationem.*

OMnes res creatæ ſunt mirabiles, quique eas conſideret, neque mirari ſatis de iis poteſt. Idem quod *Heraclitus*, amator ſapientiæ, quibusdam, qui eum in nigro hypocauſto, hoc eſt, officina piſtoria ſedentem, quæſiuerunt, quæ fumo erat repleta, ob eamque cauſam retrogreſſi intrare nolentes, dixit: *ſecure poteſtis intrare, quia & hic Deum inuenietis,* (a) hoc omnis etiam rerum naturæ diligens contemplator profiteri debet, vt ex minimis rebus prouidentia Dei, & ſingulare, quod exprimi verbis non poteſt, artificium ſemper appareat. Quin potius, quam quæque res eſt minor, tam maius ſubtiliusque artificium, creatorisque ſapientiam in producenda illa comprehendre quisque poteſt. Ideo bene dixit Galenus, (b) vt homo minima in re, ſi diligenter attendat animum, tres has res, Creatoris ſapientiam, poten-

(a) *Ariſtotel lib. 1. de partib. ani mal. cap. 5.*
(b) *Lib. 3. de vſu part. cap 10.*



## RODZIAŁ DRUGI.

*Wody między innemi żywiołami zacność y potrzeba, tak do pomnożenia wſzyſtkich rzeczy, iako też y do trwania.*

WSzyſtkie rzeczy ſtworżone przedziwne ſą, y przeto kto ſię przypatrży, wydźiwić ſię onym nie może. Y co Heraclitus miłośnik mądroſci niektorym, ktorży go ſzukali, a on w ten czas w czarney izbie, to ieſt w piekarni, ſiedział, kędy ſię kurżyło, y przeto nazad ſię cofnęli, nie chcąc tam wniść, on im powiedział, beſpiecznie tu wnidźcie, abowiem y tu Boga naydźiecie, to każdy przyrodzeniom rzeczy pilno przypatruiąc ſię mowić muſi: iż w naymnieyſzey rzeczy Opatrzność Boga; y niewymowne rzemieſło, y ſztukę zawſze widziec: y owſzem im mnieyſza rzecz ieſt, tym większey foremnieyſze ſztuki, y mądrość ſtworzyćiela w uczynieniu oney każdy obaczyć może. Dla tego Galenus dobrże powiedział: że w naymnieyſzey rzeczy człowiek może obaczyć, gdy ſię zechce pilno przypatrować tym trzem rzeczom, ſtworzyciela: mądrości, mocy y dobro-



potentiam & benignitatem, videre poſſit: idque non minus ex apibus & muſcis, quam ſole appareat, quibus vilibus in rebus eadem inſit ſapientia, benignitas & potentia, quam coeleſtibus in luminaribus: hoc tamen addens, *vt non materia rerum conſideretur, ſed ipſum artificium in materia.* Nolo in ponenda hac re ante plane oculos multus eſſe, cum nunc aliud meum ſit inſtitutum. Aqua ipſa, de qua nunc ſcribo, eiusdem eſt naturæ, vt mirabilem eius & re vera inenarrabilem excellentiam, virtutem & vſum nemo oratione complecti perfecte poſſit. Nam ita eſt comparata, vt nullus ſit homo, nullum animal, nulla planta, arbor & frumentum, quod ſine aqua poſſit vel naſci, vel durare & viuere, incrementumque capere. Idcirco multa ſunt animalia, quæ ſine igne quidem viuere poſſunt, ſed ſine aqua nullum. (c) Credo igitur non aliam ob cauſam antiquos aſtrologos & philoſophos zonam torridam hominibus haud frequentem dixiſſe, quàm quia ob magnum calorem & exſiccantem ſolis ignem nulla ſit aqua, neque ex terra profluens, neque pluuiatilis, oſten-

(c) *Plutarchus in comparatione aquane an ignis ſit vtilior.*





dobroci: y niemniey w pſczole, y w muſze, niż we ſłońcu to ſię okazuie, gdyż iednakowa ieſt mądrość, dobroć, y moc, w tych podłych rzeczach, iako y w niebieſkich światłach: to iednak przydawſzy, aby *non materia rerum conſideretur, ſed ipſum artificium in materia.* Niechcę ſię tu rozwodzić, abym to miał na oczy prawie ukazać, gdyż teraz inſze przedſięwzięcie moie ieſt. Woda ſama, o ktorey teraz piſzę, ieſt takowa, iż żaden iey dźiwnych y prawie niewypowiedzianych zacnośći, cnot, mocy, y pożytkow, doſkonale wypiſać nie może. Ta abowiem takowa ieſt, iż żadnego niemaſz człowieka, żadnego bydlęcia, żadnego ziela, drzewa, ziarna, ktoreby bez wody mogło ſię albo urodzić, albo trwać, y żyć, y pomnożenie brać. Dla tegoż wiele ieſt zwierząt, ktore bez ognia żyć mogą, ale bez wody żadne. Y wierzę że nie inſza przyczyna ſtarych onych Aſtrologow y Philozophow, ktorży powiadali, że poyśrednia kraina źiemi dla tego ieſt nie ludna, iż tam dla wielkiego gorąca, y dla wyſuſzaiącego płomienia ſłonecznego żadnych wod ani z ziemie płynących, ani dzdzo-

lis, ostendentes, vt vita hmnana sine aqua nullo modo conseruari possit. Nostris vero temporibus e contrario, homines ibi habitare, eiusmodi argumentis probant, vt sæpius pluat, & magna sit aquarum copia, qua de re fusius scribit Iosephus a Costa, Societatis Iesu. (d) Recte igitur *Thales Milesius*, *Pindarus* & *Homerus*, multique alii, aquam pro principio omnium rerum visibilium habuere, præter multa alia argumenta, ob hoc maxime, vt nulla res possit nasci, in qua non insit humiditas, id quod vnus quisque intelligit, ex semine & ex omni grano exsiccato. Præter ea omnes herbæ ex humore crescunt augescentes, sic & arbores, omnesque aliæ res a nascentia crescentes. (e) Et hæc maxima est causa, ob quam creator, tam magnam aquarum vim ex fontibus in terram secundum magnam suam beneficentiam deriuauit. Aurum enim, argentum & margaritas, quibus neque corpus humanum neque natura opus habet, raro & in profunda terra, vel mari, abscondit, (f) sed

aquam

dżdżowych nie było: daiąc znáć, że bez wody żywot ludzki żadną miarą trwać nie może. iako przeciwnym sposobem temi czasy, że tam ludzie mieszkaią, takiemi dowodami pokazuią, że y dżdże częste bywaią y wod bardzo wiele, iako o tym srodze pisze Iosephus a Costa Societatis Iesu. Słusznie tedy Thales Milesius, Pindarus y Homerus y wiele innych, wodę za początek wszytkich rzeczy oczywystych kładli, maiąc wiele innych dowodow na to, ale te osobliwe, iz żadna rzecz nie może się urodźić, ktora nie ma w sobie wilgotności, iako to każdy widźieć może, w nasieniu, y w ziarnie wszelakim wyschłym. Nad to wszystkie zioła wilgotnością rostą, y pomnażaią się także y drzewa, y wszystkie inne rzeczy, ktorekolwiek po zrodzeniu swem rosną. Y tać iest przyczyna naywiększa dla czego Pan Bog tak gęste wody y wielkie z zrzodeł na ziemi z szczodrobliwości swey wielkiey wylać raczył. Złoto abowiem srebro, perły, ktorych ani ciało ani przyrodzenie nie potrzebuie, rzadko kędy, y to w głębokośći ziemie, albo morża, zakryć y zachować raczył:

a wodę

(d) *De natura noui orbis.* (e) *Plutarchus de placitis philosophorum. lib. 1. cap. 3.* (f) *Andr. Baccius lib. 1 de Thermis, in proœmio.*



aquam in tali copia atque abundantia vbique effudit, vt non solum insaturabilis terræ siccitas expleatur, aptaque ad semen omnis generis rerum recipiendum reddatur, sed & intra & supra terram, & quod magis, supra coelos, vt sacrorum hymnorum scriptor, (g) & scriptura sacra dicit, (h) suspendit: *& diuisit aquas ab aquis.* Neque hoc satis, vt tam necessariam & ad vitam tam vtilem rem vbiuis a Deo habeamus, sed & præter hoc variis in locis singulari vi medica donatam, ita vt iis, quibus medici secundum naturæ cursum per artem sapientiamque suam mederi haud possint, aqua præter omnem opinionem magis prosit, vt de nouo quasi nati videantur, id quod de nullo alio dici potest elemento. Igne quidem vtimur in medicamentis, sed semper cum damno: aqua vero nil nocens multum ad sanitatem confert.

Sic aer etiam necessarius ad bonam valetudinem est, sed sæpissime mutatur a fumis & vaporibus aquosis, ac talis est, qualis aqua, supra quam suspensus est. De hac igitur aqua primum, quale initium, & vnde originem habeat, opus est dicere.

CAPVT

a wodę z takim dostatkiem y obfitością wszędy rozlał, iż nie tylko nie nasyconą suchość ziemie nasyca, y czyni ią snadną, do przyięcia wszelakich postaci rzeczy, ale onę y wewnątrz y z wierzchu, a co większa, y nad nieby, iako psalmista śpiewa, y pismo opisuie, zawieśił: *& diuisit aquas ab aquis.* A nie dosyć na tym, iż tak rzecz potrzebną y do żyćia bardzo pożyteczną wszędy od Pana Boga mamy, ale ieszcze na rożnych mieyscach, iakoby lekarstwy osobliwemi onę obdarzył, że czego więc Lekarże biegiem przyrodzonym y rozumem swym y nauką uleczeć nie mogą, to nad spodziewanie wszytkich woda więc uzdrawia, że się drudzy iakoby znowu narodźić zdadzą, czego żaden żywioł niema. Bo ognia acz używamy w lekarstwach, ale zawsze ze szkodą: woda zaś nic nie szkodząc, wielkie poratowanie zdrowia czyni. Także aer, albo to powietrze, acz potrzebne iest do zdrowia dobrego, ale nayczęśćiey odmianę swą bierze, z dymow y pary wodney, y takowe bywa, iakie więc wody, nad ktoremi iest zawieszone. O tey tedy wodzie naypierwey co za początek, y iakowy rodzay ma? potrzeba mowić.

ROZ-

(g) *Psalm. 148* (h) *gen. cap. 1.*

## CAPVT TERTIVM

*Veterum philosophorum opinio de principio omnium aquarum, & iudicium de illo.*

TRes ſunt maxime opiniones, vel ſententiæ, de principio omnium aquarum, deque earum generatione, pariterque omnium lacuum, paludum & fluuiorum. Duabus vtitur *Ariſtoteles*, altera ſua, altera veterum philoſophorum, tertia eſt recentiorum, tum philoſophorum, tum theologorum. Quamuis *Seneca* de hoc elemento ſcribens, quatuor opiniones de principio omnium aquarum tradat: hæc tamen prima illam quartam includere poteſt, quippe quæ vna eademque eſt cum veterum illa philoſophorum opinione. Sic illi ſentiebant, quod principium & abundantia omnium aquarum, non aliunde quam ex magnis pluuiis, quæ vt plurimum, tempore hiemis & in principio autumni, de nubibus cadunt, oriatur. Et quia hæ aquæ cito ſuper terram fluunt, addiderunt, easdem, quas in ſuperficie terræ videmus cryptas ac foueas, in quibus aqua colligatur, etiam ſub

tera in-



## ROZDZIAŁ TRZECI

*Mniemanie ſtarych philozophow o początku wſzyſtkich wod, y rozſądek o nim.*

TRzy ſą nayprzednieyſze zdania, albo ſentencye o początku wod wſzyſtkich, o rodzeniu onych, tak że wſzelakich Jezior, Kałuż y Rzek. Dwie ma Ariſtoteles, iednę ſwoię, a drugą ſtarych philoſophow, a trzecia ieſt poślednieyſzych, tak philozophow, iako y Theologow. Acz Seneka piſząc o tymże żywiole, cztery mniemania kładzie o początku wſzelakich wod, wſzakoſż w tey pierwſzey y ta czwarta zamknąć ſię może, gdyż iedna ieſt z tym mniemaniem ſtarych miłoſnikow mądrości. Tak tedy oni rozumieli, iż początek y obfitość wſzelakich wod, nie zkąd inąd pochodzi, ieno z wielkich dżdżow, ktore poſpolicie zimie, y na początku ieśieni z obłokow padaią. A iż te wody prędko po ziemi zćiekaią, przeto przydawali, iż iako tu na wierzchu ziemie widziemy wiele pieczar y dołow, w ktorych ſię zachowuie woda, także oni powiadali, że pod ziemią takoweż ſą do-

ły wiel-



inueniri, in quibus aqua illa aſſeruetur, & per omne tempus, quo non pluat, ex iis omni terræ aqua ſatis ſuperque adminiſtretur, quoadusque non pluat, foueæque illæ iterum impleantur. Neque argumenta illis defuerunt. Primum eſt illud: quia euidenter videmus, fluuios, omnesque aquas magis exundare, maioremque eſſe aquarum abundantiam, ills temporibus, quibus pluuia copioſe cadit, atque in primis niues liqueſcunt ineunte vere; nix enim & glacies nil aliud eſt, quam aqua pluuia coagulata & congelata, & hanc ob cauſam eo plus aquæ tunc ſuppeditat terra, quanto magis ex copioſis & continuis pluuiis fuit imbuta. Secundum argumentum eſt: quia in illis regionibus, vbi frequentius pluit, & multi & magni fluuii, ſtagna, aliæque aquæ reperiuntur, quemadmodum in regionibus ſeptentrionalibus; magna vis aquarum deprehenditur, quia ibi pluuiæ ſunt frequentes. In regionibus vero meridianis parua aquarum copia inuenitur, cum fluentium, tum ſtagnantium, quia raro ibi pluit, & hæ regiones ab omnibus coſmo-

graphis B



ły wielkie y pieczary w ktorych ona woda ſię przechowuie, y przez wſzyſtek czas, ktorego dżdżu nie bywa, dodaie doſtatek wody po wſzyſtkiey ziemi, aż znowu dżdże nadeydą, y napełnią one doły. A mieli na to dowodow nie mało. Pierwſzy ten ieſt: oczywiśćie to widziemy, iż rzeki, y wſzelakie wody, barziey wylewaią; y większą obfitość wody maią temi czaſy, kiedy dżdże padaią wielkie, a oſobliwie kiedy ſię rozpuſzczaią śniegi, na początku wioſny, gdyż śnieg y lod nic innego nie ieſt, iedno woda ze dżdżow zśiadła y zmarzła, albowiem więcey w ten czas ziemia z śiebie wod wydaie, dla tego iż też więcey ich w ſię nabrała, z wielkich y uſtawicznych dżdżow. Drugi dowod ten ieſt, iż kędy częſte dżdże bywaią, w tamtych krainach y wiele, y wielkich Rzek y Jezior y innych ſię wod nayduie, iako w pułnocnych Kraiach wiele ieſt wod, iż tam częſte dżdże zpadaią. W krainach zas ktore leżą na południe, barzo mało ſię nayduie wod tak płynących, iako y ſtoiących, iż tam rzadko kiedy deſzcz widać, ale piaſzczyſte y ſuche te krai-

ny

graphis arenoſæ & ſiccæ deſcribuntur. Sed & hoc non parum hanc confirmat ſententiam, quod, cum ſiccitate regionis laboretur, tunc amnes aliæque aquæ exſiccantur, vel etiam in nonnullis multo minus aquæ inuenitur, quam illo tempore, quo frequenter pluat. Addunt & hoc ad corroborandam ſuam ſententiam, quod aquæ copioſe & ſæpius ex montium radicibus oriuntur, ex quibus, vt illi dicunt, intelligitur, hanc aquam non aliunde, quam ex pluuiis colligi, quæ ex altis montibus circa ipſam eorum radicem coaceruantur, & poſtea fontes, ciſternas & fluuios efficiunt. Hæc opinio aliqua ex parte poteſt tanquam vera admitti, altera vero ex parte nullo modo pro conuenienti & vera haberi. Si enim ſapientes illi hoc ita intellexerunt, quod aqua pluuia ſæpius riuulos, riuos etiam quoſdam efficiat, quos Latini torrentes dicunt, nec non ciſternas, tunc verum eſt, multos eſſe eiusmodi riuulos & fontes, qui ex pluuia aqua valde augeſcunt, & magno impetu fluunt, quouſque illa ex pluuia collecta aqua ſufficit: ſuccedente vero ſiccitate, vix in illo lo-

co,

ny od wſzyſtkich koſmographow bywaią opiſowane. Ale y to nie pomału popiera tego mniemania, iż gdy ſię trafi ſuche barzo lato, tedy rzeki y inne wody wyſychaią, albo też w niektorych daleko mniey ſię wody nayduie, aniżeli kiedy dżdże częſte przepadaią. Przydaią y to do umocnienia ſwoiey ſentencyi, iż naywiękſze wody y nayczęſtſze wynikaią ze ſpodku gor, ſkąd znać iako oni powiadaią, iż ta woda nie ſkąd inąd ſię nie zbiera, ieno ze dżdżow, ktore z wyſokich gor przy ſamym ſpodzie onych do kupy y iednoſci ſię zchodzą, y potym zrzodła y krynice czynią y rzeki. Ta ſentencya częścią może bydź prawdziwa, częścią też żadną miarą nie może bydz za przyſtoyną y prawdziwą poczytana. Bo ieſzliż ci mędrcy rozumieli tak, iż dżdżyſta woda częſto czyni ſtrumienie y ſtrugi niektore, ktore Lacinnicy nazywaią torrentes, y także cyſterny, tedy to prawda ieſt, gdyż wiele ieſt takich iakoby rzeczek y zrzodeł, ktore po dżdżach nabieraią wiele wody y wielkim zapędem bieżą, poki ieno zſtaie oney wody ze dżdżow nabraney: ale ſkoro ieno ſuchość, naſtąpi, na

tych



co, vbi aqua fuerit, apparet. Si igitur hanc originem omnium fluuiorum, cunctarumque ciſternarum & fontium, aliarumque aquarum ſubterranearum & puteorum putent, grauiter in hoc errant, credentes vt aqua pluuia tam multis & magnis fluuiis aquam ſufficienter ſuppeditare poſſit. Primum non ignorant foſſores, vt & vinitores, nec non hortulani, aliique, qui ſæpius fodiant, quod nulla pluuia quamuis & diu duret, & copioſa ſit, profundius vltra tres cubitos in terram penetret, et pars tantum illius aquæ, ſi terra ſicca ſit, in eam intret, quod ſi vero ſit terra iam aqua imbuta, tunc aqua illa plane defluit, & propter ea, ſi poſt magnos calores primum pluat, illo tempore fluuii non augeſcunt. Præter hoc multæ inueniuntur petræ monteſque, ex ipſis lapidibus conſiſtentes, neque minus tamen multi fluuii fonteſque ex illis profluunt. Qua igitur ratione aqua pluuia ab his lapidibus imbibitur, vt poſtea abunde ſatis aquam fluuiis illis fontibusque, ex rupibus illis ſcaturientibus, ſuppeditet? Opus igitur eſt, aliam harum aquarum principii

cauſam, B2

tych miaſt, ledwie znać na onym mieyſcu, ieslisz kędy woda była. A iesli zaś ten początek wſzyſtkim rzekom, wſzyſtkim krynicom, y zrzodłom, y inſzym wodom podziemnym, także y ſtrudziennym ſtanowią, tedy bardzo ſię na tym mylą, aby dżdżyſta woda mogła tak wielom y wielkim rzekom doſtatku wody dodac. Naprzod wiedzą to y kopacze, tak ci co około winnic chodzą, iak też y ogrodnicy y inni ktorzy grabarkę robią, iż żaden deſzcz by był naydłużſzy y naywiękſzy, tedy nie przenika ziemie głębiey nad trzy łokcie, ale część oney wody, iesli ziemia ieſt nadeſchła, w ſię bierze, iesli też ziemia namokła, tedy ona woda precz ſcieka, y dla tegoż kiedy po wielkich gorącach pierwſzy deſzcz padnie na ziemię, w ten czas rzeki nie zbieraią. Do tego znaydzieſz wiele ſkał y gor, ktore z ſamych kamieni ſą umocnione, a przecie z nich wynika wiele rzek y zrzodeł: iakoż tedy dżdżyſta woda może ſię w te kamienie wpić, aby potym doſtatku wody dodawała onym rzekom y zrzodłom z onych ſkał wynikaiącym? Inſzey tedy przyczyny potrzeba ſzukać począ-

tku

cauſam,quam aquam pluuiam,quærere. Inſuper multis in locis valde ſiccis inueniuntur aquæ decem & quindecim vlnas profundæ, quando puteos effodiunt, ad quas nullo modo aqua, ex pluuiis collecta, affluere poteſt. In multis denique altis montibus eorumque ipſo cacumine inueniuntur ciſternæ & fontes valde pulchri & perennes, qui non ex aqua pluuia augeſcunt, ſed aliud perennitatis principium habent, qui bene ſcimus, aquam pluuiam cito ex locis decliuibus & montibus in loca inferiora defluere. Veterum philoſophorum ſententiam quod attinet, qui aquam pluuiam cauſam perrennitatis & abundantiæ omnium aquarum dicunt, facile ad eam reſpondemus, ſi prius Ariſtotelis conſideremus ſententiam, qui, vt in omni de natura doctrina, quamlibet rem magna vtilique induſtria ſolet conſiderare atque explicare, ſic etiam opinionem de omnium aquarum principio diligenter diſcutit. Si tantum modo diligenter conſideremus, &, quid dicat, intelligamus, facile, vt mihi videtur, reſpondebimus veteribus illis philoſophis, nimium argumentis

tku tych wod, a nie wodę dżdżyſtą. Do tego ieſzcze na wielu mieyſcach ktore ſą barzo wyſchłe, znayduią ſię wody na łatrow dziesięc y na piętnaſcie, gdy ſtudnie kopaią, do ktorych żadną miarą woda zebrana ze dżdżow nie może dochodzić. Naoſtatek na wielu wyſokich nazbyt gorach na ſamym wierzchu znayduią ſię krynice, y zrzodła bard. opiękne y obfite, ktore nie z dżdżyſtey wody nabieraią, ale maią inſzy początek uſtawicznosci ſwoiey, gdyż wiemy to dobrze, że woda dżdżyſta prędko z pochyłych mieyſc y zgor zpada na doł. A co powiadaią oni ſtarzy Philoſophi dowodząc tego, że dżdże ſą przyczyną uſtawiczności y obfitości wſzelakich wod. Na to łatwie odpowiedzieć ſię może, gdy pierwey weźmiemy przed ſię Ariſtotelis ſententiam, ktory iako we wſzyſtkiey ſwey nauce o przyrodzeniu, każdą rzecz z wielkim y ſkutecznem uważeniem zwykł rozbieracy uważać: taky ten diſkurs o początku wſzelakich wod pilno roztrząſa. Gdy ſię dobrze mu przypatrzymy y co on mowi zrozumiemy, łatwie, iako mi ſię zda, będziemy mogli odpowiedzieć onym ſtarym philoſophom, ktorzy ſię na



gumentis ſuis captis, multaque alia de aquis dubia reſoluere poſſumus.

## CAPVT QVARTVM

*Ariſtotelis duæ opiniones de principio aquæ.*

QUemadmodum Ariſtoteles in omnibus ſuis ſermonibus, ſubtilis, vtilis & perfectus eſt, ſic etiam incomprehenſibilis, difficilis, & quaſi cum ſe ipſo diſcrepans deprehenditur: ideo ſæpius viri docti interpretantes eum valde inter ſe diſſentiunt, vnaque de re varie opinantur, vnde multæ inutiles oriuntur opiniones. Proinde, vt aſſequi id poſſimus, duplicem prius magni huius philoſophi de principio & continuatione omnium aquarum opinionem explicare non dubitaui. In primis omnes fere inter ſe conueniunt, hanc eſſe eius ſententiam: (h) in terræ viſceribus, inquit, reperiuntur multi vapores & exhalationes quaſi, qui cum ſurſum aſcendunt, & ſub ipſam terræ vel petrarum ſuperficiem veniunt,

(h) *Ariſtotel. lib. 1. meteor. cap. 13, & lib. 2. cap. 1. & 2. Averroes ibidem.*

na ſwych dowodach bardzo zaparli, y wiele innych wątpliwości o wodach rozwiązać możemy.

## ROZDZIAŁ. CZWARTY

*Ariſtotelesa dwoie mniemania o początku wody.*

Jedno, iako *Ariſtoteles* we wſzyſtkich ſwych diſkurſach y dowodach ieſt ſubtelny, ſkuteczny y doſkonały, tak zaś ieſt niepoięty, trudny, y iakoby ſam z ſobą ſię niezgadzaiący: zkąd częſtokroć ludzie uczeni wykładaiąc go, przychodzą do wielkiego rozrożnienia y niezgody w iedney rzeczy, że wiele więc niepotrzebnych opiniy namnożą y naczynią. Przeto abyśmy mogli uyść tego, zdało mi ſię, abych dwoiakie mniemanie tego wielkiego Philoſopha, o początku y uſtawiczności wod wſzelakich wprzod położył. Naypierwſza, wſzyſcy ſię prawie zgadzaią iż iego ieſt, a takowa ieſt: we wnętrznośći ziemie, powiada on, znayduie ſię wiele pary y duchu iakiegoś, ktory gdy ſię podnośi ku gorze, y przyidzie pod ſam wierzch ziemie albo ſkał, tedy od tego

niunt, tunc ab illo terræ frigore (nam terra eſt frigida & ſicca naturaliter, id quod & philoſophia & ipſa natura docet) vapores condenſantur, ex quibus deinde, ſi coaceruentur, oritur aqua, quæ poſtea inferiora loca petit. Nam in terra multi venti, exhalationes, nec non vapores incluſi ſunt, id quod facile quilibet poteſt videre, *quia non datur vacuum in natura*, vt in ſcholis loquuntur, & multa etiam eiusmodi loca in terra inuenimus, quæ vacua videntur, ſed ibi ſemper eſt ventus, talis, qualis eſt & ſuper terram, quem aerem Latini vocant. Hoc ex terræ motu intelligitur, qui non alia ex cauſa, quam quia ventus occluſus reſpiratione & exitu caret, oritur. Exitum igitur quærens ita mouet terram, vt ea corruere videatur, quod accidit ſæpius cum ventus ille apertionem inuenit, qui cito per terræ ſuperficiem erumpit, ne vacuum vllum ſit, quo facto terra corruit, & ciuitates ſimul cum ea concidunt. Vt clarius quilibet aquarum ſub terra naſcentiam intelligere poſſit, nubes nebulæque conſiderandæ ſunt, ex quibus pluuia generatur, quando

vapo-

go zimna ziemie (abowiem ziemia ieſt zimna y ſucha z przyrodzenia, czego y philozophia y przyrodzenie ſamouczy) bywa ona para do kupy ściſniona, y potym gdy ſię ſkupi, rodzi ſię z niey woda, y tak potym ſpada na doł. A iż w ziemi wiele ſię zamyka wiatru y duchu, także y pary, łatwie to każdy może obaczyć, częścią iż iako mowią w ſzkołach, *non datur vacuum in rerum natura*, a wiele mieyſć takowych nayduiemy w ziemi, ktore zdadzą ſię prożne, ale tam ieſt zawſze ten wiatr, ktory y nad ziemią ieſt uſtawicznie, *aerem Latini* nazywaią tegoż może nas nauczyć y trzęſienie ziemie, ktore nie ſkąd inąd bywa, iedno kiedy ten wiatr tak będzie zawarty we wnętrzności ziemney, że nigdzie oddechu y wyiścia nie ma. Tedy ſzukaiąc ſobie wyiścia tak ruſza ziemią, iako by ſię ziemia miała obalić, iakoż przytrafia ſię częſtokroć, że gdy ten wiatr wynalaźſzy ſobie dziurę, oną na wierzch ziemie wyniknie prędko, aby prożności żadney nie było, natychmiaſt ziemia ſię zapada, y miaſta poſpołu z nią tam wpadaią. A żeby iaſniey mogł ka-

żdy



vapores vel ex terra vel ex aqua adſcendunt, & in media aeris regione a frigore coagulati & coadunati condenſantur, atque in aquam conuertuntur, ex qua fit pluuia. Cum vero hoc exemplum pro hominibus illiteratis ſit intellectu difficile, multumque temporis requiratur, ſi clare id comprehendere uelint: proinde domeſticum exemplum ſuppeditabo, quod vnusquiſqueque videre poteſt fere quotidie. Si ferculum quoddam in olla, ſiue aliud quid, igni apponitur, atque operculo cooperitur mundo ac ſicco, tunc quilibet videt, ex vapore illo, qui operculum attingit, guttas generari, aliquando tam magnas, vt haud parum quis aquæ ex illis colligere poſſit, qui ſæpius eas abſtergat: hoc tamen notandum, vt ſecundum materiam, ex qua vapor ille adſcendit, tum maior, tum minor illius ſit quantitas. Idem etiam obſeruari poteſt, in deſtillationibus non tantum chymicis, in quibus, ut aiunt, & natura ſuperatur, ſed etiam in communi elaboratione vini ex frumento ſtillaticii. Talis igitur eſt generationis aquarum ſub terra modus, ſecundum Ari-

ſtotelem

zdy porozumieć ſpoſob rodzenia ſię wod pod ziemią, mogłbym to pokazać na obłokach y mgłach, z ktorych ſię rodzą dżdże, ktore nie ſkąd inąd rodzą ſię, ieno kiedy para albo z ziemie albo z wod podnieśie ſię do poyſrzedniey krainy powietrza, ta od zimna onego mieyſca do kupy ſciſniona y ziednoczona potym obraca ſię w wodę z ktorey bywa deſzcz. Ale iż ten przykład na proſte ludzie ieſt przytrudnieyſzym y wieleby czaſu potrzebował, aby ſię to onym iaſnie mogł pokazać: przeto domowego przykładu zażyię, ktory każdy może widzieć prawie na każdy dzień. Gdy owo w garnku bądź potrawę iaką, bądź też co innego, do ognia przyſtawią, y pokrywką chędogą y ſuchą nakryią, obaczyć to każdy może, że z oney pary, ktora ſię o pokrywkę opiera krople ſię rodzą tak wielkie podczas, że nie mało by wody z nich ſię mogło nazbierać, gdyby kto częſto zbierał: to iednak pamiętaiąc, że według materiey, z ktorey ona para ſię podnoſi, czaſem iey będzie więcey, czaſem y mniey. Toż widzieć ſię może y w dyſtylacyach, nie tylko

chimi-

ſtotelem, (i) vt vnusquisque videre apud eum poteſt, & hanc eum tenere opinionem, libri eius non ſolum docent, ſed & omnes illius interpretes teſtantur. Altera eius opinio, quod ſecure affirmare poſſum, a nemine commemorata, quemadmodum & ille ipſe non huius videtur eſſe ſententiæ, vt mare aquarum ſit principium: qui vero profundius conſiderat verba eius, facile intelligit, non aliud, ſecundum eum fluuiorum, cataractarum fontiumque principium conſtitui poſſe, niſi mare. (k) Nam quæſtionem faciens, vbinam fuit, & quodnam eſt elementum verum aquæ? non aliud eſſe dicit, quam oceanum, id eſt mare, quod vniuerſum terrarum orbem circumfluit, a quo tum maria alia ſingularia & diſtincta, tum & aquæ aliæ omnes, quibuscunque nominibus dictæ, emanant & ad id refluunt. Et ſicut ille de toto hoc terrarum orbe opinabatur, qui coelum & quatuor elementa includit, quod ſit æternum, & ſine principio & fine,

(i) *Lib. I. meteor. capit. 13. & lib II. cap. 1. 2.*

(k) *Lib. II. meteor. cap. 3.*



chimickich, w ktorych oni, iako powiadaią, y przyrodzenie przechodzą: ale y w proſtym przepalaniu y przepuſzczaniu wodek. Taki tedy ieſt ſpoſob rodzenia ſię wod pod ziemią według Ariſtotelesa, iako każdy może obaczyć u niego, y to bydź iego mniemanie, nie tylko iego księgi pokazuią, ale też y wſzyſcy tłumacze iego świadczą. Druga iego ſentencya, acz mogę to beſpiecznie powiedzieć, od żadnego nie ieſt wſpomniana, iakoſz y on ſam nie zda ſię do tego prowadzić, aby początek wod, miał morze ſtanowić: iednakże kto głęboko weyrzy w iego ſłowa, obaczy to ſnadnie, że niektory inny początek wedle niego może bydź poſtanowiony rzek, krynic, źrzodeł, iedno morże. Abowiem on gdy pytanie czyni, kędyby był, y ktory ieſt żywioł prawdziwy wody? nie inſzy bydź powiada, iedno: oceanum, morze ktore wſzyſtek świat oblewa, y od ktorego tak inne poiedynkowe y oſobne, iako też y wſzelakie inne wody iakiemiż kolwiek imiony nazwane wychodzą y do niego ſię wracaią, y iako on trzymał o wſzyſtkim tym okręgu świata, w ktorym ſię zamyka



ſine (l) ita etiam ſentiebat de mari, tanquam elemento, quod ſit æternum ſecundum naturam ſuam, ſed generetur ſecundum partes ſuas, cum hæc omnium elementorum ſit proprietas ab initio mundi innata, vt ea ſemper durent, quamuis & immutabilitas & transfiguratio in ea competat. Eiusdem ſententiæ eſt & magnus illius commentator Averroes. Qui vberius cognoſcere deſiderat, hanc & non aliam fuiſſe Ariſtotelis de mari ſententiam (multi enim varie eius de hoc opinionem explicant) ille legat *Bernardinum Teleſium* (m) qui contra omnes probat, non aliud eſſe apud Ariſtotelem aquæ elementum, quam mare. Ex hac igitur Ariſtotelis ſententia, facile, vt mihi videtur, intelligitur, aquarum principium tantum mare eſſe. Si enim omnia elementa ſuarum partium ſint principia (*ſimilarium enim partium ſunt omnia elementa*) cur & mare omnium aquarum principium non

(l) *Quia æternum eſt ſecundum ſpeciem, generabile & corruptibile ſecundum partem.*

(m) *L. III. de nat. rer. c. 19. & ſeq.*



zamyka Niebo y cztery żywioły, iż ieſt wieczny, y bez początku y końca zawſze: tak też y o morzu, iako o żywiole toż twierdzi, że ieſt wieczne wedle iſtności ſwey własney, ale rodzi ſię według ſwoich cząſtek, gdyż to własność wſzyſtkim żywiołom ieſt wrodzona od początku świata, że ſame trwaią uſtawicznie, chociaż uſtawiczne ſą, y w nieodmienney odmienności y przemienieniu. Toż prawie trzyma y on iego wielki commentator Auerroes. A kto ſzerzey pożąda to wiedzieć, iż ta a nie inna ſentencya była Ariſtotelis o morzu (abowiem wiele ich ieſt, ktorzy rożnie o tym iego mniemaniu trzymaią) niechay ſobie czyta *Bernardinum Teleſium*, ktory przeciwko wſzyſtkim to wywodzi, że żywioł wody nie ieſt inſzy u *Ariſtotelesa*, iedno morze. Z tey tedy ſentencyi Aryſtotelesowey, łatwie, iako mi ſię zda, pokazać ſię to może, że początek wod nie ieſt inſzy iedno morze: bo ieśliż wſzyſtkie żywioły ſwych cząſtek (*ſimilarium enim partium ſunt omnia elementa*) ſą początkami, dla czegoż y morze wſzyſtkich wod nie ma bydź początkiem,

non debeat eſſe, cum ex aqua conſiſtit, vt fluuii, fontes & ſtagna: (*n*) Nulla enim plane differentia eſt, inter aquam pluuiam, fluuiatilem, fontanam, ſtagneam & maritimam, nomina tantum ſunt diuerſa, ſed ipſa ſubſtantia & natura aquæ, eſt omnium vna eademque. Si quis vero dicat: non vbique eſt aqua vna eademque, quia aqua maritima eſt ſalſa, & craſſa, fluuiatilis eſt dulcis, fontana & pluuia tum dulcis, tum acida, alia amara, alia odora, quarum variarum aquarum diuerſitates quilibet ex guſtu intelligere poteſt: Ad hoc facile reſpondetur: verum eſt quod dicis, ſed hæc non pertinent ad ſubſtantiam aquæ, & ſunt tantum qualitates, minime ad illius naturam pertinentes, quæ ab ea nullo poteſt modo ſeparari. Quænam eſt illa natura? omnis aqua naturaliter eſt frigida & humida, hæc duo ſigna ſemper in ea inſunt, & ſi hæc duo ſigna ab ea ſeparentur, iam non aqua eſt, ſed vel aer, vel terra, vel aliud quid: ſalſugo vero

(*n*) Iac. Zabarella *lib. de naturalis ſcientiæ conſtit. cap. 29.*

gdyż także woda ieſt morze, iako, y rzeki, żrzodła y kałuże: bo żadney rożnośći niemaſz między dżdżyſtą, rzeczną, żrzodelną y iezierną y morſką wodą, ieno nazwiſka ſą rożne, ale ſama iſtność y przyrodzenie wody, iedna ieſt wſzyſtkich. Ale rzecze kto: nie ieſt iednakowa woda wſzędy, bo morſka woda ieſt ſłona, y gruba, rzeczna ieſt ſłodka, a ta co z żrzodeł y dżdżow znayduie ſię iedna ſłodka, druga kwaśna, trzecia gorzká, czwarta wonna, y rozmaitych innych rożnośći wod może ſię każdy napatrzyć gdy ich zechce koſztować. Na to łatwia odpowiedź. Prawda to ieſt, co powiadaſz, ale nie ta ieſt iſtność wody, przymioty to tylko ſą, ale nie właſne przyrodzenie oney, ktore odniey żadnem ſpoſobem nie może bydż odięte. A ktoreż ieſt? woda każda z przyrodzenia ſwego ieſt zimna y wilgotna, te dwie rzeczy zawſze przy oney ſą, y gdy te dwie rzeczy od niey będą odłączone, zaraz nie woda ieſt, ale albo powietrze, albo ziemia, albo co innego: ſłoność zaś, gorzkość, kwas



vero, amaritudo, acor, & odor, cum ſeparentur, aqua tamen erit, quia natura & ſubſtantia eius non in his rebus conſiſtit Non admirandum eſt, tam multas variasque aquas inueniri, nullum enim elementum, & præſertim aqua & terra, ita purum inuenitur, quod non habeat quidquam admixti, vt omnes fere ſentiunt philoſophi: hoc tamen ita intelligendum, vt tunc elementum mixtum alia res eſſe videatur, ſi omnes qualitates ad ſubſtantiam pertinentes in eo diſpareant, & inde aliud quid fiat. Cur igitur aqua maritima eſt ſalſa, aliæ vero aquæ non ſalſæ? Hoc te docebit Ariſtoteles, (*o*) eodem in loco, quo mare elementum quartum conſtituit. Mare igitur eſſe, ſecundum mentem Ariſtotelis, principium omnium ex terra profluentium aquarum, nulli dubitamus, cum & tertia ſententia haud obſcure demonſtret, omnes has tres opiniones eſſe veras, ſi eas diligenter conſideremus.

CAPUT

(*o*) *Ariſtot. lib. 2. meteor. cap. 3.*

kwas y wonność, chociaż odeymieſz, przecie iednak woda poſtaremu będzie, dla tego iż przyrodzenie iey y iſtność nie na tych rzeczach należy. A iż tak wiele rożnych wod ſię znayduie, temu ſię dżiwować nie potrzeba, bo żadnego prawie żywiołu, a oſobliwie wody, y ziemie niemaſz tak czyſtey, aby nie miały mieć iakiey przyſady, iako prawie wſzyſcy rozumieią philoſophowie: iednak tak to trzeba rozumieć, że w ten czas ſtaie ſię z żywiołu rzecz inna zmieſzana, kiedy iuż wſzyſtkie iſtotne przymioty od niego odchodzą, y inne iakie ſtawaią ſię. A dla czego w morzu woda ſłona, y inſze wody nie ſłone? Nauczy cię Ariſtoteles na tymże mieyſcu, kędy morze żywiołem czwartym ſtanowi. Już tedy o tym wątpić nie mamy, abyśmy nie mieli tak rozumieć wedle Ariſtotelesa, iż morze ieſt początek wſzyſtkich wod wynikaiących y wychodzących z ziemie, acz gdy trzecią ſentencyą wyprawię, pokażę to, iż wſzyſtkie te trzy mniemania prawdżiwe ſą, gdy ſię onym z pilnością przypatrować będziemy.

 ROZ-

## CAPVT QVINTVM.

*Theologorum & philosophorum recentiorum opinio, quod mare omnium sit aquarum principium.*

VIrorum, cum in philosophia, tum in theologia, celeberrimorum, primis post CHRISTUM natum, temporibus, vel etiam posteris, viuentium, nouissima est sententia, qui immutabilitati & continuationi aquarum in terra fluentium, vel ex illa emanantium, non aliud, quam mare, principium attribuerunt, qua de re, quomodo ex mari omnes fluuii, fontes, aliæque aquæ effluunt, ad idque iterum reuertuntur, pulchrum affert exemplum *Seneca.* (*p*) Corporis nostri nutrimentum incrementumque, non aliunde, quam ex sanguine, prouenit, qui in hepate generatur, vt medici sciunt & ipsi res docet. Ex hoc hepate venæ exeunt, per quas omnis sanguis, non aliter, quam per fistulas, diffunditur, & ad minimum membrum partemque corporis alimen-

(*p*) Seneca, *lib. 2. natur. quæst. cap. 15.*



## ROZDZIAŁ PIĄTY.

*Theologow y Philosophow pośledniey szych maiemanie, że morze iest początek wod wszystkich,*

OStatnie rozumienie iest ludzi tak w philosophiey, iako też w theologiey zacnych, ktorzy tak pierwszemi czasy blisko po narodzeniu Pańskim, albo też y pośledniey szych czasow żyli. Ci albowiem nieodmienności y ustawiczności wod po ziemi płynących, albo z niey wypływaiących, nie co inszego początek bydź powiadali, iedno morze, y daie nadobny przykład Seneka, iako to rozumieć mamy, że z morza wszystkie rzeki, zrzodła y insze wody wypływaią, y do niego się znowu zwracaią. W ciele naszym wszystka żywność y tucz ciału nie zkąd inąd pochodzi, iedno ze krwie, ktora się rodzi w wątrobie, iako Medycy rozumieią, y sama rzecz pokazuie. Od tey wątroby idą żyły, przez ktore wszelka krew po ciele, nie inaczey iako rurami rozchodzi się, y do naymnieyszego członka, y cząstki ciała on pokarm



mentum aduehit, ope cuius minima corporis nostri pars viuit. (*q*) Sic & mare, omnium aquarum principium, per fluuios non nullos, partim visibiles, partim a visu remotos, tantam aquarum copiam per omnem terram diffundit, vt mirari & nonnunquam obstupescere debeamus, Et quemadmodum nullus anatomiæ peritus hucusque omnem venarum arteriarumque distributionem assequutus est, quæ quibusdam in locis pilorum instar subtiles sunt, easque coniectura tantum consequuntur, (*r*) sic multo difficilius est, omnes riuulos, & quasi venas cognoscere, per quas aqua ex mari affluens terram vtilem foecundamque reddit. Disce, homo, prius dispositionem vel minimam, artificiumque cuiuscunque membri tui, tunc & facilius omnium aquarum fontes prin-



karm przychodzi, ktorym żyie każda cząstka w nas. Tak też morze będąc początek wszystkich wod, strumieniami niektoremi częścią nam widomemi, częścią też zakrytemi od widoku naszego, rozlewa po wszystkiey ziemi takie mnostwo wody, że się dziwować y podczas zadumiewać muśiemy. A iako żaden Anatomik ieszcze do tego czasu nie doszedł wyszstkich roześcia y rozpuszczenia żył, ktore są na nie ktorych mieyscach, tak drobne iako włoski, tylko z domysłu samego ie opisuią: daleko trudnieysza rzecz iest wszystkie strugi, y iakoby żyły poznać, ktoremi woda z morza oblewaiąc ziemię pożyteczną y urodzayną czyni. Zrozumiey człowiecze pierwey naymnieysze złożenie y sztukę ktoregokolwiek członka twego, tedy łatwiey zrozumiesz y wod wszy-

(*q*) *Communis veterum medicorum, notitia sanguinis circuli destitutorum, error est, hepar sanguinis esse officinam. Nunc vel medicinæ tirones melius sciunt, bilem tantum ab hoc viscere secerni, & sanguinis conficiendi negotium, quo chylus in naturam sanguinis mutatur, magna ex parte a pulmonibus, maxime vero a motu sanguinis progressiuo, absolui. Quæ igitur auctor hic male scripsit, temporis illius in medicina iniuriæ triouendum.*

(*r*) *Iam non coniectura tantum, distributionem arteriarum venarumque, consequimur, sed per accuratissimas in eas iniectiones cum cera colorata, satis clare, maxima ex parte scimus.*

principiaque intelliges. Hæc quidem ſententia eſt recentiorum philoſophorum & theologorum, *Baſilii* in lib. Hexameron. *S. Ambroſii* in eiusmodi libris, *Bedæ* etiam in Hexameron, quam a *Salomone* mutuarunt, qui ita dicit: (s) *omnia flumina, eunt in mare, nec tamen plenum eſt mare: ac quem in locum abeunt flumina, eundem iterato repetunt.* Hunc Salomonis locum ſi quis vellet amplificare, monſtrare poſſet, quomodo aqua fluuiatilis oriatur, his ex verbis: *eundem iterato repetunt.* Quoniam vero hoc longum, multumque temporis amittendum eſſet, in aliud differimus tempus. Cum Salomone etiam faciunt S. *Hieronymus*, in hunc locum commentans, *Iſidorus*, (t) *Damaſcenus*, *Hugo* de Sancto Victore, *D. Thomas*, 2. ſent. diſt. 14. quæſt. 1. ad. 3. *Albertus Magnus* lib. 2. meteor. tract. 2. part. 11. *Plinius* libr. 2. Cap. 65. *Philo Iudæus* in libro de opificio mundi, aliique plures. Et quamuis alii varie de principio aquæ opinati fuerunt nemo

wſzyſtkich zrzodła y początki. Ta tedy ſeutencya ieſt poślednieyſzych philoſophow y theologow, Baſilii in lib. Hexameron. S. Ambrożego w takowychże Księgach, Bedæ także in Hexameron. a te wzięli od Salomona, ktory tak mowi: *wſzyſtkie rzeki wpadaią do morza, a przecie morze nie wylewa nad zwyczay: na toż mieyſce rzeki zwracaią ſię zkąd wyſzły, aby znowu płynęły.* Z tego mieyſca Salomonowego, gdyby kto chciał ſię rozwodzić, mogł by pokazać iako ſię rodzi woda rzeczna, z tych ſłow: *zwracaią ſię, aby znowu płynęły.* Ale iżby to w długą poſzło, y wieleby ſię na tym czaſu ſtrawiło, przeto na inſzy czas odkładamy. Także z Salomonem trzymaią, S. Hieronim na to mieyſce piſząc, Iſidorus, Damaſcenus, Hugo de Sancto Victore, D. Thomas, 2. ſent. diſt. 14. quæſt. 1. ad 3. Albertus magnus lib. 2. meteor. tract. 2. part. 11. Plinius libr. 2. cap. 65. Philo Iudæus in lib. de opificio mundi, y innch bardzo wiele. Y aczkolwiek rożnie inſzi rozumieli o początku wody, żaden

(s) *Eccleſ. cap.* 1.
(t) *Iſidor. lib. 3. Origin. cap. 20.*



nemo tamen auſus eſt hanb confutare ſententiam: ſolus tantum *Cardanus* eam aggreſſus non nullis argumentis refutare non dubitauit: ſed bene hæc conuulſit *Iulius Scaliger* in lib. de ſubtilitate, exercit. 46. Qui vtrumque audire velit, legat hoc in loco Scaligerum.

żaden iednak nie ważył ſię tey ſentenciey zbiiać: ſam tylko Cardanus obruſzył ſię na nię y kilkanaſtą racyi śmiał onę ganić: ale dobrze mu to zapłacił Iulius Scaliger in lib. de ſubtilitate exercit. 46. kto chce obudwu ſłyſzeć, czytay ſamego Skaligera na tym mieyſcu.

## CAPUT SEXTUM.

*Impedimentum, quod recentiorum philoſophorum opinioni obſtabat, S. Thomas tollit.*

HOc vnum tamen, quod Cardanus, vel quis alius, contra hanc ſupra dictam de principio fluuiorum fontiumque ſententiam, obiicere potuiſſet, reiicere haud decet. Fac, mare eſſe principium fluuiorum, omniumque aliarum aquarum, hoc tamen intellectu difficile videtur, qua ratione fieri poſſit, vt aqua, natura ſua grauis, ſemperque inferiora & decliuia loca petens, ex mari adſcendat altos in montes, ex quibus plurimi magnique fluuii effluant. Ad hoc plures ſat bene iam reſponderunt (*u*) quidam enim id adſcribunt vento cuidam, qui

## ROZDZIAŁ SZOSTY.

*Przeſzkodę ktora zawadzała mniemaniu poślednich philoſophow, Thomaſz S. odwala.*

NIe godzi ſię iednak zamilczeć tey iedney przyczyny, ktorą y Kardan, y kto inſzy mogłby zarzucić, przeciwko tey wzwyż wſpomnioney ſentenciey o początku rzek y zrzodeł. Bo niechay to tak będzie, iż morze ieſt początkiem rzek, y innych wſzelkich wod, to iednak rzecz ieſt do poięcia iak trudna, to może bydz, gdyż woda z przyrodzenia ieſt ſwego ciężka, y zawſze na doł y na pochyłe mieyſca pada y ſpływa, iako może z morza na wyſokie gory wniść, z ktorych naywięcy rzek wielkich wychodzi y wypływa. Nato iuż wiele ich doſyć dobrze odpo-

qui aquam illam ſurſum mouet ac pellit ad riuulos illos fonteſque, ex quibus magni fluuii effluunt. Alii vero alias ſuppeditant cauſas, ſed omnium optime ad rem dixit *S. Thomas*, qui id coeleſtium corporum orbitis adſcribit, quæ in vſum omnium rerum communem, hoc terrarum in orbe contentarum vel viuentium, athmoſphæram earum ſurſum eleuant atque attrahunt, vt hoc modo animalibus, arboribus, plantis, vt & metallis ſubterraneis, ſufficientem & tempeſtiuum præbeant vigorem. Sed ne quis obiiciat, contra aquæ hoc eſſe naturam, atque adeo aquæ ſurſum eleuationem violentam, ad hoc ille ita reſpondit: ſecundum vim innatam, omnia elementa coelis ſunt ſubdita. Quod ſi igitur ſecundum inclinationem quid faciant, non violenter id expediunt, ſed per vim innatam, cuius ſententiæ eſt & *Averroes*, (x) hoc eſt, vt philoſophi dicere ſolent, *potentia*

(u) D. BASILIUS *in lib. Hexam.* Plato *in Phædone.* Plinius *lib. 2. cap. 65.* D. Thomas *loco citato.*

(x) *Averroes lib. 2. de coelo*

odpowiadaią, bo iedni przypiſuią to, iakiemuś iakoby wiatrowi, ktory wzruſza y popędza onę wodę ku gorze do onych ſtrug y zrzodeł, z ktorych zaś rzeki wielkie wylewaią. Drudzy też inne przyczyny wynayduią: ale naylepiey Tomaſz Swięty ktory to przypiſuie niebieſkim okręgom y obrotom ich, ktore dla wſzyſtkich rzeczy ktorekolwiek na tym okręgu ſwiata albo ſą albo żyią, dla poſpolitego dobra ich, nieba ku gorze podnoſzą y wciągaią, aby tak zwierzętom, drzewom y ziołom, iako też y kruſzcom w ziemi, doſtateczne y wczeſne odwilżenie dodały. Ale aby nie ozwał ſię kto, iż to przecię ieſt przeciwko przyrodzeniu wody, y przetoż gwałtowneby to było wody ku gorze podnieſienie. Na to on tak odpowiada: iż wedle przyrodzonego prawa, żywioły wſzyſtkie ſą pod poſłuſzeńſtwem nieba, dla tegoż gdy przez nakłonienie cokolwiek czynią nie gwałtownie to odprawuią, ale według biegu przyrodzonego, iako trzyma y Awerroes, to ieſt iako Philoſophi zwykli mowić potentia obedientiali, iż te niſze



*tia obedientiali*, quia res inferiores iam a creatione vniuerſi ſubditæ ſunt ſuperioribus, eaſque, ſi ad quid inclinent, ſequuntur. Ad hoc & *Scaliger*, ſcribendo contra Cardanum, aliud inſuper dat reſponſum (*y*) id quod ex aquis illis, ex loco inferiori ſurſum tendentibus, duxit: quia vero multum temporis conſumendum eſſet, neque illiterati facile caperent, proinde qui plura de hoc ſcire cupiat, legat *Scaligerum*. Ego hunc ſermonem finio, faciens cum ſententia S. Thomæ: *Hæc Iouæ nomen collaudent, quo iubente creata ſunt, quæque ipſe ſtatuit in perpetuum, præſcripta lege non violanda* (z)

## CAPUT SEPTIMUM.

*Monſtratur, qua ratione omnes hæ tres opiniones veræ eſſe poſſint.*

Quamuis conuenientiſſima veriſſimaque hæc recentiorum ſit ſententia, quæ mari principium omnium aquarum attribuit, auctore primum *Salomone*, deinde & *Ariſtotele* (*aa*) vt iam fuit monſtra-

(y) *Exercit. 46.*

(z) *Pſalmo 148. verſ. 5.*

(aa) *Ariſtot. lib. 2. meteor.*

ſze rzeczy ſą poddane zaraz od ſtworzenia ſwiata wyżſzym, y ſłuchaią ich gdy bywaią nakłonione do czego. Ma ieſzcze Skaliger piſząc przeciwko Kardanowi na to inſzą odpowiedź, ktorą wziął z onych wod, ktore z niziny pędzą ku gorze: ale iżby ſię około niego długo przyſzło bawić, y nie zaraz by go proſtſzy poięli: przeto kto chce więcey otym wiedzieć niechay ſię uciecze do niego. Ja tak zamykam ten dyſkurs ſtoiąc przy ſentenciey Thomaſza Swiętego: *ſtatuit ea in æternum, præceptum poſuit & non præteribit.*

## ROZDZIAŁ SIODMY

*Okazanie prawdy, iako wſzyſtkie te trzy mniemania mogą bydż prawdziwe.*

Acz nayprzyſtoynieyſza y nayprawdziwſza ta ſentencya poślednieyſza ieſt, ktora morzu początek wod wſzelkich przypiſuie, za powodem Salomona wprzod, potym też y Ariſtoteleſa, iako ſię to iuż pokazało: iednak y one pierwſze dwie nie tak maią bydż odrzucone, aby ſię w nich nie miało

ſtratum: illæ duæ tamen priores non ſunt abiiciendæ, quippe in quibus non parum veritatis inueniatur. Nam prima illa opinio, quæ fluuiorum aliarumque aquarum principium aquis pluuiis adſcribit, non adeo a vero aberrat, ſi eam decenter conſideremus. Fac enim, mare eſſe aquarum principium, vt re vera eſt, dici tamen poteſt, quod pluuiæ multum ad abundantiam aquæ fluuiorum faciant. Quando multum pluit, vel magna niuium & glaciei vis liqueſcit, tunc videmus aquam in fluuiis ita augeſcere, vt ea non ſolum ripas æquet, ſed etiam extra ripas late in campum, dimidium milliare, vel milliare, defluat, id quod non ex alia fit cauſa, quam ex magna aquæ affluentis copia. Ideoque non abs re dicunt illi, qui affirmant: non aliam eſſe fluuiorum ſeptentrionalium, aliis maiorum, cauſam, quam quia illis in regionibus magna eſt vis pluuiæ ac niuis, ex quibus maior affluat aquæ copia. Inſuper multi reperiuntur eiusmodi fluuii,
tor-

ſo cokolwiek prawdy znaleść. Albowiem ono pierwſze zdanie, ktorym początek rzek y wod innych, przypiſuią wodom dżdżyſtym, nie ieſt bardzo zdrożne, gdy go będziemy rozumieć przyſtoynie. Wziąwſzy abowiem morze za początek wod, iakoż tak ieſt, może y to mowić, y dżdże pomagaią wiele rzekom do obfitości wody. Widziemy częſtokroć kiedy wielkie dżdże zpadaią, albo kiedy owo śniegi wielkie y lody ſię rozpuſzczą, tedy w rzekach tak wiele wody przybywa, iż nie tylko rowno w ſwych brzegach iey będzie doſtatek: ale też na pola daleko puł mile y mile wylewa, to nie ſkąd inąd iedno iż przychodney wody wiele przybywa. Y przeto nie od rzeczy ci mowią, ktorzy powiadaią, iż nie inna ieſt przyczyna czemu pułnocne rzeki daleko ſą większe niż ktore inne, ieno iż dżdże y śniegi zbyt wielkie wtamtych kraiach zpadaią, z ktorych więcey wody przybywa do onych rzek. Do tego ieſzcze znayduie ſię wiele takich rzek (*torrentes* Łacinnicy nazywaią) ktore wtenczas tylko trwaią kiedy dżdże
wiel-



*torrentes* Latini dicunt, qui illo tantum tempore durant, quo multum pluit, poſtea etiam non breui temporis ſpatio videntur, cum vero æſtus ac ſiccitas ſequitur, exſiccantur: his igitur non alia, quam aqua pluuia, cauſa eſt. Eiusmodi fluuii ſunt multi in Aethiopia Abiſſinorum, qui ex pluuiis oriuntur, & propter ea nullus ex iis fluuius in mare rubrum influit, ſed a terra abſorbentur omnes. Hoc ergo modo vera dici poteſt veterum illorum opinio, hac tamen adiecta conditione, quod & hæc aqua pluuia primam ducat ex aqua marina originem, vt quiſque hoc ex pluuiæ generatione poteſt intelligere. Sic etiam prima illa Ariſtotelis opinio vera eſt, quod multum aquæ generetur, & adſit, cum ad fluuios, tum ad fontes & ciſternas ex vapore illo, qui in cauernis & ſpeluncis ſubterraneis naſcitur, ſed ut omnes aquæ, tam marina, quam aliæ, ex hoc vapore proueniant, nullo modo concedendum. Vapores enim non eodem ſemper modo ex terra, omni
anno

wielkie idą, albo też kiedy dżdże one uſtaną przez czas niemały bywaią widane: potym gdy ciepła y ſuſze naſtąpią, wyſychaią: tych tedy nie inna przyczyna może bydź ſtanowiona ieno dżdżyſta ona woda. Takowych rzek bardzo wiele ieſt in Aethiopia Abiſſinorum, ktore ze dżdżow ſię rodzą, y dla tegoż żadna rzeka z onych nie wpada do morza czerwonego, ale wſzyſtkie wśiąkaią w ziemie. Tak tedy może bydź prawdziwe zdanie onych ſtarych philoſophow: to iednak przydawſzy, że y ta woda dżdżyſta naypierwſzy początek ſwoy ma z morſkiey wody, iako to każdy obaczyć może, ktory wie iako ſię dżdże rodzą. Także y one pierwſze mniemanie Ariſtoteleſa może bydź y ieſt prawdziwe, iż wiele wody rodzi ſię y przybywa, tak do rzek, iako y zrzodeł, y krynic z tey pary ktora ſię rodzi w lochach y pieczarach podziemnych; ale aby wſzyſtkie wody tak morſka iako y inne z tey ſamey pary miały pochodzic, to żadną miarą ſtać nie może: gdyż iako tu nad ziemią, nie iednakie pary z ziemie wychodzą na każdy rok,
ale

anno adſcendunt, ſed nonnunquam maior, nonnunquam minor eorum copia prouenit, vnde & pluuiæ non eædem ſunt, ſed alias maiores, alias æſtas tam ſicca, vt valde parum terra ex pluuia humectetur. Hoc idem intelligendum de ſubterraneis vaporibus, quaſi ii non ſufficiant, vt eodem modo fluuii fluant, aliique fontes ſemper ſcaturiant: nam fluuii propria ſua aqua gaudent, flagrantiſſimo etiam æſtu, eorumque aqua nunquam exſiccatur: aduentitia vero aqua quandoque aduenit, quandoque abeſt. Hæc igitur opinio ita intellecta, vera eſſe poteſt, hoc addito, quod vapores illi ſubterranei multis aliis ex rebus generari poſſint, ac generentur, ſed maxime ex riuulis illis ſubterraneis, qui ex mari oriantur. Tandem & hoc ſcire opus eſt, multa ſub terra eiusmodi loca inueniri, in quibus aqua permanens in copia reperiatur. Longa hic demonſtratio haud neceſſaria videtur, interroget, qui velit, de hoc foſſores noſtros, qui

metal-

ale pod czas więcey pod czas mniey ich bywa, ſkąd też y dżdże nie iednakowe bywaią, ale raz więkſze, drugi raz tak ſuche lata bywaią, że mało co wilgości dżdżyſtey bywa. Toż też rozumieć potrzeba y o podziemnych parach, iż nie mogłyby nadążyć, aby iednoſtaynie rzeki miały płynąć, y inne zrzodła uſtawicznie wynikać: bo rzeki właſną wodę ſwoię y w naywiękſze gorąca maią, y nigdy ich woda nie wyſycha: przychodnia woda czaſem przybywa czaſem ubywa. Tak tedy to mniemanie rozumieiąc, może bydź prawdziwe, to przecie przyłożywſzy: że y te pary podziemne z wielu innych rzeczy rodzić ſię mogą, ale naywięcey z ſtrug onych wodnych podziemnych ktore z morza wynikaią. Na oſtatek to wiedzieć rzecz ieſt potrzebna, że nayduie ſię pod ziemią wiele takich mieyſc, w ktorych wod obfitych y doſtatnych nachodzą. Na to długich y wielkich dowodow nie potrzeba, zapytay kto chce kopaczow tych, ktorzy u nas albo kruſzcze w Olkuſzu, albo ſol w Bochni kopią, ci dadzą ſprawę

że



metalla Jlkuſſii, vel ſalem Bochnæ effodiunt, tunc illi affirmabunt, multa in montibus inueniri loca, vbi magna ſit aquæ copia, ita, vt certo damnum haud exiguum, ſi quibusdam in illis montium locis aqua non effunderetur, ex inundatione aquæ illius oriretur, & hanc ob cauſam eſt trochlea Bochnæ, ope cuius aqua iſta effunditur. *Aſclepiodorus* ſcribit, Philippum, regem Macedoniæ, multos peritos homines in montes, vbi antea metalla effodiebantur, miſiſſe, qui, cum per aliquot dies in fodinis illis manſiſſent, nil aliud, niſi magnos fluuios aquarumque exundationem inuenerunt. Inde facile intelligitur, omnes has opiniones, ſi cum vltima, quæ mare aquarum principium ſtabilit, comparentur, veras eſſe: nam hæ aquæ ſubterraneæ, non aliunde niſi ex mari effluunt. Quam ob rem hunc de principio aquarum ſermonem finiens, nil amplius, quam illa Salomonis verba profero, quæ ac initio dixi: *omnia flumina eunt in mare: nec tamen plenum eſt mare: ac quem in locum abeunt flumina eundem iterato repetunt.* Ex mari

igitur

że wiele mieyſc nachodzą w gorach, kędy wielkie wody opływaią, tak dalece, że kiedyby na gorę tey wody z niektorych mieyſc nie wylewano, pewna rzecz żeby wielka ſię ſzkoda ſtała w gorach od zalania onych wod: y przeto ieſt ſzyb w Bochniey ieden, ktorym onę wodę wylewaią. Piſze *Aſclepiodorus*, iż Philip Krol Macedoński wpuścił był wiele ludzi biegłych do gor ſtarych, kędy przed tym kopano kruſzce: Gdy ſię tam w onych pieczarach bawili kilka dni, nie znalezli nic innego, ieno wielkie rzeki y wod wylanie. Zkąd każdy łatwie ſię domyślić może, że wſzyſtkie te mniemania, gdy ſię zaſadzaią na tym poślednieyſzym, ktore morze za początek wod ſtanowi, prawdziwe ſą: bo y te wody podziemne, nie zkąd inąd wybiegaią iedno z morza. Dla tego zamykaiąc iuż ten diſkurs o początku wody, nic więcey nie mowię iedno oneż ſłowa Salomona, ktorem pierwey położył: *Wſzyſtkie rzeki upadaią do morza, a przecię morze nie wylewa nad zwyczay, na toż mieyſce rzeki zwracaią ſię zkąd wyſzły, aby znowu płynęły.* Z morza

rza

igitur & pluuiæ & ſubterraneæ aquæ oriuntur & iterum omnes ad mare reuertuntur, ſic verum eſt illud philoſophorum dictum: *Quia omne ad ſuum principium redit, & ex principio rurſus omnia fiunt per aſſiduam & mutuam transmutationem.*

## CAPUT OCTAVUM.

*Fluuiorum omnium vtilitas, Ornamentum terræ, lapſus in mare.*

HIs peractis, expediret ſtatim qualitates aquarum, & qualem inde vſum, cum ſani, tum ægri habeant, enarrare, cum medici maxime ſit, vtilitatem omnis rei, quæ ad vitam, in primis hominis, pertineat, explicare: ſed non potui non verba quædam de fluuiorum curſu & diffuſione per vniuerſum orbem facere, vt & de loco aquæ, ad hoc, vtrum maior ſit terra, an aqua, vtrum & altior? His breuiter explicatis, magis neceſſaria tractabo. Tres maxime res mirationem faciunt, ſi curſum aquarum fluuiatilium conſideremus.

rza tedy y dżdżyſte y podziemne wody wychodzą, y znowu ſię wſzyſtkie do morza zwracaią, aby tak prawdziwe ono ſłowo philoſophow było: *bo wſzyſtko do ſwego początku ſię wraca, y znowu z początku wſzyſtkie rzeczy ſię ſtaią przez uſtawną y wzaiemną przemianę.*

## ROZDZIAŁ OSMY.

*Rzek wſzyſtkich pożytek, ozdoba ziemi, wpadanie w morze.*

TO odprawiwſzy, zaraz by przyſtało mowić o przymiotach wody, y co za pożytki, tak zdrowym iako y chorym z niey pochodzą: gdyż właśnie należy medykowi mowić o pożytkach każdey rzeczy, ktore pochodzą do życia oſobliwie ſamego człowieka. Jedno nie chce mi ſię opuścić, abych nie miał cokolwiek powiedzieć o biegu y o rozeyściu rzek po wſzyſtkim świecie, także y o mieyſcu wody: do tego, ieśliż większa ieſt ziemia czyli woda, ieśli y wyżſza, oczym kilka ſłow napiſawſzy, wrocę ſię do czego potrzebnieyſzego. Trzem rzeczom może ſię każdy zadziwić, gdy poyrzy



mus. Prima, quia earum curſus vtilitati tum arborum, plantarumque, tum animalium & maxime hominum, ſeruit, id quod fuſe ſatis ab initio, cum dictum fuerit, nullum aliud eſſe tam vtile & neceſſarium, quam aquam, elementum, explicatum fuit. Secunda res eſt, pulcrum quid & delectationem adferens, ſiquidem fluuii vario ſuo curſu cingulis quaſi terram cingunt & diuidunt, ſimulque limites, homines inter ſe ſeparando, conſtituunt, vt ex geographis, tum veteribus, tum recentioribus apparet. Tertia res mirum quid in fluuiis monſtrat: omnes enim fluuii in mare influunt, vel ipſi, vel alter in alterum, & vltimus in mare, hoc autem admirandum, neque alii cauſæ, niſi ordinationi diuinæ adſcribendum, quod, etiamſi alter alteri vicinus oriatur, vel prope mare etiam ſcaturiat, non tamen in illud prius exoneretur, niſi magnum terræ tractum emenſus fuerit, legationem quaſi, diuina beneficia monſtrando, obiens.

rzy na bieg wod rzecznych. Jedna, iż takowy ich bieg, ieſt bardzo pożyteczny, abowiem ſą dla pożytku tak drzew, ziół, iako też bydląt, a daleko więcey ludzi, co ſię iuż pokazało, ſzeroko zaraz na przodku, gdy ſię mowiło, że niemaſz żadnego żywiołu tak pożytecznego y potrzebnego, iako woda. Druga rzecz ieſt, ktora nam przed oczy przekłada coś y pięknego y ucieſznego, albowiem rzeki rozmaitym ſwym biegiem ziemię iako paſami iakiemi przepaſuią y przedzielaią, y granice ludziom iedne od drugich dzieląc, czynią: iako to może obaczyć każdy u Koſmographow tak ſtarych iako y teraznieyſzych. Trzecia rzecz ieſt, ktora coś dziwnego w rzekach pokazuie: wſzyſtkie bowiem rzeki w morze wpadaią, bądź ſame przez ſię, bądź też iedna w drugą, a oſtatnia w morze, to iednak rzecz dziwna, y nie może bydź przypiſana iedno roſkazaniu Bożemu, że chociaż iedna od drugiey bliſko ſię poczyna, albo też niektora bliſko morza wynika: iednak przecię nie wpada w onę aż obieży wielki przeciąg ziemi, iakoby poſelſtwo y dobro

iens. Quilibet, qui fluuios consideret, ac quomodo & apud nos scaturiant, atque alter alterum recipiat, hoc videt. Sed de hoc iam satis.

## CAPUT NONUM.

*Qualis inter elementa locus aquæ sit, & quid maius, terra vel aqua?*

MAior quæstio est, vtrum aqua marina, loco suo proprio contineatur, an iunctim cum terra vnum orbem faciat ac constituat? Philosophi dicunt, post ignem statim ætherem huius vniuersi orbem facere, in loco suo proprio, sic & aer. Et aqua dicitur locum suum habere, & orbe circumfundere terram. Sed contrario modo videmus terram statim post aërem sequi, aquam vero, quasi inquilinam, in terra inesse, ibique se conseruare. Et sic fuit in principio, quando DEUS omnipotens omnia creauit, vsque dum tertio die iusserit Dominus, vt omnes aquæ vnum in locum confluerent, & ita factum

brodzieystwo Boże tym pokazując. To może każdy obaczyć, gdy się przypatrzy rzekom, zkąd ktora y u nas wychodzi; y iako wpada w drugą. Ale iuż o tym dosyć.

## ROZDZIAŁ DZIEWIĄTY

*Ktore iest mieysce własne między żywiołami, wody, y co większego, ziemia czy woda?*

TO daleko pytanie iest większe ieśliż woda, ktora iest w morzu, na swym własnym mieyscu stoi, czyli wespoł y z ziemią ieden okrąg czynią y stanowią? gdyż iako philosophi powiadaią, ze po ogniu zaraz powietrze okrąg na swiecie czyni, y na swym własnym mieyscu iest: także powietrze (ktory Lacinnicy nazywaią *aërom* Woda ma mieć swoie mieysce y okrągiem oblać ziemie. A przeciwnym sposobem widziemy iż się dzieie, bo ziemia zaraz po powietrzu iest iakoby iaka komornica w ziemi się wszystka stanowi, y zachowuie. Y tak było napoczątku, gdy Pan Bog wszechmocnością swoią wszystko stwarzał, acz potym trzeciego dnia rozkazał Pan, aby do iedney kupy zgromadziły się wszystkie wody, y zstało



est: terra enim apparuit, & nominauit Dominus aquæ adfluentiam mare. Hoc DEUS fecit propter tempestiuam & meliorem vitam omnium animalium terrestrium, aliasque ob causas, quas inuenies apud theologos, & in primis apud Benedictum *Pererium*, e societate Iesu, qui omnium expositiones examinat. (*bb*) Secundum astronomos igitur, vt & philosophos, multos lectum salogos, & præcipue intelque theonum, sentimus, ex terra & aqua vnum extitisse globum, quando DEUS iussit, vt omnes aquæ vnum in locum confluerent. Ad quæstionem, vtrum terra maior, an aqua sit, hoc modo, secundum Scaligerum, respondetur: (*cc*) effusio maris magni, quod oceanum dicimus, certo videtur maior, quam omnis terra, & quid? si adiiciemus alia maria peculiaria, & fluuios minores, aliasque aquas, multo maior tunc videbitur sphæra aquæ, quam terræ. Verum hoc esse videtur, quando autem crassitiem

(*bb*) *Lib I. in genes. de opere tertiæ diei.*
(*cc*) *De subtilitate, exercit. 38. Hoc idem sentit Averroes.*

y zstało się tak: albowiem odkryły ziemie, y nazwał Pan one wody morze. A to uczynił Pan Bog dla wcześnieyszego y lepszego życia wszystkich zwierząt ziemnych, y dla innych przyczyn, ktore znaydziesz u theologow, a osobliwie u Benedykta Pereriusza, Soc. Iesu, ktory wszystkich wykłady examinuie. Trzymać tedy tak mamy, tak z Astrologami iako y z philosophami, y z wielą theologow, a osobliwie z zmysłem samym, że z ziemi y wody ieden okrąg stał się, gdy Pan Bog rozkazał, aby się do kupy zgromadziły wszystkie wody. A co wiele ich pyta się, ieśliż większa iest ziemia, czyli woda? na to tak krotko może odpowiedzieć, iako Skaliger trzyma: iż rozlanie morza wielkiego, ktore oceanem zowią, pewna rzecz zda się większe aniżeli wszystka ziemia, a coż gdy przyłożym insze morza poiedynkowe y mnieysze także rzeki, y inne wody, daleko większy będzie się zdał okrąg wody aniżeli ziemie. Prawda to iż tak iest, ale gdy będziem patrzyć na miąższość y na grubość ziemie, pewna

ſitiem terrarum orbis conſideramus, certum eſt, plus eſſe terræ, quam aquæ. Nam hæc effuſio aquæ per omnem terræ ſuperficiem, dupliciter conſideranda, quæ hoc quidem modo maior ipſa terra eſt, vt aſtronomi aliique coſmographi hoc probant, ſed profunditas & craſſities terræ non comparanda cum aqua, vbicunque enim eſt aqua, ibi ſub ea eſt & terra, ſed non omni in loco aqua eſt ſub terra. Multi dicunt & ſcribunt, mare non eſſe vltra octoginta pedes, vel quindecim Orgyias, quod fere idem eſt, profundius, & quibusdam in locis viginti pedes, in aliis ſex tantum, quam ob cauſam eiusmodi loca a latinis *Vada*, a Polonis *brody* dicuntur, quia tranſimeari ac vadadari poſſunt. Terræ autem craſſities maior eſt, quam aqua. *(dd)* Terram vero metientes computant peripheriam eius quinque millia & quadringenta milliaria Germanica, ſemidiameter ergo, hoc eſt,

rzecz że więcey ieſt żiemi aniżeli wody: bo to powierzchne rozlanie wody po wſzyſtkiey żiemi we dwoy naſob zda śię bydż y ieſt większe niżeli ſama ziemia, iako tego dowodzą Aſtrologowie y inſzy Koſmographi, iednakże głębokość y miąſzość żiemie nie ieſt porownana z wodą, abowiem kędykolwiek ieſt woda, tam wſzędy ieſt pod nią żiemia, a nie wſzędy woda pod żiemią ięſt. Powiadaią tak y piſze ich wiele, iż morze nie bywa, ani ieſt głębſze, iedno na ośmdzieśiąt krokow, albo na piętnaśćie ſtaian, co iedno ieſt, a na niektorych mieyſcach niema go wgłąb iedno na dwadzieśćia krokow, a na drugich na ſześć, y przeto takowe mieyſca Lacinnicy zowią *Vada* a naſzy, *brody*, że może przez nie przebrnąć y przeyść. A ziemia dwadzieśćia razy wzmiąż ieſt większa aniżeli woda. Y przeto gdy żiemię mierzaią, tedy w okrąg onę rachuią na pięć tyśięcy y czteryſta mile, tedy ſemidiameter oney będzie, to ieſt w połowicy miąższość iey będzie na ośm ſet ſześćdzieśiąt mil A co zadaią że wiele ieſt mieyſc na

*(dd) Scaliger loco citato, ſed hoc neque probauit, neque probare poteſt, quia data ad inueniendam hanc veritatem, ſunt incognita.*



eſt, dimidia pars craſſitiei terræ, octingenta & ſexaginta milliaria efficiet. *(ee)* Quandò obiiciunt, multa eſſe in mari loca, quorum fundus indagari non poſſit, minime nos res vna aut altera in hoc conuincit. Dicunt enim prope Sueciam tantum, in mari, quod dicitur Germanicum, eiusmodi eſſe locum cuius fundum anchora non petit. Sic & in extremis Africæ prope mare Atlanticum loca inueniuntur valde profunda, quæ nullis anchoris indagari poſſunt. Eiusmodi loca ſunt etiam in India iuxta inſulam Taprobanem. Communis igitur eſt ſententia philoſophorum & Aſtronomorum, nec non theologorum, terram aqua longe eſſe maiorem. Nil quoque facit ad rem, quod nimium profundæ quaſi voragines in mari inueniantur, cum homo etiam ob id, quia vnus aut alter binis capitibus

na morzu ktorych dna y ſpodku doyść nie mogą, iedna albo dwie niezwyczayne rzeczy nie mogą nas w tym pokonać, bo tylko to powiadaią w Szwecyey przy morzu, ktore zowią Germanicum, że ieſt takowe mieyſce kędy kotwicami nie mogą doyść ſpodku. Także na końcu Afryki za morzem, ktore zowią *Atlanticum*, znayduią śię mieyſca bardzo głębokie, ktorych gruntu żadnemi kotwicami dośięgnąć nie mogą; Takoweż ſą mieyſca w Jndiey przy wyſpie Taprobanie. Dla tegoż zgodna ieſt ſentencya philoſophow y Aſtrologow także y Theologow, iż żiemia daleko większa ieſt nad wodę. Y to nić niewadzi, że śię zbytnie głębokie iakoby przepaśći iakieś pokazuią na morzu, gdyż nie dla tego człowiek ma bydż o dwu głowach, że ieden albo dwa kiedyś urodzili śię o dwu głowach. Toż rozumiec każdy może, że żiemia na wielu mieyſcach ieſt wyżſza nad wodą, patrząc na brzegi międzу ktoremi rzeki płyną y bieżą, także y na morſkie brzegi, gdyż woda takowy ieſt

*(ee) Craſſi fuere hic errores commiſſi, cum dictum fuerit, orbis terrarum peripheriam computari trecenta millia vlnarum cum quingentis, ſemidiametrum terræ vero octingentas & ſexaginta vlnas. quæ, ne lectorem offendant, in ipſo orationis contextu expunxi, & veram menſuram ſubſtitui.*

tibus natus fuerit, non ideo duo capita habere debeat. Hoc facile intelligimus, terram multis in locis aqua eſſe altiorem, reſpicientes ripas, inter quas fluuii manant, nec non maris littora: aqua enim tale eſt elementum, quod ſe ipſum continere non poteſt, propter ſuam raritatem, ſed cito, ſi aliud quid eam haud contineat, diffluit: opus hanc ob cauſam fuit, vt terra multis in locis aquam congerat, & quaſi vno in loco concludat. De hoc a nautis, qui magna maria permearunt, edocemur, qui affirmant, maris littora mari eſſe altiora. Sed his ſubtilitatibus iam ſuperſedeo, neque de naturali aquæ curſu, neque qua ratione aqua marina contineatur, ſermonem facio, ſed propero ad id, quod proprie ad medicum pertineat, finem differendi faciens verbis *Iobi:(ff) quis foribus mare concluſit, quum egreſſum erupiſſet quaſi ex vtero? Quum quidem id ego nubis amictu texi, & caliginis faſcia obligaui, ac meo circumſcriptum decreto, repagulis & foribus cohibui, dicens:* huc

(ff) Cap. 38. Verſ. 8.

ieſt żywioł, ktora nie może śię ſami w ſobie zatrzymać dla ſwoiey rzadkośći, ale gdy oney co innego nie za[illegible]ymywa, tedy wnet śię rozpłynie: dla tegoż potrzeba było aby ią źiemia na wielu mieyſcah w kupie zatrzymywała, y iakoby w iednym mieyſcu zamykała. Y tego może śię każdy dowiedźieć od tych ktorzy żeglowali, po morzach wielkich, ci mogą dać ſprawę, że wſzędy brzegi morſkie ſą wyżſze nad morze. Nie bawiąc śię tedy więcey temi ſubtelnośćiami, ani o przyrodzonym biegu wody diſzkurować, ani też o tym iako śię zatrzymawa woda morſka, y ſpieſząc śię właśnie do tego co właſnego y przyżwoitego ieſt Medykowi, zamykam te wſzyſtkie diſkurſy ſłowy Joba: *kto żamknął drzwiami morze, gdy ſię wyrywało iakoby z żywota wychodząc: gdym kładł obłok ſzatę iego, y mrokiem iako pieluchami dziećinnemi obwiiał, obtoczyłem ie granicami memi, y przyprawiłem zaworę y drzwi, y rzekłem: aż poty przyidzieſz, a daley nie poſtąpiſz, y tu rozbiieſz nadęte wały twoie.*

Moc



*vſque, non vlterius venies, & hic ponet tuorum fluctuum altitudo.*

Potentia igitur diuina et benignitas, nunquam comprehenſibilis, et ineffabilis, omnes aquas ita diſtribuit, vt dicendo de illis, et reſpiciendo eas, obſtupeſcere homo debeat.

## CAPUT DECIMUM.

*Coniunctio medicinæ cum philoſophia, & quid adhuc ad aquæ notitiam addi poſſit?*

QUæ hactenus de aqua dixi, ea non vt medicus, ſed vt philoſophus pertractaui. Medicus vero omnem ſcientiam ad hoc accommodat, vt homines edoceat, quid ad vitam ſit vtile, quid nocinum. Medicina enim cum philoſophia ita eſt coniuncta, vt duæ ſint quaſi ſorores germanæ, ſecundum Tertulliani (gg) ſententiam, ideo eum, qui ſolide de qualicunque in medicina re naturali differere velit, a philoſophia ordiri oportet, id quod et mihi conueniebat, cum varias earum differentias, quaque ratione bona aqua a mala differat, et qualem inde

(gg) Tertullianus in libro de anima.

Moc tedy Boſka y dobroć, nigdy nie ogarniona, y niewymowiona, tak rozporządziła wſzyſtkie wody, że mowiąc o nich y patrząc na nie, zdumiewać śię człowiek muśi.

## ROZDZIAŁ DZIESIĄTY.

*Złączenie medycyny z philoſophią y co ieſzcze ma ſię podać do wiadomośći o wodźie.*

DOtąd o wodźie mowiąc, nie iako Medyk, ale iako philoſoph mowiłem, gdyż Medyk wſzyſtkę ſwą naukę do tego ſtoſuie y kieruie, aby mogł pokazać ludźiom, co do życia ieſt użytecznego, a co ſzkodliwego: iedno iż Medycyna tak ieſt złączona z philoſophią, że ſą iakoby dwie śieſtrze rodzone, iako ich nazywa Tertullianus, dla tego, gdy kto chce z gruntu o iakieykolwiek rzeczy przyrodzoney w Medycynie mowić, bez pochyby muśi zawſze początek od philoſophiey brać, do czego y mnie przyſzło, gdy z początku chcę pokazać rożnice rozmaite ich, y czym rozeznać dobrą wodę od złey, y co za po-

inde vſum tum ſani, tum ægri, habeant, in principio monſtrare volui.

## CAPUT VNDECIMUM.

*Aqua eſt frigida & humida, neque datur purum apud nos elementum.*

IN omnium fere hominum intelligentiam, quæ falli non poteſt, cadit, aquam ſecundum naturam ſuam his duabus maxime gaudere proprietatibus, quod ſit frigida & humida. Hoc docent & philoſophi & medici; Ariſtoteles enim, de omnibus quatuor elementis diſſerens, (hh) pronuntiat, ignem eſſe calidum & ſiccum, aërem ſiccum & humidum, terram frigidam & & ſiccam, aquam tandem frigidam & humidam. Non hic opus eſt longa demonſtratione, & optime *Galenus* rem ante oculos ponit, (ii) monſtrando, aquam, ſi nil ei admixtum neque a ſole, vel igne etiam, calefacta ſit, ſemper refrigerare, eiusque aliam non eſſe virtutem, quam vt refrigeret, id quod, vt vnusquisque experiri poſſit, tres ſuppeditat

(hh) *Ariſtoteles lib. 2. de gen. & corr.*

(ii) *Galenus lib. 1. de ſimpl. medic. facul. c. 4.*

pożytki, tak zdrowym iako y chorym woda przynośi.

## ROZDZIAŁ IEDENASTY.

*Woda ieſt zimna y wilgotna, a iż ſzczerego żywiołu u nas nie maſz.*

NIe omylnie wſzyſcy prawie ludzie tak rozumieią, że woda wedle przyrodzenia ſwego te dwie własności ma, że ieſt zimna y wilgotna. Tegoż uczą y philoſophi y medycy: abowiem Ariſtoteles o wſzyſtkich czterech żywiołach ucząc, gdy ogień czyni ciepły y wyſuſzaiący, powietrze ciepłe y wilgotne, żiemię zimną y ſuchą, na oſtatku wodę pokazuie bydź zimną y wilgotną. Ale nie bawiąc śię wielkiemi racyami około tego, dobrze naſz *Galenus* tę rzecz na oko prawie pokazuie, że gdy nie ma nic przymieſzanego woda w ſobie, albo kiedy nie ieſt od ſłońca albo też od ognia zagrzana, tedy zawſze oźiębia, y moc ſwoiey nie ieſt inſza iedno oźiębiać, y ſą trzy ſpoſoby, ktoremi może każdy doświadczyć, że woda oźiębia zawſze. Pierwſzy, niechay będzie ciało ludzkie, ktore właśnie umiarkowane ieſt we wſzy-



tat modos. Primus, ſit humanum corpus, in omnibus temperatum quod neque calidum, neque frigidum, neque ſiccum nimium, neque etiam valde humidum ſit, quale Græci *eukraton* appellant, quaſi bene temperatum; Si igitur tale corpus inuenias, quod difficile erit, accipe aquam, & immitte corpus illud in eam, vel effunde ſuper id per congruum tempus aquam iſtam, & videbis, corpus illud refrigerare. Secundus modus eſt, ſi corpus accipias natura calidum, vt ſunt Cholerici, & tunc eiusmodi corpus diutius ſub aqua teneri debet, ſi aquam refrigerare, experiri velis. Tertius modus eſt, ſi corpus natura frigidum ſumas, vt ſunt phlegmatici & ſenes, nec non feminæ, tale corpus cito in aqua frigida refrigeratur, idque hanc ob cauſam, quia, ſi res ſimilis ſimili iuncta, citius ex iis fit vnum: ſi vero res contrarias iungere velis, tunc mutatio multum temporis requirit, vt hoc fit in cholericis, vel ſi quis rem calidam reddere frigidam velit. Aquam igitur eſſe frigidam, omnes concedunt, & philoſophi & alii homines, niſi quis

wſzyſtkich ſwych przymiotach, że ani ieſt gorące ani zimne, ani ſuche zbyt, ani też bardzo odwilgłe: a tak owe Grecy nazywaią *eukraton*, iakoby dobrze umiarkowane, kiedy tedy takowe ciało znaydzieſz, o ktore trudno, wezmiże wody, y wſadź ie w onę wodę, albo ie poleway przez czas przyſtoyny, obaczyſz że ono ciało oźiębiſz. Drugi ſpoſob ieſt, gdy ciało wezmieſz, ktore z przyrodzenia ieſt gorące, iakowi ſą cholericy przyrodzenia ogniſtſzego, tedy takowe ciała trzeba dłużey w wodzie zimney trzymać, chceſzli abyś to obaczył że woda oźiębia. Trzeci ſpoſob ieſt, abyś wziął ciało ktore z przyrodzenia ieſt zimne, takowi ſą Phlegmaticy, y ſtarzy także y niewiaſty, takowe ciało bardzo prędko w zimney wodzie oźiębiaią, a to dla tey przyczyny, że kiedy rzecz podobną do podobney przyłożyſz, prędzey zawſze z nich śię iedno ſtanie: iako kiedy zaś rzecz bardzo przeciwną iednę od drugiey chceſz złożyć, potrzeba aby długa odmiana była, y przez czas bardzo długi, iako to bywa w cholerikach, albo gdyby kto chciał z gorącey rze-

quis forte obiiciat, multas inueniri aquas, quæ calefaciant, vel aliud quid efficiant. Sed hoc non tam ex natura aquæ eiuſque virtute innata, quam potius ex admixta quadam alia materia oritur, vt fuſius in libro ſecundo de Thermis dicemus. Aquam eſſe humidam, non longa certe opus eſt demonſtratione, experimur enim omnes res ſiccas eam humectare, terra etiam tempore æſtatis, nec non grana ſata ope illius humida redduntur. Experimenta ipſa ergo demonſtrant, aquam eſſe humidam. Talis eſt aqua ſecundum naturam, & ſi vt elementum conſideretur: difficile tamen erit, eiuſmodi aquam inuenire, & forte fieri non poteſt, cum difficulter reperiatur elementum, quod tam purum aliisque cum rebus haud admixtum ſit, vt docet Ariſtoteles. *(kk)* Aquæ enim illæ, quibus vtimur, quamuis eiusdem ſint, quod conſtituimus, principii, nullo modo varia terræ loca

*(kk) Ariſt. lib 2. de geneſi & corrupt.*

rzeczy źimną uczynić. Iż tedy źimna woda ieſt, zgadzaią ſię prawie wſzyſcy tak philoſophi iako inſzy ludzie. Oprocz aby ſię miał kto znaleść iżby miał zarzucić że wiele wod ieſt ktore zagrzewaią, albo też inſze ſkutki czynią: ale to nie z ſwego przyrodzenia y wrodzoney mocy czynią, ale raczey z przymieſzania iakiey inney materiey, iako ſię to pokaże ſzerzey we wtorey Księdze, gdy o cieplicach mowić będziemy. A że wilgotna ieſt woda, y tego nie bardzo dowodzić trzeba, bo to naydziemy, że wſzyſtkie zeſchłe rzeczy tedy ona odwilża: do tego y źiemia w gorąca wielkie, y także źiarna wśiane wnię, miewaią ſwe wilżenie przez nię: ſkutek tedy ſam pokazuie bydź wodę wilgotną. Takowa tedy woda ieſt wedle ſwego przyrodzenia, y uważaiąc ią iako żywioł: iedno takową wodę wynaleść bardzo trudno, y ledwie nie podobno, gdyż z wielką trudnością znaleść żywioł ktory, tak czyſty, y nie pomieſzany z drugiemi, iako uczy Ariſtoteles. Bo te wody ktorych my uſtawicznie używamy



loca præterfluere poſſunt, quin alienis quibusdam rebus imbuantur. Et ſapienter ſic DEVS ordinauit, quia elementa non potuiſſent res viuas, aliasque, eo modo alere, vt nunc videmus. Bene hoc conſiderat Galenus, qui dicit, aquam, quamuis ſecundum eius naturam, & qualis eſſe debeat, non ita pura & difficulter inueniatur, (*ll*) ſecundum tamen ſenſus noſtros & vſum, puram, neque aliis cum rebus mixtam, reperiri, quæ, quo modo cognoſcatur, infra, duce Galeno, monſtrabimus. Hoc igitur demonſtrato, aquam eſſe frigidam & humidam, id nunc docere opus eſt, quod purum aquæ elementum haud facile inueniatur, & quæ optima ſit ad vſum, cum pro hominibus, tum aliis animalibus viuentibus, aqua.

## CAPVT DUODECIMUM.

*Vtrum aqua corporibus animalibus præbeat nutrimentum atque incremen.*

CUm igitur difficile ſit, aquam puram inuenire, continuo vero ea

*(ll) Galenus lib. 1. Simpl.*

wamy, acz ſą od tegoż początku, ktoryſmy iuż położyli, iedno iż przez rozmayte mieyſca źiemie płyną, nie może to bydź, aby nie miały w ſię nabrać iakich inſzych przymiotow. Y ſłuſznie to Pan BOG z porządził, boby żywioły nie mogły takich pożytkow żywiącym rzeczom y inſzym czynić, iakowe teraz czynią. Dobrze iednak to uważa Galenus, że chociaż wody wedle przyrodzenia iey, iakowaby miała bydź, niemaſz tak ſzczerey, y trudnoby onę znaleść: iednak wedle zmyſłow naſzych, y wedle używania naſzego, tedy ſię znayduie woda ſzczera y nie pomieſzana iakoby z innemi rzeczami, ktorą iako poznać, trochę niżey ſię pokaże z tegoż Galena. Tak tedy iuż poſtanowiwſzy, że woda ieſt źimna y wilgotna, do tego że ſzczerego żywiołu wody trudno doſtać, potrzeba ſię nauczyć, ktora ieſt naylepſza woda do używania tak ludziom iako y inſzem zwierzętom zażywaiącym.

## ROZDZIAŁ DWUNASTY.

*Jeśliż woda daie pokarm y tucz ciałom zwierzęcym.*

IZ tedy wody ſzczerey trudno naleść, a prawie uſtawicznie w używa-

ro ea vtamur, quia nullus eſt cibus, quem ſine ea capimus, omnisque vita noſtra opus ea habet, idcirco neceſſarium eſt, vt philoſophi, & in primis medici, qui omnium rerum naturalium ſunt interpretes, diligenter inquirant, quænam aqua ſit optima, & ad vitam ſaniſſima? Sed multi ſunt eruditi, qui, vt hoc planum faciamus, obeſſe nobis videntur, quia dicunt, aquam nullum dare nutrimentum, neque incrementum rebus viuentibus. Quæ cum ita ſint, haud opus eſſe videtur, interrogare, quænam ad vſum aqua ſit melior? Antequam autem ſigna bonæ aquæ examinemus, diluamus prius ea, quæ nobis obiiciunt, ſiquidem pulcra quæſtio eſt, & ad rem faciens. Illi igitur, qui perhibent, aquam non dare corporibus viuentibus nutrimentum, Ariſtotelis maxime verbis ducuntur, qui dicit: *nullum elementum nutrit* (*mm*) at cum aqua ſit elementum, nullo modo poteſt corpori eſſe alimento. Ad hoc, omnis res, quæ viuere & nutrimentum miniſtrare de-

(*mm*) *Ariſtot. lib. 2. de generatione.*

używaniu onę mamy, bo żadney potrawy niemaſz ktoreybyſmy mie li używać bez niey, y wſzyſtko życie naſze z nią ieſt, przeto potrzebnie to, acz y philoſophi, ale oſobliwie Medycy, ktorzy ſą tłumacze wſzyſtkich rzeczy przyrodzenia, z pilnośćią śię wywiaduią, ktora ieſt woda naylepſza y do życia nayzdrowſza? Jedno iż wiele ieſt takowych mądrych, ktorzy nam zagradzaią drogę do mowienia o tym: albowiem powiadaią, że woda nie daie żadnego pokarmu ani tuczey rzeczom zywiącym. Co ieśli tak ieſt, nie potrzebna tedy zda śię pytać, ktora woda ieſt lepſza do używania. Przeto pierwey niżeli przyſtąpiemy do znakow dobrey wody, odprawmy to wprzod co nam zarzucaią, iakoż pytanie to ieſt y piękne, y do tey ſprawy bardzo potrzebne. Ci tedy ktorzy powiadaią, że woda nie ieſt pokarmem ciałom żywiącym, naybarżiey pochop biorą z ſlow Ariſtotelesowych, ktory tak mowi: *że żaden żywioł pokarmem nie może bydź*, a gdyż woda ieſt żywiołem, przeto też żadną miarą tuczey ciału nie może dać. Do tego ieſzcze, każda rzecz, ktoma



debeat, prius quam in alimentum conuertatur, coagmentata & condenſata ſit oportet, & vt gelatinam quandam in ſe habeat. Nutrimentum enim non poteſt in eſſentiam illius, quem nutrit, conuerti, niſi prius ſit corpori aſſimilatum, poſtea affixum, (*nn*) & vt ita dicam, agglutinatum, quod fieri non poteſt, vsque dum res illa, quæ alimento eſſe debeat, craſſior facta fuerit. Aqua vero, vt videmus, eſt elementum, & præter hoc valde tenuis, quæque difficillime denſior craſſiorque fiat. Ob id nullo modo nutrimentum animalibus viuentibus præbere poteſt. Et harum non ſolum *Ariſtoteles* partium eſt, ſed etiam *Galenus* noſter videtur cum iis facere, (*oo*) & magis adhuc magnus ille Mauritaniæ philoſophus & medicus, (*pp*) qui dicit, aquam minime nutrire corpora. Sed non ideo victoriam in manibus habent: prudentes enim viros quod attinet, multi etiam laudari poſſunt, qui aquam nutrimentum corporibus

(*nn*) *Ariſtot. lib. 4. meteor. cap. 10.*
(*oo*) *Galenus 4. aphor. 13.*
(*pp*) *Avicenna libr. 1. cap. 10.*

ma żyć y pokarm dać ciału, potrzeba pierwey niżeli będźie obrocona w pokarm, aby była zkupiona y zgrubiała, y aby w ſobie miała iakąś lipkość: bo nie może bydź pokarm obrocony w iſtność tego ktoremu ieſt pokarmem, ażby pierwey był przypodobiony ciału, potym przylepiony: y, że tak iakoby rzekę, przykliiony, a to bydź nie może, ażby przygrubſzym ona rzecz ſtała śię, ktora ma bydź pokarmem. A woda iako baczymy ieſt żywioł, do tego rzadki barzo y cienki, y ktory do kupy y do miąższośći z trudnośćią mogłby bydź przywiedziony. Przeto żadną miarą nie może bydź pokarmem zwierzętom żywiącym. Y nie tylko Ariſtotelem maią po ſobie, ale też y naſz Galen bardzo zda śię im poświadczać tego, a tym więcey ieſzcze on wielki Mauritanſki Philoſoph y Medyk *Auicenna*, ktory powiada, że bynaymniey woda pokarmu nie daie ciałom, ale nie iuż za wygraną moż gą ſobie przypiſowac: bo ieślie idźie o ludzie mądre, barzo wiele ich może śię przywieść, ktorzy tak rozumieią, że woda ieſt pokarmem

bus dare, credunt. In primis magnus noſter *Hippocrates*, (*qq*) quando docet, quo modo corpora noſtra ex quatuor ſint conſtituta elementis, quoad ignem et aquam hoc addens: quod ignis cauſa ſit motus omnium rerum, aqua autem alimentum ſubminiſtret. Idem facit in aliis libris, enumerando iſtas res, quæ vitam ſuſtentant hominemque nutriunt, & vires ſuppeditant, cumque ponit panem & carnem, addit & aquam. (*rr*) Poſt Hippocratem & Ariſtoteles eiusdem eſt ſententiæ, qui hanc habet quæſtionem: cur corpora noſtra magis ab aqua, quam ab aëre mutantur? hanc affert cauſam, quia magis mutantur ab illis rebus, quæ nobis alimento ſint, quam ab iis, quæ non ſint. (*ſſ*) & quia aqua alimentum nobis præbet, non autem aër, ideoque & maior ab illa mutatio fit, quam ab aëre. Sed & diſcipulus Ariſtotelis *Theophraſtus*, (*tt*) cum magiſtro ſuo facit, qui demonſtrat, aquam hac ex ratione nutrimentum præbere, quia piſces

(*qq*) *Hippocrates lib. 1. de diæta.*
(*rr*) *Hipp. libr. affect.*
(*ſſ*) *Ariſtot. ſect. 1. probl. 13.*

mem ciałom. Nayprzod naſz wielki Hippocrates kiedy uczy, iako naſze ciała bywaią poſtanowione we czterech żywiołach, z ognia y wody, przydaie to, że ogień ieſt przyczyną tego, że wſzytkie rzeczy maią ſwe poruſzenie, a woda pokarm daie. Toż potym y w drugich Księgach wyliczaiąc te rzeczy, ktore żywią, y karmią człowieka y mocy y ſiły dodaią położywſzy chleb y mięſo, przydaie też wodę. Po Hippokrateſie Ariſtoteles toż trzyma, ktory takie pytanie czyni: czemu ciała naſze bardziey od wody niżeli od powietrza albo wiatru tego bywaią odmienione? daie tę przyczynę iż większą odmianę bierze z tych rzeczy, ktore nam ſą pokarmem, aniżeli od tych ktore nie. A iż woda nam pokarmem ieſt, a powietrze nie. Przeto też większa odmiana z niey bywa, aniżeli od wiatru. Ale y uczeń Ariſtotelis Theophraſtus za miſtrzem ſwym idzie, albowiem dowodzi tego że woda pokarmem ieſt z tey miary: iż ryby, y one polne koniki tedy wodą żyią.

Ale



piſces et campeſtres cicadæ, aqua viuunt. Nec non magnus ille medicus Latinus *Cornelius Celſus* (*vv*) qui, cum res illas enumerat, quæ corpus nutriunt reficiuntque, inter eas ponit & aquam, oſtendens aquam, quamuis parum alimenti corporibus afferat, alimentum tamen eſſe. Hoc idem ſentit Plutarchus (*xx*) quærens, cur arbores ab aqua dulci alantur & reficiantur, non autem a marina? ſunt multi etiam recentiores viri docti, qui perfectis & plenis argumentis id probant, inter quos eſt *Cardanus* (*yy*) *Ludouicus* etiam *Septalius*, & *Iulius Guaſtauinus*, ambo egregii in Ariſtotelis problemata commentatores. Præter ea cum experimenta, tum rationes ſunt plures, quibus hoc probatur. *Albertus magnus* ſcribit, ſe vidiſſe certum hominem melancholicum, qui per multos annos & menſes ſolo aquæ vſu vitam traduxit. Similem huic rem memoriæ prodidit *Cœlius Rhodiginus*

de

(*tt*) *Theophraſtus lib. 2. de plantis.*
(*vv*) *Cornelius Celſ. lib. 2. cap. 18.*
(*xx*) *Plutarchus in probl. natur.*
(*yy*) *Cardan. comment. ad libr. de aëre, aquis. &c.*

Ale y Łacinſki on wielki medyk Cornelius Celſus, gdy wylicza te rzeczy, ktore nieiaką tucz y ożywienie ciału daią, między onemi wylicza też y wodę, pokazuiąc to, że woda acz mało pokarmu ciałom daie, ale przecie pokarmem ieſt. Toż trzyma y Plutarchus w onym pytaniu, czemu drzewa od wody ſłodkiey pokarm y rozkrzewienie biorą, a od morſkiey nie. Wiele ieſt innych poślednieyſzych ludzi uczonych, ktorzy wielkiemi y pilnemi dowodami tego dowodzą, między ktoremi ieſt Cardanus, także y Ludovicus Septalius, y Iulius Guaſtauinus, ktorzy obadwa doſyć pięknie piſali, na problemata Ariſtotelis. Ale nad to y doświadczenia y racyi ieſt nie mało, ktoremi tego podeprzeć może. Piſze Albertus Magnus, że widział iednego Melankolika, ktory przez wiele lat y mieſięcy ſamą wodą żywot ſwoy prowadził. Coś podobnego temu piſze Cœlius Rhodiginus o nieiakiey dziewce, ktora długo żyła, nic nie iedząc, ie-

dno

de puella quadam nihil plane edente, ſolam tantum aquam bibente. Rationes quod attinet, non paucæ eæ ſunt, prima illa, qua vtitur Hippocrates, nec non Ariſtoteles, admirabilis eſt, nempe illam rem, quæ in nobis maxime mutationem faciat, eſſe etiam nobis alimento. Cum vero aqua magnas mutationes faciat in hominibus, aliisque animalibus, argumento ad hoc opus non eſt, reuocando in memoriam ea, quæ ex Ariſtotele iam dicta ſunt, & quæ Hippocrates dixit, (zz) multum videlicet expedire medico, vt ſciat, quibus aquis incolæ vtantur, quippe quæ mutationem magnam, cum in ſanis, tum in ægris, faciant. Secundum argumentum eſt, non poſſumus aliis rebus nutriri, quam iis, ex quibus ſumus compoſiti: ſed aqua eſt ex illis elementis & principiis, ex quibus ſumus compoſiti: ergo nos etiam reficere debet. Non minus firmum argumentum eſt & hoc: ſi aër nobis alimento ſit, multo magis aqua, quæ magis ad ſoliditatem corpo-

(zz) *Plutarchus in lib. de aere aquis & locis impuris.*

dno ſamą wodę piiąc. Dowodow na to mogłoby bydź nie mało: naypierwſzy on, ma Hippocrates, przedziwny, także y Ariſtoteles, że ktora rzecz w nas nawiększe odmiany czyni, ta też ieſt nam pokarmem: a iż woda czyni wielkie przemiany w ludziach y w innych zwierzętach, dowodow na to nie potrzeba, pomniąc na to, co iuż z Ariſtotelesa śię powiedziało, y co Hippocrates powiedział, że wiele należy lekarzowi na tym, aby wiedział iakowych wod obywatele zażywaią, z ktorych wielka odmiana bywa, tak że we zdrowiu iako y w chorobach. Drugi dowod ieſt, nie możemy mieć zkąd inąd pokarmu iedno z tych rzeczy z ktorych ieſteśmy złożeni: ale woda ieſt też iednem żywiołem y początkiem ciał naſzych, toć tedy ma nas odżywiać. Jeſzcze y to nie podleyſzy wywod, ieśliż powietrze albo ten wiatr nam pokarm daie, daleko więcey woda, ktora ieſt podobnieyſza grubością do ciał naſzych. A iż powietrze to daie nam pokarm, naucz śię tego u Theophraſta y Galena, ktorzy to pokazuią że dla tego w śię wiatr bie-



porum noſtrorum accedit. Quod vero aër nobis alimento ſit, diſcere potes ex Theophraſto & Galeno, qui monſtrant, hanc ob cauſam aërem, ſine quo viuere non poſſumus, duci, vt noſtro reſpirio ſit quaſi alimento. (*a*) Sic vtraque pars et rationes et experimenta et auctoritates etiam affert. Hanc diſcrepantiam conciliare voluit Rondeletius, (*b*) neque male, qui dicit, verum eſſe, quod aqua, tanquam purum elementum, non poſſit eſſe alimento, ſed omnes noſtras aquas haud puras eſſe, vt iam dictum fuit, ideoque fieri poſſe alibiles, ſi in ſe contineant ea, quæ ad alimentum requiruntur. Quamuis recte reſponſum, clarius tamen & euidentius Galenus (*c*) totam hanc controuerſiam tollit, ita dicens: aliud eſt, alimento corpori eſſe, aliud, eſſe auxilio, vt omnes partes nutriantur. Ideo eſt aqua quaſi vehiculum ad deducendum in omnes corporis partes alimentum

(*a*) *Theophraſtus lib. 2. de cauſis plant. cap. 3. & Galenus de vſu reſpirat. cap. 1.*
(*b*) *Rondelet. lib. de piſcib. cap. 13.*
(*c*) *Galen. lib. 4. de vſu part. cap. 5.*

bierze, bez ktorego żyć nie może, aby on był iakoby pokarmem iakim naſzemu odetchnieniu. Tak tedy z obu ſtron, y racyi y przykładow y też auctoritates nie mało. Chciał tę niezgodę pogodzić Rondeletius, y nie zle, mowiąc tak, że to prawda, iż woda iako ieſt żywiołem ſzczerym, pokarmu y ożywienia dać nie może, ale iż te naſze wſzyſtkie wody nie ſą ſzczyre, iako śię iuż powiedziało, przeto mogą dać pokarm, gdyż maią w ſobie kondycye ktore właśnie przyſtoią pokarmowi. Ale acz to dobra odpowiedź, iednakże iaśniey y rzetelniey Galenus ten wſzyſtek ſpor znośi, ktory tak powiada: Jnſza rzecz ieſt pokarm dawać ciału, a inſza bydź pomocą, aby były pokarmem naſycone wſzyſtkie części. Przeto woda ieſt iakoby wozek do przeprowadzenia każdego pokarmu do każdey cząſtki ciała: bo iako widziemy, że po wodzie wielkie y miąższe rzeczy bywaią ſpuſzczane: tak też y pokarmy ktore ſą miąz-

tum. Quemadmodum enim videmus, res maiores craſſioresque in aqua vehi, ſic etiam et alimenta, quæ aqua ſunt craſſiora denſioraque, ea ſecum aduehit, ad varias corporis partes. Inſuper non ſolum hunc vſum aqua habet, ſed etiam ſolidiores cibos diſſoluit, ac fluidiores reddit, eum in finem, vt arcta ſubtiliaque vaſa transfluere poſſint. Tandem et corpora noſtra, vel partes eius, quæ ſiccæ ſunt, vt oſſa, tendines, aliaque, humectat, vt eo facilius alimentum ſuſcipiant: eodem, ac murarii faciunt, modo,qui,ſi ſicco muro calcem adiicere velint, adhibent aquam. Hac de re fuſius Plutarchus, quem videas, (*d*) ſi plura de aqua ſcire lubet, quaque ratione aqua ſit alimento, vel non: facile etiam, qui id quod dictum fuit, intelligit, omnes diuerſas opiniones inter ſe conciliabit. Hac de re abunde ſatis ſcripſit etiam Hieronimus Mercurialis (*e*) qui conferri poterit.

CAPVT

miąźſze rzeczy y grubſze niż woda, ona z ſobą prowadzi na rożne części ciała żywiącego. Do tego nie tylko ten pożytek woda czyni, ale też grube y miąźſze potrawy iakoby rozpuſzcza, y rzedſze czyni dla tego, aby mogły przez ściſłe y ciaſne żyły przechodzić. Na koniec, iż y ciała naſze, albo cząſtki w ciele, ktore ſą ſuche, iako kości, żyły, y inſze odwilża, aby tym ſnadniey mogły pokarm przyimować: nie inaczey iako owo czynią mularze,ktorzy gdy na zeſchły mur chcą kłaść wapno, wprzod wodę leią: ale o tym ſzerzey znaydzieſz u Plutarcha: do ktorego cię odſyłam, ieżli więcey chceſz wiedzieć o wodzie, iako woda ieſt pokarmem, a iako nie, y ſnadnie pogodzić ſię mogą wſzyſtkie przeciwne mniemania, kto rozumie to co ſię piſało. O czym też niemało piſał Hieronimus Mercurialis, u ktorego to pytanie znaydzieſz gdy zechceſz.

RÓZ-

(*d*) *Plutarchus lib. 6. probl. circa initium.*
(*e*) *Tractat. de vino & aqua.*



## CAPVT DECIMVM TERTIVM

*Quænam aqua bona ſit ad vſum & quæ mala?*

Cum igitur curatius planum factum fuit, aquam ad vitam humanam valde eſſe neceſſariam & vtilem, maiorique ex parte corporibus noſtris quaſi alimentum ſubminiſtrare, digna res eſſe videtur, vt diligenter explicemus ſigna bonæ aquæ, qua in vita vti debeamus, id quod & Hippocrates & Ariſtoteles dicunt, vt fuſius ſupra monſtratum fuit. Quæ ergo ſunt ſigna bonæ aquæ? ſi variorum opiniones eſſent colligendæ, longum forte eſſet hunc finire ſermonem: Nam ex illis ipſis, qui de re ruſtica ſcripſerunt, vnusquisque fere alia aquæ ſigna in medium profert, vt *Cato*, *Varro* de re ruſtica, qui optimam eſſe aquam dicunt, quæ e fonte, vel e ciſterna effluat, cum quibus & *Columella* facit. *Plinius* quoque aquas ſemper ſtantes improbat, & fluentes commendat, qua de re infra. Quod ſi nunc *Palladium*, *Athenaeum*, *Diophanem* aliosque commemorarem, vnusquisque horum,

aliquid G

## ROZDZIAŁ TRZYNASTY

*Woda ktora ieſt dobra do używania, a ktora zła?*

Ponieważ tedy iuż ſię to doſkonale pokazało, że woda do życia ludziom ieſt bardzo potrzebna y pożyteczna, y ieſt po wielkiey części iakoby pokarmem ciałom naſzym, godna y ſłuſzna rzecz ieſt, abyśmy pilnie znaki wypiſali dobrey wody, ktorey mamy w życiu zażywać, gdyż y Hippocrates tak powiada y Ariſtoteles, iako ſię iuż ſzeroko wzwyż pokazało. Co tedy za znaki ſą dobrey wody?gdybyśmy ſię chcieli rożnaitych opiniey trzymać, podobno nie rychło byśmy koniec tey mowie naleźli: albowiem ci ſami ktorzy o goſpodarſtwie wieyſkim piſali, ledwie nie każdy inakſze znaki wod daie, iako Cato, Varro de re ruſtica, ktorzy naypierwſzą y nayprzednieyſzą wodę bydź rozumieią, ktora ze zrzodła, albo z krynice płynie. Toż trzyma y Columella, takze y Plinius gani te wody ktore uſtawicznie ſtoią, a chwali te ktore płynące ſą, ale o tych niżey. Nuż

gdydym

aliquid afferret, quod cum aliorum opinionibus haud convenire videatur. Sed, ne recensione longus sim, horum omnium opiniones ac descriptiones de aqua ita sunt intelligendæ, vt aëri, corpora nostra semper ambienti, quemque respirando continuo haurimus, quam simillima sit. Quæ autem sit talis, nemo melius Galeno docet, (*f*) dicens: illam esse bonam purissimamque aquam, cui nihil adiectum admixtumque, quod in sensus cadat. Græci dicunt, quod sit *apoios*. Tribus, ait porro, sensibus hoc posse demonstrari, gustu, visu, odoratu: gustus aquam puram, aliis cum rebus non mistam, iudicat, si bibendo illam, neque dulcedo, neque amaritudo, neque acerbitas neque acor, neque vllus alius gustus linguâ deprehendatur, omnisque gustsûs sit expers. Oculus seu visus etiam de aqua fert iudicium, si videat clarissimam, insuperque quasi candentem, id quod non vltimum aquæ puræ bonæque signum. Ad extremum

gdybym chciał wspominać Palladium, Athenæum, Diophanem y inszych, każdyby z tych co powiedział, coby się zdało bydź rożnego od drugich mniemania. Ale nie bawiąc się wyliczaniem, wszystkich rozumienie y opisowanie, tak o wodzie trzeba rozumieć, aby była iak naypodobnieysza temu powietrzu, ktore około nas iest zawsze, y ktore przez tchnienie ustawicznie w się bierzemy. A ktoraby takowa była, nikt lepiey nas nie nauczy iako Galenus, ktory powiada, że ta woda iest sama w sobie y nayszczersza, ktora znacznego w sobie żadnego przymiotu y przymieszania niema. Græcy tak mowią, aby była *apoios*: y powiada że tego może doswiadczyć trzema zmysłami, smakiem, widzeniem y powonieniem: smak tedy osądzi bydź wodę szczerą bez przymieszania innych rzeczy, gdy piiąc onę żadney ani słodkośći ani gorzkośći, ani cierpkośći, ani kwaśnośći, ani żadnego innego smaku w sobie nie zostawi na ięzyku, ale zgoła będzie takowa, że żadnego smaku nie zostawi po sobie. Okiem albo

(*f*) *Galenus lib. 1. simplic. cap. 5.*



extremum & odoratus diiudicat aquam, illa enim, quæ nullum fert odorem, pura ac bona putanda. Præter ea & *Hippocrates* (*g*) suppeditat signum vnum: *aqua*, inquit, quæ *cito calesit, & cito refrigeratur, leuissima*: quasi dicere voluisset, aquam illam optimam esse, quæ leuissima esset. Et quænam talis est? statim addit causam, illa nempe, quæ igni admota cito calesit, & ab eo remota cito refrigeratur. Secundum Hippocratem igitur facile aquæ bonitas cognoscitur, quia ponderare illam tantum debemus, si bonitatem eius perscrutari velimus.

Sed mala esset hæc interpretatio: Non enim grauitatem, vel leuitatem eam, quam libra indicat, intelligit Hippocrates, vt interpretantur omnes, (*h*) sed illa aqua, qua vtamur, dicitur leuis, quæ in ventre, vel stomacho, atque intestinis non diu hæreat, neque molestiam iis adhibeat, sed cito, sit per

albo widzeniem może pod czas rozsądek uczynić o wodzie: albowiem gdy obaczysz bardzo przezrzoczystą, do tego iakoby barzo białą, y to nie posledni znak wody szczerey y dobrey. Na ostatek y powonieniem snadnie możesz osądzić wodę, ktora bowiem żadnego zapachu z siebie nie wydaie, o tey rozumiey, że to woda szczera y dobra. Maieszcze Hippocrates ieden znak, kiedy mowi, *woda ktora prętko się zagrzeie, y prętko oziembia, nayleksza iest.* Iakoby chciał rzeć, że ta woda naylepsza, ktora iest neylżeysza albo nayleksza. A ktoraż takowa iest? Zaraz przydaie, ktora, gdy ią do ognia przystawisz prędko się zagrzeie, y odstawiwszy od ognia prędko znowu oziębnie. Toć podobno łatwie poznać wedle mowy Hippocratis, ktora woda dobra, bo tylko zważyć wodę, tedy dowiesz się o dobroći oney. Ale złeby to rozumienie było: bo nie cięszkość Hippocrates rozumie, albo lekkość, tę, ktora waga może pokazać, iako wszyscy wykładaią, ale ktora woda gdy iey używamy, w żywocie, albo w żołądku

(*g*) *Hippocrates l. 5. aphor. 26.*
(*h*) *Galenus in lib. de ptisana cap. 2. & 1. de sanitate tuenda cap. 11 Renodæus lib. 1. de materia medica sect 1. cap. 2.*

per aluum, ſit per vrinam, euacuetur: e contrario grauis aqua eſt, quæ in corpore moratur, vel grauitatem inteſtinis infert. Et quemadmodum omnium ciborum, potuumque virtus eſt maxima, vt cito immutentur, ſic & aquæ virtus eſt. Hæc ergo maxima aquæ eſt virtus, ſecundum Hippocratem & Galenum, nec non & hæc recentior, de qua Palladius ſcripſit, bona eſt, ex effectu nempe, quamuis Galenus dicit, in hac ſola non eſſe perſiſtendum, ſed tum demum bonam eſſe, ſi omnia dicta ſigna in illa inſint. *Palladius* vero ſic deſcribit bonitatem aquæ ac puritatem: (*i*) aqua bona illa eſt, quæ non ex palude, non ex lacu effluit, neque loca illa, vbi *mineralia* ſunt, perfluit, præter hoc perlucida, nullum guſtum, neque limum ſeu lutum in ſe continens. Inſuper ex hominibus, qui ea vtuntur, qualis ſit, intelligi poteſt: ſi nempe guttur, caput, pectora ſana ſint, neque venter, inteſtina, latera, renes minime

(*i*) *Palladius de re ruſtica.*

w żołądku także y w ielitach nie długo ſię bawi, y nie obciąża wnątrża, ale prędko, bądź przez ſtolce, bądź też y przez urinę przechodzi, y przebiega, ta ieſt woda lekka: iako przeciwnym obyczaiem taka ieſt cięszka, ktora w ciele zoſtaie, albo obciążenie wnątrza czyni. A iako wszyſtkich potraw y napoiu każdego, ta ieſt cnota nay większa, aby mogly bydź prędko odmnienione, tak y wody ieſt cnota. Ta tedy ieſt wielka cnota wody wedle Hippokrateſa y Galena: wszakoż y ta pośledniey sza ktorą Palladius napisał, dobra ieſt, ex effectu, chociaż Galen powiada, że na tey samey nie mamy przeſtawać, ale wten czas ieſt dobra, kiedy te wzwyż pomienione znaki znayduią ſię w niey. Tak tedy Palladius opisuie dobroć y szczerość wody. Woda dobra ta ieſt, ktora nie z kałuż, nie z ieziora płynie, ani przeż te mieysca, kędy krusżce iakie ſą: do tego ieſt przezroczyſta, żadnego ſmaku ani zapachu niemaiąc, kału, albo błota na dnie niema- Nadto z ludzi, ktorzy oney wody używaią, rozeznać prawie dobrze

każdy



nime doleant, vel inflata ſint. Inueniuntur ſæpius eiusmodi aquæ, quæ guttur afficiunt, vt in Stiria & Carinthia: nonnullæ caput, quales ſunt in Campania, multaeque aliæ, quæ varios generant morbos, qua de re *Plinius* & *Vitruvius* multa & fuſe ſcripſerunt. Hoc tantum addens iam finio, quod tempus ſcire opus ſit, quo aquam examinare debeamus: flagrantiſſimo enim æſtu non ſuccedit, ideo, quia ſolis calor omnium fere rerum vires frangit: tempore hiemis vero impedimur a craſſo aëre de aquis iudicare, optime autem in fine menſis Auguſti aquam probamus, vel in principio Septembris ante æquinoctium: illo enim tempore aër temperatior, quam alio, neque cum aquis pluuiis ita ſunt mixtae, & hanc ob cauſam facillime de puritate aquarum, tempore illo iudicari poteſt.

każdy może iakowa ieſt: ieżli bowiem garla maią zdrowe, głowę, piersi: iesliż brzuch, ielita, boki, nerki, żadnego bolu, ani nadęcia nie miewaią. Znayduią ſię częſtokroć takowe wody, ktore garla obrażaią, iako w Styriey y w Karintiey: niektore głowę, iakowe ſą w Kampaniey, y innych rozmaitych wiele ieſt, ktore rozmaite choroby rodzą. O czym *Plinius* y *Vitruuius* bardzo wiele y szeroko piſali. To tylko przydawszy, zakończę to iuż, iż potrzeba wiedzieć czas ktorego mamy doswiadczać wod, bo w wielkie gorąca nie dobrze, to dla tego, iz gorąco słoneczne wyciąga barzo wſzyſtkę moc każdey rzeczy: żimie zas grubość tego powietrza nie dopuszcza nam prawdziwego rozſądku czynić o wodach, ale naypewniey doswiadczemy wody na końcu księżyca Sierpnia, albo na początku Wrzesnia, przed porownaniem dnia z nocą: bo w ten czas pomierniey-ſzy czas ieſt, niż kiedy inedy, y nie maią tak wiele w ſobie namieſzanych wod dżdżyſtych, y dla tegoż naylatwiey w tenczas o ſzczerości wody może każdy ſądzić.

CAPVT G3 ROZ-

## CAPVT XIV

*Quam multæ aquarum ſpecies quæque pluuiatiles bonæ vel non? ex niue & glacie aqua non bona.*

Non ſatis eſt, ſigna bonae aquæ intelligere, opus inſuper ſpecies omnium aquarum enumerare, idque quam clariſsime ac breuiſsime fieri poterit, faciam. Aqua igitur altera pura eſt, altera quaſi variis ex rebus compoſita. Puræ aquæ quinque ſunt ſpecies, nempe pluvialis, ciſternina, putealis, fluuiatilis, ſtagnatilis. (*k*) Aquæ mixtæ variæ etiam ſunt ſpecies, quippe quæ omnes aquas minerales in ſe comprehendunt, ex quibus quædam ſalsæ, ſulphureæ, aluminosæ vel nitrosæ ſunt, vel ferrum vel alias particulas minerales in ſe continent: de his in ſecundo libro dicam, nunc breuiter tantum de primis quinque ſpeciebus loquar. Prima eſt pluuialis, ſub qua & niuem & omnis generis glaciem intelligo. Aquam pluuialem eſſe leuiſſimam

(*k*) *Aetius ex Rufo Tetrac. 1. cap. 165.*



## ROZDZIAŁ CZTERNASTY.

*Rodzaiow Wod wiele, y ktore dżdżyſte dobre, a ktore nie? y z śniegu, y z lodu woda nie dobra.*

Nie doſyć iednak te znaki mieć wody dobrey, potrzeba ieſzcze rodzaie wſzyſtkich wod wyliczyć, a to, iak nayiaśniey y naykrocey będzie mogło bydź, odprawię. Woda tedy iedna eſt ſzczera, druga iakoby z rożnych rzeczy złożona. Szczera woda ma pięć rodzaiow w ſobie: ma dżdżyſtą wodę, kryniczną, ſtudzienną, rzeczną, y ſtawową, albo ſtoiącą wſzelką. Wody pomieſzaney rozmaite rożności ſię znayduią, albowiem w nich ſię zamykaią, wſzyſtkie wody cieplicżne, z ktorych iedne ſą ſlone, ſiarczyſte, hałun w ſobie maiące, albo saletrę, albo żelaza, y inne kruſzce ſię pokazuią w nich: ale o tych zachowuię ſobie mowić w drugiey kſiążce, teraz przebieżę krotko one pięć pierwſze. Naypierwſza ieſt dżdżyſta, pod ktorą zaraz zamykamy ſnieg y lody wſzelakie. Zgadzaią



uiſſimam & optimam, omnes fere philoſophi & Medici affirmant, hanc afferentes cauſam, quia illa a sole prius quaſi cocta & rarefacta, aliis ſubtilior eſſe videtur. (*l*) Hoc tamen non de omnibus aquis pluuialibus intelligendum eſt, cum & aëris conſtitutio & tempus, quo pluuiæ in terram cadant, conſiderari debeant. Omnium optima aqua pluuiatilis eſt illa, quæ ſenſim cadit, quamuis cum turbine, ſit tantum cum Borea: quæ vero magno cum turbine, & vento violenter cadit, intermixta crebriori tonitru & fulgure, talis haud bona eſt, neque eam *Hippocrates* (*m*) laudat. Et illæ, quæ flagrantiſſimo æſtu, tempore dierum canicularium cadunt, colligi non debent, neque illæ, quæ cum auſtro pluunt, bonæ cenſentur. Præter ea ſcribit *Theophraſtus*, quod aquas pluviales æſtatis tempore noctu, non diu, flante Borea colligere

(*l*) *Aëtius loco citato. Oribaſius lib. 5. cap. 1. Paulus Aegineta lib. 1. de re medica, cap. 5. Celſus lib. 2. cap. 18.*
(*m*) *Hippoc. lib. de aëre, aquis & locis.*



ią ſię na to prawie wſzyſcy Philoſophi y Medicy, że woda dżdżyſta ieſt naylekſza y naylepſza: przyczynę tę daią, iż ona od ſłońca bywa, wprzod iakoby przewarzona y przerzedzona y ſubtelnieyſzą ſię ſtaie nad inſze. Iednak nie o wſzyſtkich wodach dżdżyſtych to rozumieć mamy, gdyż trzeba do tego uważać y czaſy w ktore dżdże ſpadaią, y poſtanowienie powietrza w on czas, kiedy nà żiemię deſzcz ſpada. Naylepſza woda dżdżyſta ieſt, ktora po lekku ſpada, chociaſz z wichrem, iedno że ma wiatr pułnocny: ale ktora z wielkim wichrem y wiatrem gwałtownie leie y z czętem y ſtraſznem grzmieniem, y łyſkaniem, takowa nie dobra y nie chwali iey *Hippocrates*. Y te ktore w wielkie gorąca pod Kanikułę padaią, nie maią bydź zbierane y ktore z wiatrem południowym, także za nie dobre maią bydź poczytane. Do tego *Theophraſtus* piſze ze lećie mamy zbierać wodę dżdżyſtą w nocy à nie we dnie, ażeby wietrzyk powiewał zpułnocy: inſze wody bardzo ſą ſzkodliwe. A coby mieliſmy rozumie

... quæ sunt nocivæ. Quid de aqua ex nive vel glacie liquefacta, & de ipsa nive & glacie sentiendum sit, an ad vsum conducant, de iis ita magnus *Hippocrates* scribit: *Frigida veluti nix & glacies, pectori inimica, tusses movent, venarum ruptiones & distillationes efficiunt.* (*n*) Quasi *Hippocrates* dicere voluerit, vt ille, qui pectoris morbos nempe tussim, *Hæmoptisin* respirandi difficultatem evitare velit, semper sibi ab aquis ex nive et glacie caveat. (*o*) Et recte quidem: nam aquæ congelatio et in glaciem mutatio, est, secundum *Aristotelem*, naturæ illius destructio. *Alexander Aphrodisæus* (*p*) bene hoc explicat. Ideo congelatio aquæ destructio appellatur, quia, si semel aqua gelascat, nunquam deinde iterum pristinam naturam induat, cum omnis eius humiditas iam deperdita sit. Id enim quod in ea fuit clarum, leue & dulce, hoc omne quasi

(*n*) *Hippocrates* 5. *aph.* 24.
(*o*) *Galenus com.* 5. 24.
(*p*) *in quæstionibus naturalibus.*

zumieć o wodzie, ktora się albo z śniegu, albo z lodu rozpuszcza y o samym śniegu, także o lodzie iesli są dobre do używania, o tych tak napisał wielki *Hippocrates*: *Zimne rzeczy, iako to śnieg, lod, piersiom szkodzą, kaszle wzruszaią, zrywanie zył, y katary sprawuią.* Iakoby *Hippocrates* chciał powiedzieć, że kto się chce wszelakich chorob, ktore z piersi, pochodzą, iako iest kaszel, krwie pływanie, y duszność piersi, ustrzeć y uyść, niechay się waruie zawsze wod tych ktore są z śniegu albo z lodu: y słusznie: bo iako *Arystoteles* powiada, wodzie zmarznąć y w lod się obrocić, iest to iakoby przyrodzenia oney psowanie. *Alexander Aphrodizeus* dobrze to obiaśniał. Dla tego zepsowanie bywa nazwane zmarznienie wody, iż gdy raz zamarznie woda, nigdy się potym nie zwraca do swoiey dawney istności, gdyż iuz wszystka wilgotność iey iest zepsowana: albowiem cokolwiek było wniey lekkiego, iasnego, y słodkawego, to wszystko, ono zamrożenie, nie inaczey iedno iako z gąbki wodę wycisnelo,



quasi ex spongia, congelatio expressit, relictis tantum crassioribus grauioribusque particulis. Propter ea hæ aquæ corpora nostra, eiusmodi vitiis inquinant, digestionem stomachi perdunt, vrinam continent, pectori, pulmonibus, stomacho sunt inimicæ, neruis damnum inferunt, spasmos faciunt, flatus & crudas humiditates inducunt & pleurititem generant.

wycisnęło, á zostało tylko to, co było naygrubszego y naycięższego. Przetoż te wody czynią w ciałach naszych takowe wady: trawienie żołądka psuią, urynę zatrzymywaią, piersiom, płucom, żołądkowi przeciwne są, żyłom suchym bardzo szkodzą, kurcze czynią, wiatrow y surowych wilgotności wiele mnożą y pleury rodzą.

## CAPVT DECIMVM QVINTVM
*Qualis sit aqua cisternina, putealis, stagnatilis, & lacustris.*

Sunt deinde cisterninæ aquæ, de quibus docent, illas esse optimas, quæ ex rupe & lapidibus pulchris scaturiant, et orientem versus emanent: si insuper super terram puram fluant, nempe super arenosam vel argillosam, lapillis mixtam. Quos autem fontes sol non attingit, & septentrionem versus initium ducunt, tales aquæ non bene digeruntur, & lente vasa, corporum humanorum perfluunt.

## ROZDZIAŁ PIĘTNASTY.
*Iakowa iest woda kryniczna, studzienna, stawowa, iezierna.*

Są potym kryniczne wody, o ktorych tę naukę wszyscy daią, iż te kryniczne wody, naylepsze maią bydż, ktore wynikaią z skał y z kamieni pięknych, y ktore ku wschodu słońca wypływaią: do tego ieszcze iezli po czystey ziemi płyną, iako to po piasku albo też po glinie, w ktorey się nayduią kamyki. Ktorych zaś krynic słońce nie dochodzi, y ku pułnocy początek swoy maią, takowe

Tertio sunt aquæ puteales, quæ plerumque valde frigidæ esse solent, præter id lente intestina perfluunt, & difficulter a stomacho digeruntur: qui autem stomacho calido vtatur, id quod ex continua siti sine calore, ex amaritudine oris & ructibus biliosis intelligitur, tunc eiusmodi hominibus aqua putealis confert, quia & refrigerat, & postea crassitudine sua humores istos calidos, acres & quasi rodentes, domat & moderatur. Quarta aqua est stagnatilis, seu stans, si non in omnibus, in quam plurimis tamen stagnis. Quamuis enim stagna nonnulla sint iuxta fluuios, in omnibus tamen stagnis non potest iuxta fluuium esse nisi pars eius. Sub hac aqua & piscinarias ac paludosas comprehendimus: has omnes illi, qui de œconomia agresti scripserunt, aliique vituperant, idque hanc ob causam, quia aqua stans quasi sine anima est, si vero continuo se moueat, & ex loco in locum fluat, tunc illo tempore viua aqua est. Ideo sæpius eiusmodi aquarum fundi inueniuntur

kowe nie strawne są y nie rychło przebywaiące przez ciała ludzkie. Trzecie wody są studzienne, ktore pospolicie bywaią bardzo żimne, do tego nierychło przez żywot przebiegaiące, y nie rychło ie trawi żołądek: wszakosz gdy się kto trafi takowy, ktory ma żołądek bardzo gorący, co więc poznać z ustawicznego pragnienia bez gorączki, do tego z gorzkośći ust, y z wyrzucania cholery, tedy woda studzienna bardzo iest pożyteczna takowym ludziom, bo y ożiębia, y potym grubością swoią onę wilgotność gorącą, ostrą, y iakoby gryzącą uśmierza y miarkuie. Czwarta woda iest stoiąca, takowe są w wielu stawach, ba ledwie nie we wszystkich: albowiem chociaż stawy niektore są na rzekach, iednakże w wszystkich staw nie może bydź na rzece iedno cząstka iego. Do tego iezierne wody y kałużne, w tey się zamykaią: te wszyscy ganią, tak ći ktorzy pisali o gospodarstwie wieyskiem iako y inni: a to dla tego, że woda stoiąca iest iako bez duse, gdy



untur paludosi, quia aquæ illæ continuo stant, in fluuiis autem cisternis & fontibus, raro deprehenditur fundus coenosus, sed semper purus, pessimæ tamen sunt aquæ in paludibus & piscinis, quod nos & odor harum aquarum docet. Quidam ad hæc addunt, inter omnes maxime insanas esse illas aquas, in quibus magna sanguisugarum vis inest, (q) quæ quidem aquæ subatri & liuidi quasi coloris esse solent, quique eas bibit, nauseam quandam tunc stomachi sentit, manus vero qui iis lauat, difficile eas siccari, deprehendet.

## CAPVT XVI
### *Qualis sit aqua fluuialis & Nili.*

Supersunt aquæ fluuiales, quæ tertio loco poni debuissent, & sic

(q) *Baptista Porta Vilar. lib. 1. cap. 19.*

gdy się bowiem rusza ustawicznie y z mieysca na mieysce płynie w ten czas iest żywa woda. Ztądże częstokroć w takowych wodach nayduią się dna y grunty błotne dla iednostaynego stania oney wody: a w rzekach y krynicach y wzrzodłach, rzadko kiedy obaczyć grunt błotny, ale zawsze gładki, iednakże naygorsze są wody w kałużach y w ieziorach, czego nas y sam zapach takowych wod może nauczyć. Przydaią to ieszcze niektorzy że między temi wodami nayniezdrowsze maią bydź, w ktorych wielkie mnostwo piiawek się nayduie, takie albowiem bywaią czarney barwy y iakoby śiney, y gdyby się ich kto napił, natychmiast na żołądku obrzydzenie iakieś wzbudzaią, y gdy ręce niemi kto umyie nie rady prędko oschną

## ROZDZIAŁ SZESNASTY
### *Iakowa iest woda Rzeczna y Nilu.*

Ieszcze pozostały wody rzeczne ktoreby na trzecim mieyscu miały bydź położone, y tak *Cornelius Celsus*

ſic eas *Cornelius Celſus*, *Aëtius*, *Paulus Aegineta*, *Oribaſius*, *Auctuarius* aliique collocant, hoc eſt, inter optimas poni debere pluuialem, deinde fontanam, tertio fluuialem, tunc demum putealem, & ad extremum alias. Maxime de aqua fluuiali ſcripſerunt *Hippocrates & Plinius*, (r), ſed & hæc ſecundum loca, ex quibus ſcaturit, vel per quæ fluit, mutatur, nec non ab aquis, quibuscum confluens miſcetur; generale tamen ſignum omnium aquarum fluuiatilum hoc conſtitui poteſt: Illæ ad vſum aquæ bonæ ſunt, quæ fluunt per terram bonam, bonoque ex loco emanant, & aſpectu cœleſti, vt Aſtrologi dicunt, bono felicique, effluuii reſpectu vtuntur: præter ea, ſi ex fonte dulci & per longos tractus celeriter fluant, & earum fundus multis in locis ſi lapidoſus, arenoſus, multaque argilla mixtus, & ſi in illum fluuium vel nullus alius, vel pauci tantum incidunt, cum eoque miſcentur, quique orientem verſus fluunt, tales

(r) *Hippoc. de aëre, aquis & locis. Plinius lib 31*



*Celſus*, *Aëtius*, *Paulus Aegineta*, *Oribaſius*, *Auctuarius*, y inni, one kładą, to ieſt, że między przedniemi ma bydź położona dżdżyſta, po niey kryniczna, a trzecia rzeczna dopiero ſtudzienna, á na oſtatku drugie. Y naywięcey o tey rzeczney wodzie piſał *Hippocrates* y *Plinius*, wſzakoż y ta woda odmienna ieſt wedle mieyſc, z ktorych wynika albo przez ktore płynie, y z wod z ktoremi ſię zchodzi y mieſza: przecię powſzechny znak wſzelakich rzecznych wod może bydź taki. Te bywaią do używania dobre, ktore, po ziemi dobrey płyną, y z mieyſca dobrego wynikaią, y Aſpekt niebieſki przy wypływaniu ſwym, iako to Aſtrologowie nazywaią, dobry y ſzczęſliwy maią: nad to, z tego żrzodła y ſłodkiego, y w dalekie ziemice y kraie prędko bardzo pływaią, y na wielu mieyſcach kamieniſty grunt, piaſzczyſty y z wielą rumu y gliny pomieſzany maią, y w ktorą rzekę albo żadna, albo nie wiele innych rzek wpada y mieſza ſię ktore przeciwko wſchodu słońca płyną, bo te ſą prożne nieczyſtości, y nie ſurowe ſą, dla tego że słońce



tales enim ſunt puriores, eorumque aquæ non crudæ, quia ſol melius eas digerit. Hanc ob cauſam *Boryſthenis* fluuii, qui ſeptentrionem verſus fluit, craſſa valde eſt aqua, ita vt piſces etiam, qui in eo capiuntur, duriores, inſtar ligni, deprehendantur, qui tum demum, ſi alia in aqua per tempus ſatis longum ſeruentur, meliores fiunt, id quod infra *Kiouiam* aliisque in locis, vnusquisque poteſt experiri. De Nilo Ægypti fluuio, eiusque initio, varii varias tradiderunt opiniones, vt in *Ariſtotele*, *Diodoro Siculo*, *Plinio*, *Polybio & Ovidio* legitur: et princeps Radiuillus Palatinus Vilnenſis, in peregrinatione ſua (Hieroſolymitana) fuſe de eo ſcripſit. Propoſitum meum non eſt, vt de omnibus fluuiis ſcribam, ideoque nil, præter hoc addo, quod Nili aqua valde bona ſit ac ſana, idque hanc ob cauſam, quia calor ſolaris in iſtis regionibus aquas non corrumpit, ſed magis conſeruat, prout philoſophi Memphites, hoc eſt, Ægyptii docuerunt, idque hac ex ratione, quia fluuius hic magnus eſt, longus



ce ie lepiey wytrawia. Y przeto Dniepr, ktory na pułnocy płynie, bardzo grubą ma wodę, że y ryby ktore w nim łowią bardzo ſą złe iakoby drwa gryzł, aż gdy one w inſzą wodę przeſadzaią, tedy przez nie mały czas ſtawàią ſię lepſze, iako tego każdy może doſwiadczyć pod Kijowem, y na inſzych mieyſcach. O Nilu rzece piſzą, ktora ieſt w Egipcie, o ktorego początku rozmaitych doſyć mniemania, że każdy kto o nim piſał ſwoie zdanie między ludzie podał, iako ſię tego możeſz naczytać tak u Ariſtotelesa, Diodorum Siculum, Plinium, Polybium, y Ovidium: iako y w peregrinaciey możeſz to znaleſć Kſiążęcia Radziwiła Woiewody Wileńſkiego ſzeroko piſze o niem. Moie przedſięwzięcie, że nie ieſt to, abym miał opiſować rzeki wſzytkie, przeto więcey nic nie przydaię tylko to, iż w Nilu woda ieſt bardzo dobra y zdrowa, á to dla tych przyczyn że gorąca słoneczne w onych kraiach nie psuią wody Nilowey, ale raczey zachowuią, iako powiadali Philoſophowie Memphites, to ieſt Ægypſcy: á to

gus & latus, in tantum, vt quibuſdam in locis ad decem millia orgyarum in latum exundet, & ad minimum ad tria millia orgyarum. Præterea valde eſt profundus, nulliſque aliis aquis miſcetur ſed ita vt oritur, ſecundum ſcripturam ſacram ex paradiſo, ſecundum vero nonnullos recentiores, ex montibus Lunæ, vel fonte regni *Gojame*, ſic vnius modi ſuique ſimilis fluit. Quia autem tam cito currit, ideo radii ſolares non poſſunt ſubtile illud & æthereum extrahere, vt fit in mari, ſed potius hoc celeri curſu ſuo, ſe contra ardorem ſolis defendit, qui magis ad ſubtilitatem aquæ facit, cum ea a ſole ſecundum proportionem digeratur. Sed ſatis de Nilo & omnibus aquis, hoc tantum addo, illam omnem eſſe aquam bonam & ſanam, quæ boni guſtus ſit & ad quam habitantes incolæ ſani optimo corporis habitu gaudeant.

CAP.

to z tey przyczyny, bo rzeka ta ieſt wielka, długa, y ſzeroka, tak dalece że na niektorych mieyſcach na dzieſięć tyſięcy ſążeń rozlewa w ſzerz, à namniey na trzy tyſiące ſążeni: y do tego głęboka ieſt bardzo. Nad to, że z żadnemi wodami nie mieſza ſię, ale tak iako poczęła ſię raz wedle ſwiętego piſma z Raiu, à iako naſzych czaſow piſzą niektorzy, że z gor Lunæ albo od zrzodeł krolestwa *Goyame*, tak iednoſtaynie y nie odmiennie płynie. A iż ieſt bardzo prędka, przeto ſłonecznym promieniom nie dopuſzcza tak bardzo, iako w morzu ſię dzieie, wyciągac z ſiebie co ſubtelnieyſzego, y owſzem tym prędkim biegiem ſwym zabrania upaleniu ſłonecznemu, ale raczey pomaga to iey ſubtelnoſci, że w miarę bywa od ſłońca iego woda ſubtelnieyſza czyniona. Ale o Nilu doſyc, y o wſzytkich wodach: to o nich pomniąc, że ta woda dobra y zdrowa ieſt wſzelaka, ktora y ſmak ma dobry, y przy ktorey mieſzkaiący obywatele zdrowi ſą, y do tego cerę albo barwę na wſzytkiem ciele chędogą y nadobną maią.

ROZ.



## CAPUT XVII
### *Quem in finem balneis ex aqua dulci vſi ſunt.*

Iam primo huic libro finem imponere debuiſſemus, cum iam ſatis & de principio & de bonitate aquæ dictum fuit: quia autem aqua ſæpius, non tantum pro potu, ſed etiam ad lauandum corpus noſtrum, vtimur, idque non ſolum munditiei, ſed & ſæpius ſanitatis cauſa facimus; haud a re eſſe videtur, vt ad finem huius libri doctrinam de balneis adiiciamus, cum & thermæ, de quibus amplius ſcribere, in animum induximus, magna ex parte nil niſi balnea efficiant. Quod ſi fuſius de iis ſcribere vellem, liber forte ſingularis componendus eſſet, cum tam multa de iis ſcripta ſint, vt nihil ſupra: ſoli quippe Avicennæ expoſitores, vt *Iacobus de partibus*, *Gentilis de Fulgineo*, *Ioannes Herculanus*, & *Auerroës* in cantica Auicennæ, multa hac de reſcripſerunt. Quod ſi conſideremus Græcos illos *Æginetam*, *Aretaeum*, *Aëtium*, *Auctuarium*, *Oribaſium*, *Alexandrum Trallianum*, alioſque

## ROZDZIAŁ SIEDMNASTY.
### *Wanien albo łażnie wody ſłodkiey dla ktorych przyczyn używali.*

Iużby czas tę pierwſzą kſiążkę zkonczyć, gdyż ſię iuż doſyć pokazało y o początku wody, y o dobroci: iedno iż wody częſtokroć używamy nietylko w napoiu, ale też y ciała naſze oną obmywamy: a nie tylko dla ochędoſtwa to czyniemy, ale częſto y dla zdrowia; przeto przyſtoyna rzecz ieſt, aby ſię tą kſiążka wannami, albo iako zowią łaźnią, zakończyła, gdyż y cieplice, o ktorych piſać daley mamy, po wielkiey części nic innego nie ſą, iedno iakoby wanny y łaźnia iakaś. Y gdybym ſię chciał długo rozwodzić o nich piſząc, podobnoby kſięga oſobna muſiała bydź, gdyż tak wiele o nich popiſali, że miary nie maſz: bo ſami Expoſitores *Awiceny*, iako to *Iacobus de partibus*, *Gentilis de Fulgineo*, *Ioannes Herculanus*, y *Averroës* in cantica Auicennæ, wiele popiſali. Nuż gdy obrociemy ſię na one Greki, na *Æginetam*, *Aretaeum*, *Aëtium*, *Auctuarium*, *Oribaſium*, *Alexandrum Trallianum*

aliosque, ſola eorum enumeratione multum temporis terendum eſſet, Hos omnes præteriens cum Galeno tantum facio, quo omnes illi, quos commemoraui, non aliter quam fecundo & limpido fonte, non ſolum quod aquarum balnea ſed & alias res quascunque in libris eorum pulchras vtilesque reperiendas, attinet, vſi fuere. Hic clare nos breuiterque docet vſum omnem, quem tantum habere poſſiumus tum ex calidis tum ex frigidis balneis, quibusque morbis conducunt, ac quibus etiam officiunt: hoc præmonens, veteres quatuor ob cauſas balneis vſos fuiſſe, tam pro lauando quam calefaciendo corpore, vel potius ſanitatis causa, idque & apud ſanos & apud ægrotos homines, tandem & voluptatis & deliciarum causa. Pro lauando corpore, non ſolum veteres iis vſi ſunt, qui induſiis non vtebantur, quam ob cauſam quotidie prius quam cœnarent, vt multi testantur, corpus lauarunt: ſed et noſtris temporibus necesſaria ſunt balnea, et homines iis etiam vtuntur.



*Trallianum*, y na inne: na ſamym wyliczaniu ich wiele czaſu muſielibyśmy ſtrawić. Owo tak puſciwſzy te wſzyſtkie mimo ſię, ia mocno Galena trzymam ſię, z ktorego y ci wſzyſcy ktorychem wſpomniał, nie inaczey iako z obfitego y przezroczyſtego zrzodła, nie tylko o kąpaniu w wodach, ale o wſzyſtkich innych rzeczach, cokolwiek pięknego y dobrego w ſwych kſięgach maią, pobrali. Ten nas iaśnie y krotko nauczy pożytkow wſzytkich, ktore iedno mogą pochodzić bądź z ciepłych wanien, bądź też z zimnych: y ktorym chorobom mogą bydź pożyteczne, a ktorym też ſzkodzić. To w przod położywſzy: iż dla czterech przyczyn ſtarzy używali łazien albo wanien, bądź to dla ochędożenia ciała, bądź też dla rożgrzania, albo więc dla zdrowia: lub to w zdrowych ludziach, lub też w chorych: à na oſtatek dla iakieyś roſkoſzy y deliciy. Dla omycia ciała nie tylko ſtarzy, iż bez koſzuli chodzili, dla tego na każdy dzień pierwey niż do ſtołu mieli iść, iako o tym wiele ich ſwiadczy, myiali ſię



tur. Non vnusquisque autem, vt ea calefaciant corpora, quaque ratione id fiat, intelligit: ſed hac de re infra, quando de vſu balneorum ad ſanitatem dicemus. Voluptatis vero ac deliciarum cauſa balnea adhibuiſſe, ex Galeno patet, nec non ex historia Neronis, Cæſaris Romani, qui indeſinenter, loco aquæ vulgaris, marinam, aliasque, per canales, non ſanitatis, ſed voluptatis et procacitatis ergo, adduxit. Idem legitur apud *Lampridium* de *Heliogabalo* Cæſare, qui nunquam voluit lauatum ire, niſi prius aqua variis odoribus oleisque fuerit tincta, cum tamen quaſi piſcina, in qua commode natare potuit, vteretur. Sed has tres cauſas præterimus, cum nonnullæ ex iis haud necesſariæ sint, et tantum de illa verba faciemus, quae ad conſeruandam firmam ſanitatem pertineant. Cumque balnea et medici etiam commendent, ad multos morbos, qui iis ſanari posſint, hoc vero explicari hic haud poſſit, niſi prius ea, quæ morbos





ſię, ale y temi czaſy częſtokroć potrzebna rzecz ieſt łazni zażywać, y zażywaią ludźie. Ale aby ſię rozegrzały ciała, to nie każdy może wiedzieć y iako to może bydź: wſzakoſz gdy ſię będzie niżey mowić, ktore ſą pożytezne do zdrowia, tedy ſię tego dotknie. A iż dla roſkoſzy y delicyi zażywali wanien y mycia, tego ſię możeſz nauczyć u Galena, także co piſzą o zbytkach Nerona Ceſarza Rzymſkiego, ktory nie przeſtaiąc na wodzie tey zwyczayney w łaźniach ſwoich, morſkie y inne prowadził rurami, nie dla zdrowia, ale tylko dla iakieyś roſkoszy y zuchwałości. Także kto czyta u *Lampridium* o Heliogabalu Ceſarzu, ktory nigdy niechciał ſię kąpać w wodzie (bo właſnie była iakoby ſadzawka, w ktorey mogł prawie dobrze pływać) ażby pierwey wodę rozmaitemi wonnoſciami y oleykami uperfumowali, y napuſcili. Te wſzyſtkie trzy przyczyny puſciwſzy na ſtronę, gdyż niektore z nich ſą nie potrzebne, tylko o tey mowić bę-

attineant, dicta fuerint, ideo ſequimur Galenum, et vſum tantum balneorum pro ſanis, hic ad conſeruandam ſanitatem, monſtrabimus.

dziemy, ktora ieſt dla zachowania zdrowia dobrego. Y acż wanien y łazni roſkazuią też używać Medycy dla wielu chorob, ktoremi one mogą bydź uleczone, iednak iż to nie może ſię podać, àżby muſiał pierwey co innego o chorobach powiedzieć, y to bez Doktora odprawowano bydź nie może: przeto idąc za *Galenem*, tylko iako zdrowemi będąc dla zatrzymania tegoż zdrowia wanien używać mamy, pokażemy.

## CAPVT XVIII

*Balneum aquæ communis duplex eſt, calidum & frigidum: & calidum triplex.*

Galenus de calidis balneis diſſerens (*t*) triplicia illa eſſe dicit, et vnumquodque eorum, aliam, reſpectu vſus ad ſanitatem, vim habere.

Primum ponit temperatum, quod neque frigidum, neque feruidum, neque etiam calidum ſit, ſed ita temperatum, vt non adeo calorem in eo ſentiamus, et

(*t*) *Galenus libr.* 3 *de ſanit. tuenda, cap.* 4.

## ROZDZIAŁ OSMNASTY.

*Wanny wody poſpolitey dwoiakie ſą, cieple, y zimne: a cieple troiakie.*

Galenus tedy mowiąc o ciepłych wannach, troiakie one bydź powiada, y każda z nich inakſzą moc ma gdy iey używamy dla zdrowia.

Pierwſzą kładzie wolną, ktora ani ieſt zimna, ani gorąca, ani też ciepła, ale tak umiarkowana, że nic w oney zbytnie nie czuć, y przydaie, że kto takowey wanny zażywa, tedy ciepło przyrodzone ſię



et addit, vt in eo, qui tali balneo vtatur, calidum innatum focilletur, et corpus humectetur: et recte quidem, quia ſecundum naturam aqua humectat, et, ad ignem moderate calefacta, etiam calefacit. Secundum, dicit *Galenus*, et ex eo *Oribaſius*, (*u*) in quo nil frigidi ſentiamus, ſed parum etiam, vel nihil, calidi, id quod Latini tepidum dicunt. Hoc aliam, quam primum humectans, vim habet, quia eſt et refrigerans, cum parum a natura ſua recedat, ideoque iiſdem, ac aqua non calefacta, gaudeat qualitatibus.

Tertium et vltimum eſt aqua valde calida, quæ huius eſt virtutis, vt valde calefaciat, et nil quaſi humectet: idque hanc ob cauſam, quia aliam quaſi naturam, hoc eſt, igneam, aqua induxit, ſuam autem quaſi depoſuit. Ideo & ignis qualitates in ſe habet, & propter ea corpus illico perhorreſcit, ſi tali aqua offunditur, ita vt calor ille corporis poros claudat, eaque, quæ per eos exhalant, exſpirare

(*u*) *Oribaſius lib.* 10. *med. collect. cap.* 1.

ſię w niem rozgrzewa, y ciało ſię odwilża: á ſłuſznie, albowiem z przyrodzenia ma to woda że odwilża à iż od ognia nabyła ciepła miernego, przeto też zagrzewa. Drugą kładzie Galen, także y Orybaſius z niego wziąwſzy, wktorey nic nie czuć zimna, ale też mało co albo nic ciepła: takową nazywaią Łacinnicy *tepidam*. Ta moc ma inſzą a nizeli pierwſza odwilżaiąca, albowiem ieſt y oziębiaiąca: gdyż mało co od przyrodzenia ſwego odſtąpiła, przeto też przymioty ma, ktore y ſama woda nie grzana.

Trzecia y oſtatnia ieſt gorąca bardzo woda, à ta tey mocy, że rozpala y prawie iakoby nic nie odwilża: y ſłuſznie, gdyż inſze iakoby przyrodzenie na ſię wzięła woda, to ieſt ogniſte, a ſwoie iakoby utraciła. Przyſtoyna też rzecz ieſt, aby ognia przymioty w ſobie miała: y przeto takową wodą, gdy obleią ciało, natychmiaſt wzdryga ſię, iż ona gorącość, w ciele ſierotki do kupy zamyka, i dla tegoż nie wypuſzcza tego, co

exſpirare impediat.

Triplicibus igitur balneis cum Galeno conſtitutis, facile vnusquisque intelligit, quale cuicunque balneum conueniat. Primum, quod bene temperatum, ſiccis hominibus et cholericis vtile eſt, nec non illis, qui magno æſtu iter fecerunt, vel a ſole aduſti ſunt. (x) Inſuper ſitientibus valde eſt proficuum, et iis, qui dormire non poſſunt, nec non qui mœrori, iræ, vel veneri dediti, magnam ex recto balneorum vſu vtilitatem percipiunt. Eiusmodi balneum iis etiam confert, qui hectica febre, vel etiam phthiſi laborant, cum his in morbis opus ſit humectare, neque tamen refrigerare, neque etiam valde calefacere.

Secundum balneum, quod eſt tepidum, poteſt interdum ad ſolis ardorem applicari, ſi corpus valde efferueat, et inſuper mundum, omniumque malorum humorum expers ſit. Poſſumus eo etiam

(x) *Galen. libr. 10. med. cap. 10. et libr. 1 de marcore cap. 6*

co przez nie wychodzi.

Troiaką tedy wannę z Galenem uczyniwſzy, łatwie każdy obaczyc może, ktorym ſię ludziom iakowa wanna może zgodzić Pierwſza ktora ieſt umiarkowana dobrze, pożyteczna ieſt ludziom ſuchym Cholerycznym, y gorącym, także tym ktorzy w gorąco wielkie iachali, albo od ſłońca upaleni ſą. Do tego pragnącym bardzo ieſt pożyteczna, także ktorzy nie mogą ſpać, y zfraſowanym, gniewem wyſuſzonym, albo Wenerą, ożywiaiąc, ich przyſtoynie w wannie ſię kąpiące bardzo ratuie. Takowaſz wanna bardzo ieſt pomocna tym, ktorzy albo *Hecticam febrem*, albo też *Pthiſim*, to ieſt ſuchoty maią, gdyż wtych chorobach potrzeba odwilżać iednak nie ziębić, ani też rozgrzewać bardzo. Wtora wanna, ktora bywa nazywana *tepida* po Łacinie, à po Polſku letnia, może ſię pod czas przydać y po upaleniu ſłońca kiedy ciało będzie nazbyt rozpalone, à do tego czyſte y prożne wſzelkich złych wilgotności.

Także



etiam vti, in hectica febre, ſi calor febrilis ſit intenſus. Vltimum illud valde eſt inutile, quia ſtatim cruciatus vel dolores excitat, ideoque de eo loqui nolo. Cum vero et frigida balnea ſæpius in vſu habuerint, ea, quæ addi poſſunt, breuiter ſunt enarranda. Balnea frigida ex aqua duas ob cauſas adhibuerunt, primum refrigerandi cauſa, ex quo voluptuoſi calefacti voluptatem quandam perceperunt, deinde roborandi cauſa, quia natura a frigido ſæpius intrinſecus corroboratur, et ſic poſtea firmata melius appetit cibum, meliusque digerit, et plus ſanguinis ſpirituumque vitalium generat, vnde virium poſtea incrementum, teſte Hippocrate: eiuſmodi balneo vſi fuerunt, egredientes ex calido. Hunc aquæ frigidæ vſum bini docuerunt fratres, medici, alter apud IVBAM regem *Euphorbus*, alter apud AVGVSTVM cæſarem, *Antonius Muſa*, et adeo balnea frigida hominibus fuere in vſu, vt *Charmis* etiam, medicus Maſſilienſis, omnia balnea

Także może oney zażyć in *Hectica febre*, ieſliż ona gorączka ma oſtre gorąco. Oſtatnia ona bardzo ieſt nie pożyteczna, gdyż natych miaſt trapienie albo ogrążanie, czyni, przeto też o niey nic niechcę mowić. Ale iż y zimney częſto używali, przeto na co ſię może przydać, tak krotko trzeba wiedzieć. Zimney wody wanien dla dwoch przyczyn naywięcey używali, pierwſza dla ochłodzenia, z ktorego roſkoſzniczkowie w gorącu roſkoſz iakąś mieli: Druga przyczyna była, aby mocnieſzy byli, abowiem częſto przyrodzenie od zimna wewnątrz bywa ſpędzone, y tak potym ziednoczone lepiey pożąda pokarmu, y lepiey trawi, y krwie y duchow więcey mnoży: zkąd potym więcey ſiły przybywa, iako tego ſwiadkiem ieſt Hippokrates: á używali takowey wody wyſyzedlſzy z ciepley. Takowego uzywania wody zimney dway Bracia Medycy, ieden u krola *Iuby*, *Euphorbus*, a drugi u *Auguſta Cesarza*, *Antonius Muſa*, ludzi nauczyli, y tak ſię tych

balnea calidæ aquæ vituperarit, et his, et frigidis ægrotos vti iusserit. Sic et *Agatinus* sensit, vt de hoc scripsit *Oribasius*, qui, cum post cœnam propter calorem dormire haud posset, tunc balneo vsus fuit ex aqua frigida, et semper placido somno per noctem fruitus est. Talis igitur vsus est aquæ vulgaris, qui plura de balneis scire velit, legat *Ioannem Siccum* & *Hieronymum Mercurialem* & *Michaëlem Sauonarolam*, ego quibusdam tantum additis hunc librum finiam.

## CAPVT DECIMVM NONVM

*Cur sitientes in balneis sitire cessent, & contra ii, qui sine siti lavatum eunt, sitim sentiant?*

Vnica adhuc restat quæstio, cuius nonnullis in locis Galenus (y) facit mentionem, quænam sit causa, vt ii, qui sitiunt, in balneis

(y) Galenus lib. 1. de vsu part. cap. 13: & lib. de marcore cap. 8.

tych wanien zimnych chwycili byli, że też *Charmis* Medyk Masilenski ganił wszystkie Wanny ciepłey wody, a tych y zimnie kazał zażywać chorym; y tak Agatinus rozumiał, iako o tym pisze Oribasius, że po wieczerzy gdy dla gorąca nie mogł spać, tedy się kąpał w zimney wodzie, y miłą y dobrą noc zawsze miewał. To tedy używanie iest tey wody pospolitey, ktoby więcey chciał wiedzieć o łażniach y o wannach, niechay czyta *Ioannem Siccum*, & *Hieronymum Mercurialem* y *Michaëlem Savonarolam*, ia kilka rzeczy przydawszy zakończę tę książkę.

## ROZDZIAŁ DZIEWIĘTNASTY

*Czemu pragnący w wannie pozbywaią pragnienia, a przeciwnie zaś, ktorzy bez pragnienia wchodzą do wanny, pragnącemi się staią.*

Pozostaie tylko iedno pytanie, ktore na kilku mieyscach Galenus wspomina, co to za przyczyna iest, że kiedy kto ma pragnienie à wnidzie do wanny, potym ustaie mu



is sitire desinant, e contrario verò non sitientes ex balneis exeuntes sitiant? Galenus, vt dixi, hac de quæstione duobus in locis mentionem fecit, semel in libro de Phthisi seu potius de marcore in quo Galenus hoc ab effectu probat & argumentis, hocque ita fieri, videmus, ait, oculis, quando illi, qui in via a sole & labore efferuescunt, & quasi exsiccantur, sensuum euenit, statim, ac balneo ex aqua tepida vtuntur, refrigerantur, & ex siccis fiunt vegetiores humidioresque Sic & illi qui magno frigore rigescunt, cito recolligunt res & incalescunt, si lavatum in aqua tepida vulgari eant. Cum autem hæc Galeni doctrina sit imperfecta, aliam huic substituimus, primum ex alio medico, deinde ex eo ipso. *Cassius* medicus (z) valde pulchre hanc quæstionem secundum rationem et cursum naturæ explicat: sitis, ait, non oritur dumtaxat ex siccitate totius corporis, quam & Aristoteles sic descripsit. Si enim homo sitiens in balneum intrat, illico particulæ illæ in superficie

(z) Cassius libr. 1. probl. 5.

mu ono pragnienie.

Przeciwnym sposobem, kiedy kto, nie maiąc pragnienia wnidzie do wanny, wychodząc miewa pragnienie, y wielkie? wspomina iakom namienił Galenus to pytanie na dwu mieyscach, iedno w iedney księdze, ktora o suchotach albo radczey uschnieniu, (a) w tey tedy księdze Galenus, iedno *ab affectu* dowodzi tego y zmysłow, że to tak się staie widziemy powiada oczyma, y dowodow na to nie trzeba, gdyż ci, ktorzy w drodze od słońca y od prace bywaią upaleni, y prawie ususzeni, iako skoro do wody ciepłey będą w sadzeni, zaraz ochłodnieią, y z suchych staią się czerstwieyszemi y wilgotnieyszemi. Także ktorzy od mrozu wielkiego y zimna zmarzną, przychodzą prędko k sobie y rozgrzewaią się gdy do wanny ciepłey wody prostey wchodzą. ale iż ta nauka

(a) Suchoty właśnie po Polsku maią bydź nazwane, kiedy kto płucama owrzodziałe, y ustawicznie pluie, z ktorą phlegmą y ropą wszyske prawie istność ciała wypluwa, — Uschnienie zaś iest z iakimsi oziembieniem, iako więc widziemy drzewa albo ludzie od starości schnące.

ficie, ſiccæ, aquam imbibunt, non aliter quam æſtus tempore terra ſicca, pluuia ſe non ſaturare poteſt, ſed omnem in ſe recipit: ſic etiam cutis ſicca imbibit illam aquæ humiditatem, quam iterum vaſa alia tamdiu imbibunt, vſque dum eorum omnium ſiccitas ſatis ſuerit rigata. Si quis, verbi gratia, eſuriat, tunc non omnes partes poſſunt a cibis, qui ſtomachum intrant, ſaturari, ſed ſimul ac ad ſtomachum perueniant, ſtatim ab hepate, (a) et aliis vaſis recipiuntur, id quod et de ſiti intelligendum eſt. E contrario qui ſine ſiti balneum intrat, tunc humiditas illa ſub cute, et aliis remotioribus in partibus, quæ per poros apertos et cutis meatus in forma vaporis inuiſibilis et ſudoris exit, reſoluitur. Iſtæ humiditates ſubcutaneæ exeuntes, ſtatim ex vaſis & medio corporis, alias poſt ſe trahunt, et ſic in fundo ſtomachi ſiccitatem et poſtea in toto corpore faciunt, vnde ſitis oritur: et hoc modo

(a) *Ad errores veterum in medicina hoc pertinet, qui hepati ſanguinis elaborationem male attribuerunt*

Galenowa ieſt nie doſkonała, przywiedziemy co inſzego na to, pierwey z inszego Medyka, potym y z niego ſamego. Caſſius tedy Medicus bardzo nadobnie y wedle rozumu, y biegu przyrodzonego, to pytanie tak wyprawuie.

Pragnienie (powiada) nie bywa iedno z wielkiey ſuchości ciała wſzyſtkiego, gdyż tak Ariſtoteles opiſał pragnienie. Gdy tedy człowiek zpragniony do wanny wſtąpi, natychmiaſt zeſchłe one zwierzchnie cząſtki w ſię wſiąkaią wſzyſtkę wodę, nie inaczey iako owo w gorąca, ziemia zeſchła nie może ſię naſycić dżdżu kiedy ſpada, ale wſzyſtek w ſię bierze: tak też ta ſkora zeſchła w ſię wſiąka onę wilgotność wody, à z oney zaś ſiły tak długo aż wſzyſtkich ſuchość będzie odwilżona. Naprzykład, kiedy owo kto zgłodnieie, nie mogą ſię wſzyſtkie cząſtki napełnic onych potraw, ktore bywaią do żołądka włożone, ale iak prędko do żołądka przyidą, tak prędko bywaią porywane od wątroby y od ſił: toż rozumiey y o pragnieniu. Przeciwnym



modo magnus ille Medicus *Caſſius* huic quæſtioni facit ſatis. Sed & Galenus (b) in libris ſuis præſtantiſſimis, quos de vſu omnium partium & membrorum corporis humani ſcripſit, in quibus docet, carnem nonnullis membris in corpore humano ideo eſſe datam, vt ea calefaciat, & nonnullis etiam vt ea humectet, balnei exemplo hoc probat, quod hanc habeat vim, vt ſicca humectet, & refrigerata calefaciat, ita dicens: *omnis humiditas temperate calida, & frigidis & feruidis rebus perutilis eſt, vt balneum aquæ dulcis: quia enim ſecundum naturam humidum & temperate calidum eſt, vera ſua humiditate ſiccitatem illam ex magno calore ortam humectat*, (ſitis vero nil aliud niſi ſiccitas eſt) *calore autem ſuo frigus aufert*, quibus ex verbis intelligere potes, balneum, in quo ſitientes ſedere debent, valde debere eſſe temperatum, & contra balneum calidum ſitim excitare, & quo calidius ſit, eo maiorem facere ſitim. Sic hæc quæſtio duplici modo

(b) *Galenus libr. de vſu part. cap. 13.*

K

wnym obyczaiem kiedy kto bez pragnienia wnidzie do wanny, ona wilgotność tak ktora ieſt za ſkorą iako też y w dalſzych cząſtkach, przez otworzenie ſirotek, ktore Łacinnicy nazywaią *poros*, & *meatus cutis*, przez parę niewidomą y iakoby przez pot wychodzą y rozpuſzczaią ſię one wilgotności, ktore gdy z zaſkory wynidą, zaraz z ſił y z pośrzodku ciała do ſiebie ciągną, tak w dołku żołądka ſuchość, y potym wſzyſtkie ciała czynią y ztąd naſtępuie ono pragnienie. Tak tedy ten wielki Medyk *Caſſius* doſyć czyni temu pytaniu. Ale y *Galenus* w onych przedziwnych ſwych kſięgach, ktore napiſał o pożytkach wſzelakich cząſtek y członkow w ciele ludzkim, gdy uczy tego, że mięſo w ciele ludzkim ieſt niektorym członkom dla tego dane, aby ie zagrzewało: à niektorym też aby odwilżało, dowodzi tego przykładem wody abo wanny, ktora tę moc ma że odwilża zeſchłych, a zagrzewa oziębłych, gdzie tak mowi: *wſzelaka wilgotność*

modo ſoluta: quod magis ad palatum tuum, id elige.

*ność ktora ieſt w miarę ciepła, tedy pożyteczna ieſt y zimnymy gorącym rzeczom, iako to ieſt wanna wody ſłodkiey: albowiem iż ieſt z przyrodzenia wilgotna y w miarę ciepła, wilgotnością wprawdzie ſwoią onę ſuchość, ktora ſię uczyniła z wielkiego gorąca* (a pragnienie nic innego nie ieſt, iedno ſuchość) *odwilża, ciepłem zaś onym ſwoim zimność ogrzewa,* z ktorych ſłow możeſz ſię nauczyć, że wanna ma bydż przyletnieyſza w ktorą pragnący maią bydż wſadzeni: iako zaś przeciwnym obyczaiem, ta wanna pragnienie czyni ktora ieſt gorąca, y im bardziey gorętſza będzie, tym większe pragnienie czyni. Tak tedy ten węzeł rozwiązany dwoiakim ſpoſobem, ktoryć ſię lepiey podoba, tego ſię trzymay.

## CAPUT VIGESIMVM

*Quomodo nos gerere debeamus ratione balneorum vſus, cum ante, tum ſedentes in iis nec non iis adhibitis.*

Iuuauit nihilominus, homines illos commonere, qui libenter balneis

## ROZDZIAŁ DWUDZIESTY.

*Jako ſię mamy ſprawować przy używaniu wanien, tak przedtym iako y ſiedząc w nich tak y po nich.*

Napomieć ſię iednak godzi ludzi tych, ktorzy radzi wanien zażywaią



is et ſæpius vtuntur, & eorum quoſdam in iis adhibendis abuſus reprehendere, ſunt enim quidam, qui bene ſaturati (forte timent, ne animi deliquium patiantur) balneum intrant: alii vero fere ieiuni lauatum eunt, vel in balneis ſedentes edunt & bibunt, vt Germani libenter faciunt, vel ſtatim e balneo egredientes reficiunt ſe pane nobiliori cum vino Maluatico, vel etiam in continenti pranſum vel coenatum eunt, quæ conſuetudines valde malæ ſunt. Porro vt incipiam ab illis, qui bene ſaturati balneis vtantur, ſciendum id maxime nocere: nam cibi crudi et nondum digeſti tunc temporis e ſtomacho ab hepate arripiuntur, & ſic non ſolum hepar ipſum, ſed etiam ductus illos, qui in via ad hepar ſunt, obſtruunt, & poſtea in toto corpore malos craſſosque humores coaceruant, vnde ad extremum multi generantur morbi. Illi autem qui in balneis ſedentes conuiuantur, duplici modo calorem corporis & ſtomachi naturalem perdunt, nam aqua illa calida a centro ad peripheriam

zażywaią y często, zganić im niektory ſpoſob używania ich: ſą albowiem iedni, ktorzy dobrze ſię naiadſzy (podobno boią ſię aby nie zemdleli) do wanny wſtępuią: drudzy zaś w prawdzie na czczo wchodzą, ale albo w Wannie ſiedząc iedzą y piią, iako to Niemcy radzi czynią, albo zaraz z wanny wyſzedſzy częſtuią ſię, albo grzankami z małmazyą, albo też natychmiaſt do ſtołu ſiadaią, y iedzą obiad albo więc wieczerzą: te wſzyſtkie zwyczaie bardzo złe ſą. Aże pocznę od onych, ktorzy naiadſzy ſię do wanien wſtępuią, ci naybardziey wątrobie ſzkodzą: albowiem one potrawy z żołądka ſurowe y nic nie ſtrawione, w ten czas bywaią porywane do wątroby, y tak zatykaią nie tylko ſamę wątrobę, ale też y one żyły ktore ſą na drodze do niey: y potym po wſzyſtkim ciele złych wilgoći y grubych ſię namnoży, z kąd na oſtatek wiele chorob ſię narodzi. Owi zaś co w wannie ſiedząc bankietuią, dwoiakiem ſpoſobem ogień przyrodzony w ſobie, albo w żołądku, gubią, bo woda

pheriam, et cutem trahit humiditatem, et cum humiditatibus simul spiritus et calorem naturalem, qui vero altera ex parte cibos per os in stomachum immittens, ignem illum alere velit, iterum eum suffocat.

Illi etiam in reprehensionem incurrunt, qui vix e balneis egredientes illico comedunt: similiter enim faciunt, ac isti qui ad ignem nondum bene ardentem magnam lignorum struem adiiciunt, a qua lignorum vi ignis ille vel extinguitur, vel ligna illa tantum fumabunt, neque clare ardebunt. Idem hoc apud illos accidit: cibi enim in stomacho corrumpuntur, neque digeruntur, et deinde debilitas suboritur sumpto illo cibo. Qui igitur balneis sæpius, sanitatis causa, vti cupit, et cum fructu, ille haud comedat balneis utens, vel si tempore careat, ad minimum elapsis sex horis post comestionem, exonerata prius aluo, vel naturaliter vel ope enematis: præter ea in balneo neque comedendum neque bibendum est. Ne tibi multis hoc

da ona ciepła zewnątrz tu na skorę y na wierzch, iako wilgotności tak pospołu z wilgotnościami duchy y ciepło przyrodzone ciągnie: à on zaś z drugiey strony kładąc przez usta do żołądka na on ogień przyrodzony, znowu go duśi. Y owi wielkiey nagany godni, ktorzy ledwie z wanny się wywloką, natychmiast do stołu siadaią y iedzą: bo ci tak właśnie czynią iako owi, ktorzy na maluchny ogień ktory się ieszcze nie dobrze rozniecił, wielki stos drew kładą: od ktorey wielkośći drew on ogień albo gaśnie, albo tylko będą się kwaśić one drwa y tleć, a nie będą gorzeć. Tak właśnie się dzieie y w tych, albowiem one potrawy iednym, popsuią się w żołądku a nie strawią się ze drugim, y mdłośći przychodzą po onym iedzeniu. Kto tedy pragnie wanien używać często dla zdrówia y z pożytkiem, ten niechay nie iedząc do niey wchodzi, albo ieśli czasu nie ma, tedy po iedzeniu naymniey w sześć godzin: y to wyprożniwszy się, albo przyrodzonym obyczaiem, albo przez



hoc demonstrem argumentis, considera tantum Germanos illos, qui ita faciunt, itidem balneatores, omnesque illos, qui in balneis seruiunt, quam sint pulchri, qui in obscuro loco infantes tanquam mors terrere possent. Neque statim etiam ab exitu e balneo comede, ob causam supra memoratam, sed potius quam optime requiesce, verbi gratia horas duas, vel vnam cum dimidia, ad minimum horam vnam, videbis, maiorem te inde fructum ex vnoquoque balneo capere, quam si secundum tuam valde malam adhibuisses consuetudinem. Pariter haud bonum est, statim spiras, seu panem tortilem, vino Maluatico maceratum, comedere, sæpius enim caput inde quibusdam dolet, iis maxime quorum caput calidum et humidum est, quamuis et siccum, tamen calidum. Apud alios hepar nimium calet, in primis si hepate vtantur calidiori, et obstructiones haud exiguæ inde fiunt, nam vinum Maluaticum valde calidum est, cito a stomacho digeritur, quodque et in

przez krysterę: do tego nigdy w wannie ani w łaźni nie trzeba iadać ani pić. Zebym ći tego wielkiemi dowodami nie pokazował, przypatrz się iedno owym Niemcom co tak czynią, także łaziebnikom, y wszystkim onym, ktorzy w łaźni służą, iakoć są nadobni, mogliby drugim iako śmiercią w ciemnośćiach dzieci straszyć. Ani też zaraz po zmyćiu y wyiśćiu z wanny iedz dla tey przyczyny wzwysz pomienioney, ale raczey odpoczniey sobie iak naylepiey możeli być godzin dwie albo pułtory, a przynaymniey godzinę iednę, obaczysz, iż większyć pożytek każda wanna uczyni, anizeli kiedy oney używasz wedle swego zwyczaiu bardzo złego. Y owoć nie dobra: co zaraz z małmazyą grzanki iedzą, bo częstokroć niektorym głowa się rospala: a osobliwie tym, ktorzy głowy gorące y przywilgotnieyszym: ba y chociasz y suche, iedno gorące: drugim zaś wątroba się rozpala, zwłaszcza ktorzy maią wątrobę przygorętszą y zatkania nie małe czyni,

in ſtomacho et aliis in vaſis inuenit, ſecum accipit, obſtruit, et vt hepar nimium caleat, facit. Superſedeo alia incommoda et abuſus enumerare, ſatis ſit pro illis, qui magnos morbos, ex obſtructionibus maxime vaſorum et hepatis, nec non aliarum corporis partium oriundos, euitare velit. His iam hunc librum finio, cum tempus ſit, de Thermis loqui, quæ etiam aquæ ſint, ſed vim quandam innatam habeant ſemper, de quibus in ſecundo libro dicam, et in tertio de illis in pago Sklo, ſeu Iauorovienſibus.

Finis

***DEO trino ſit laus & gloria in ſæcula ſæculorum***

***AMEN***

czyni, bo małmazya będąc bardzo gorąca, prędko z żołądka wypada, y porywa z ſobą tak co w żołądku, iako też y na inſzych drogach znaydzie, y zatyka, y zaraz rozpala wątrobę. Nie chcę inſzych ſzkod y niepożytkow wyliczać, doſyć na tych niechay ma ten, ktory chce uiść wielkich chorob ktore naybardziey z Zatkania żył y wątroby także y z innych części ciała pochodzą. Y tym iuż tę kſiążkę zamykam, gdyż czas iuż przyſtąpić do Cieplic, ktore także wody ſą, iedno z przyrodzenia maią zawſze iakąś moc wrodzoną, o ktorych wtey drugiey księdze mowić będę, a w trzeciey o tey Sklaney albo Jaworowſkiey.

KONIEC.

***P. Bogu w Troycy Jedynemu Cześć y Chwała na Wieki wiekow,***

***AMEN***







# DE THERMIS
in pago Sklo
LIBER SECUNDUS
PER
ERASMUM SIXTUM
*Philoſophiæ & medicinæ Doctorem*

## CAPUT PRIMUM
*Thermarum nomen, & quid de iis ſciendum.*

Cum primo in libro, explicato monſtratoque omninm aquarum principio, duplices eas eſſe, dixerim: alteram puram, ita vt in ſenſus noſtros cadit, alteram mixtam, vel cum minerali quodam vel aliis cum rebus, de illis autem, quæ quinque in ſe comprehendant ſpecies, ſatis iam, cum de vſu in vita, tum in balneis, et apud ægros et apud ſanos, dictum fuerit, non abs re nunc eſſe videtur de his facere verba, quæ notabilem et conſpicuam in ſe mixtionem contineant. Et eiuſmodi aquarum multæ inueniuntur natura ſua calidæ, quamvis haud paucæ et frigidæ emanent, ſicut et noſtra in pago *Sklo*, et hanc ob cauſam *Græci* eiuſmodi aquas appellarunt θερμὰς πηγὰς, hoc eſt *calidos fontes*, vul-



# O CIEPLICACH
WE SKLE.
KSIĘGI WTORE.
PRZEZ
ERASMA SYXTA
PHILOZOPHIEY Y MEDICYNY DOKTORA.

## ROZDZIAŁ PIERWSZY.
*Cieplic nazwiſko, y co o nich potrzeba wiedzieć.*

Ponieważ w pierwſzey księdze po odprawieniu y pokazaniu początku wod wſzyſtkich, rozdzieliłem one na dwoie: iedne ſzczere, iakoby wedle zmyſłow naſzych kładąc, a drugie pomięſzane, z iakiemi albo kruſzczami, albo też z innemi rzeczami: y o pierwſzych onych, ktore pięciorakie się znayduią w używaniu ludzkim, doſyć się iuż mowiło pierwey, iak o używaniu ich w życiu, iako też w kąpaniu, bądź we zdrowiu, bądź też w chorobach, teraz przyſtoyna rzecz ieſt, abyśmy iuż o tych drugich mowili, ktore iakiekolwiek znaczne y okazałe przymieſzanie w ſobie maią. A takowych wod bardzo wiele się znayduie z ſwego przyrodzenia ciepłych, acż y zimnych po niemałey częsci wypływa,

go autem non addunt alterum verbum sed tantum Θερμὰς dicunt. Latini vero Græco verbo vtuntur, qui noluerunt vel non potuerunt proprio idiomate id exprimere. Poloni nostri et Bohemi proprie ex Græco et secundum naturam harum aquarum dicunt *Cieplice*: et Bohemi parum diuerse *Teplice*, et hanc ob causam, cum habeant diuersas in regione sua thermas, hoc proprio vtuntur verbo, non adiicientes aliud. Nam Thermæ *Carolinæ*, hoc est CAROLI imperatoris, aliæ sunt in *Bohemia*, et aliæ quas illi dicunt *Teplice*, quæ non longe ab vrbe *Graupen* Misniam versus sunt, vrbs autem ab illis dicitur *Teplic* vel *Döplic*, quia aqua calida gaudet. Ideo multi thermas ita describunt quod sint fontes calidi ex terra scaturientes, eiusmodi mixtionem in se continentes, quæ in terra inflammari possit. Multæ enim in terra tam calidæ inueniuntur aquæ in quibus gallinas excaldant oua coquunt, vt in thermis Patauinis et in Germania vnusquisque videre

iako to y ta nasza we Skle: y przeto Grecy nazwali takie wody, Θερμὰς πηγὰς to iest ciepłe zrzodła albo krynice, a wpospolitym używaniu nie przydaią drugiego słowa, ale iednym nazywaią *thermas* A Łacinnicy takze Greckiego słowa używaią, nie chcąc albo nie mogąc swym właśnym mianować.

Naśi Polacy, także Czechowie nazwali właśnie z Greckiego, y wedle przyrodzenia takich wod Cieplicami, a Czechowie trochę rożniey Teplice: y przeto maiąc kilkanaście w swey ziemi cieplic, nazwali iedne tym własnym imieniem, nie przydaiąc innego: bo *Carolinae Thermae*, to iest, cieplice Karła Cesarza insze są w Czechach, a insze, ktore oni zowią *Teplice*: ale te leżą nie daleko miasta *Graupen* ku Misniey, y Miasto iest od nich nazwane *Teplisz* albo *Döplisz*, iż wody ciepłe przy sobie maią. Y dla tegoż wiele iest takich, ktorzy cieplice tak opisuią, iż są zrzodła ciepłe wynikaiące z ziemi, ktore pomieszane te rzeczy w sobie maią, ktore bywaią palone w ziemi:



videre potest. In terra Volaterrana, in *Italia*, est tam calida aqua, vt, si pecus in eam intrare facias, breui tempore ossa sine carne appareant.

Et quamuis multæ sint in terrarum orbe aquæ frigidæ, quæ natura sua mixtionem quandam in se contineant, cum tamen vsui non sint, nisi prius calefiant, ideo et eiusmodi aquas thermas appellant. Non solum apud nos in *Polonia*, sed etiam aliis in regionibus, inueniuntur aquæ frigidæ sulphureæ, quamquam aliter sentiat *Cæsalpinus*. Nam et pluuiatiles aquæ sæpius pluunt sulphureæ, quæ tamen frigidæ sunt, vt scribit *Olaus magnus*, & eiusmodi aqua etiam inuenitur in Avernis. Sed hoc clarius deinde ex continuatione sermonis de thermis intelligi poterit. Hæ igitur thermæ variam in se habent mixtionem: aliæ enim in se continent sulphur, vel alumen, aliæ viscositatem vel bitumen, quod illi ita appellant, qui iuxta *Drohobycam* hoc fodiunt, quodque petroleo simile est, et ad morbos

w ziemi: albowiem znayduie się wiele tak gorących wod w ziemi w ktorych kury oparzaią, iayca warzą, iako to y w cieplicach Padewskich y w Niemczech każdy może widzieć. Nawet na roli Wolaterrańskiey we Włoszech iest tak gorąca woda, że kiedy bydlę w onę kto wpuści, tedy za krotki czas kość samą bez mięsa wywlecze. A chociaż y zimnych wod bardzo wiele iest na świecie, ktore z przyrodzenia swego maią iakieś przymieszanie, iedno iż ich używanie nie może bydź skuteczne, ażby były od ciepła zagrzane, przeto y takowe cieplicami nazywaią. A nie tylko u nas w Polszcze, ale też y innych krajach znayduią się wody zimne siarczyste: choc inaczey rozumie *Cæsalpinus*. Albowiem y dżdżyste wody częstokroć spadaią siarczyste, ktore iednak zimne są, iako pisze *Olaus magnus*, y takowa się też woda nayduie in Avernis.

Ale się to szerzey potym pokaże w dalszych diskursach o cieplicach. Takowe tedy cieplice rozmaite maią w sobie przymieszanie

morbos quosdam vtile.

Aliæ in ſe habent cuprum & ferrum: item aliæ tres res mixtas, quemadmodum & noſtra in pago *Sklo*, in ſe continet & ſulphur & nitrum, vt exactius fuſiusque poſtea oſtendemus. Cumque duæ in eiusmodi aquis inueniantur res, primum, vt diuerſarum rerum contineant mixtionem, exempli gratia, ſulphur, vel aliud quid: deinde, vt ſint calidæ: ideo prius monſtrabimus, quænam & qualis ſit harum aquarum calidarum mixtio, tunc demum, cum & nomen harum aquarum ſit a calido, pluresquæ calidæ quam frigidæ inueniantur, quæſtionem ponemus, vnde aquarum calor oriatur, hocque diligenter explicato, quæſtionem de cauſa, cur nonnullæ earum deprehendantur calidæ, aliæ frigidæ, cum tamen vtriusque eadem ſit vis innata, afferemus, & his dictis, finem huic libro imponam, in tertio autem de noſtra in pago *Sklo* dicam. Hocque abſoluto, ſermonem faciam de ſignis & modis inſtituendi examinis eiuſmodi aquarum

nie: iedne albowiem maią w ſobie siarkę albo hałun, drugie kley, albo ropę, iako ią nazywaią ci, ktorzy za Drohobyczą kopią tę ropę podobną coś *Petroleo* przewożnemu, y na takoweſz choroby ieſt pożyteczna. Drugie też maią w ſobie miedź, żelazo: a drugie y trzy rzeczy z ſobą pomieszane maią, iako to y ta nasza we Skle, ma w ſobie śiarkę y ſaletrę, iako to ſię potym doſkonale y ſzeroko pokaże. A iż dwie rzeczy ſię znayduią w takowych wodach: pierwſza że maią w ſobie iakieś pomieſzanie rzeczy rożnych, iako ſiarki, albo też czego innego: druga ciepło, to ieſt, że ſą ciepłe: dla tegoſz wprzod pokażę, przez y iakowe pomieſzanie ieſt tych wod cieplicznych: dopiero, iż y nazwiſko takowych wod ieſt od ciepła, y po więkſzey częſci ciepłych ieſt więcey niżeli żimnych, będziemy ſię pytać o tym, zkąd to ciepło maią wody: a potym gdy to ſtatecznie wyprawię, uczynię pytanie co za przyczyna ieſt, ze niektore znich nayduią ſię ciepłe, a drugie żimne, maiąc



aquarum, qua nempe ratione mixtionem vniuſcuiusque rei cognoſcere debeamus, & quam afferat aqua quæque vtilitatem.

maiąc iednak też prawie moc wrodzoną obiedwie: y tym zamknę tę kſiążkę: a w trzeciey iuż o naſzey Szklaney wodzie dyſkurſy poprowadzę. To odprawiwſzy, mowić będę o znakach y ſpoſobach doſwiadczania takowych wod, to ieſt, iako poznać przymieſzanie kadżey rzeczy, na co ieſt ktora woda pożyteczna.

## CAPVT SECVNDVM

*Ariſtotelis opinio de diuerſo aquarum guſtu, eiusque reprehenſio.*

Cum ſuperius monſtratum fuerit, in quo omnes Philoſophi conſentiunt, eiuſmodi eſſe aquæ naturam, vt primum ſit frigida & humectans, & præter ea nullam, ſi quis eam guſtet, in ſe contineat qualitatem, vnde igitur venit, quod nonnullæ deprehendantur ſalſæ, aliæ amaræ, aliæ linguam ſtimulantes, variaeque aliae diuerſi guſtus Ariſtoteles (*c*) hoc, in loco illo explicuit, in quo, de ſalſugine aquae marinæ agit, dicens: omnes aquas ex

## ROZDZIAŁ DRUGI

*Aryſtoteleſa mniemanie o rożnych ſmakach wod, y onegoſz naganienie*

A ponieważ pokazało ſię wzwyſż, na co ſię wſzyſcy Philozophi zgadzaią, że wody przyrodzenie ieſt takowe, iż ieſt nayprzod żimna y odwilżaiąca, y do tego nie maiąca w ſobie żadnego przymiotu, gdy iey kto koſztuie: żkądże tedy to ma, że ſię niektore pokazuią ſłone, drugie gorzkie, trzecie ſzczypiące w ięzyk y inne rożne y rozmaite ſmaki czyniące? Aryſtoteles dotknął to na onym mieyſcu, gdzie uczy o ſłonoſci wody morſkiey, y tak o tym mowi

(*c*) *Ariſtot. lib. 2. meteor. c. 1.*

ex vapore ſubterraneo generari, qui a frigore illis in locis in guttas confluit, vnde poſtea aqua dulcis fit: & ſic omnes aquæ generantur dulces ſecundum magnum hunc Philoſophum.

Sed aliæ vnde guſtum habent? Audiamus eum amplius: inuenitur, ait, in terra ignis, a quo ſi terra aduritur, tum plus, tum minus, vel calx fit ex terra, vel alumen, vel ſulphur, vel aliud quid; quod ſi per eiusmodi loca aqua fluat, earum rerum guſtum atque odorem acquirit, et fiunt aquæ vel ſulphureæ, vel aluminoſæ, vel etiam aliæ.

Hæc Ariſtotelis opinio, ſecundum illius fundamentum, & obiter conſiderata, haud a veritate aberrare videtur, qui vero altius ipſius philoſophiam & fundamenta, & præter ea, ipſam rem intueatur, tunc valde futilis deprehenditur, minimeque veriſimilis. Hæc diſceptatio negligitur ab illis, qui de thermis tantum ſcripſerunt, ſtatim enim quæſtionem de calore inſtituunt, nil dicentes de minerali

mowi: że wody wſzyſtkie rodzą ſię z pary podziemney, ktora od zimna tamtych mieyſc bywa do kupy zgromadzona, y potym woda ſłodka ſię rodzi: y tak wſzyſtkie wody rodzą ſię z początku wedle tego wielkiego Philozopha ſłodkie. A inſze ſmakow zkąd nabywaią? ſłuchaymy daley: znayduią ſię (powiada) w źiemi ognie od ktorych, gdy bywa palona źiemia, raz więcey, raz mniey, ſtawa ſię z źiemi albo wapno, albo hałun, albo ſiarka, albo też co innego: przez ktore mieyſca gdy woda płynie, przyimuie na ſię onych rzeczy ſmak y zapach, y bywaią albo ſiarczyſte, albo hałunowate, albo też inakſze. To tedy ieſt mniemanie Aryſtotelis, ktore wedle iego fundamentu y powierzchu zda ſię bydź nie co prawdziwe: ale kto głębiey weyrzy w iegoż philozophią y fundamenta, y do tego w rzecz ſamę, tedy bardzo ieſt błaha, y nie maiąca w ſobie nic podobnośći do prawdy. A bardzo ten dyſkurs ieſt zaniedbany od tych, ktorzy iedno o



nerali vniuscuiusque aquæ calidæ. Vnicus tantum Seneca de hoc ſcripſit, cuius verba recenſens, Ariſtotelem prius refutabo.

*Andreas Baccius* (d) ſolus hanc *Ariſtotelis* opinionem confutare non dubitauit. Primum, quia eiuſmodi ad aquam admixtio odoris, ſimilis eſſet huic, ſi quis pileum, vel aliud quid, ſuper chirothecas odore imbutas poneret, tunc pileus ille odorabit aliquantisper, ſed tamen haud diu: ſicque eiusmodi aquarum odor fortuitus, neque ex naturæ conſilio eſſet. Præter hoc multæ eiuſmodi aquae inueniuntur, quae vel odore ſenſibili, vel guſtu, vel vi & virtute quadam gaudeant, nullam tamen in ſe admixtionem ſuperficiariam continere oſtendant, cum & forma & qualitate & pondere iiſdem gaudeant, ac aquae simplices. *Vitruuius* (e) memoriæ prodidit, inueniri fontes calidos, e quibus aqua boni guſtus, quæque pro hominum potu valde ſit bona

cieplicach piſali, bo zaraz o cieple ich pytali ſię, nic nie mowiąc o minerze każdey wody cieply. Sam tylko Seneka o tym napiſał, ktorego ſłowa, odprawiwſzy wprzod Ariſtotelem, będziemy roſtrząſać. *Andr. Baccius* ten ſam ieden zbiia to mniemanie Aryſtotelis, że nie może ſię oſtać. Nayprzod, że takowe pomieſzanie ſmaku wody byłoby coś podobne onemu, gdy kto położy czapkę albo co innego na rękawicach perfumowanych, y ona czapka będzie pachnieć chwilę, ale przecię nie długo: y przeto takowych wod zapach y wonność z trafunku była, nie wedle intencyey przyrodzenia. Do tego ieſzcze znayduie ſię wiele wod takowych, ktore albo zapach maią iaki znaczny, albo ſmak albo też iakową moc y władzą, à przecię żadnego w ſobie pomieſzania zwierzchownie nie pokazuią, gdyż y barwę, y iſtność, y wagę tę maią, ktorą te proſte wody. Y piſze *Vitruuius*, że znayduią ſię krynice ciepłe, z ktorych wypływa woda ſmaku dobrego, y ktora do napo

(d) *Baccius libr. 1. de thermis cap. 10*
(e) *Vitruuius libr. 8 cap. 3*

bona, ſcaturiat. Athenæus vero
cripſit, multas inueniri aquas ſul-
phureas, aliasque, quæ tamen e-
iusdem, ac ſimplices aquæ, pon-
deris eſſent. Ex quibus patet,
hanc ſtatim ab initio qualitatem,
eſſe inditam, neque mixtionem-
cum fluant, oriri. Inſuper, ſi de-
mum fluentes has qualitates acqui
rerent, tunc accideret ſæpius, quod
aqua alias magis ſulphurea ali-
as minus eſſet, prout citius per loca
illa fluat, in quibus qualitatibus illis
imbuatur: partim cum alias a
ventis, vel alia etiam cauſa pro-
pellatur, alias vero tardius fluat,
aqua quippe alio tempore citius,
alio tardius fluit. Tandem o-
portet, vt aqua illa per terram
illam, vel ſulphuream, vel etiam
nitroſam fluens continuo, & pe-
detentim materiam iſtam abripi-
ens, tempore illam exhauriat &
conſumat omnem, vt videmus,
ſi ſuper cineres, vel calcem extin-
ctam, aquam fundimus, tunc con-
tinua aquæ affuſione quæ per cineres
vel calcem fluit, nil amplius re-
linquitur. Hoc idem & intra
terram

iu ludzi ieſt bardzo zdrowa. A ia-
ko Athenæus piſze, że ieſt wiele
wod takowych, ktore ſiarczyſte ſą,
albo iakie inſze: a przecię tako-
wąſź wagę maią iako proſte wody.
Zkąd znać, ze ten przymiot z przy-
rodzenia zaraz maią, à nie z onego
pomieſzania gdy płyną. Nad to,
gdyby płynąc dopiero wody na-
bywały onych przymiotow, tedy
przytrafiałoby ſię częſto, iżby raz
była bardziey ſiarczyſta, drugi raz
mniey, wedle tego, iakoby pręd
ko płynęła przez ono mieyſce,
zkądby mogła nabydź tako-
wych przymiotow, częścią gdy
będzie raz popędzona od wiat ru
albo też od czego innego: dru-
gim razem zaś leniwiey popłynie,
gdyż woda czaſem prędzey pły-
nie, czaſem też pomalu. A na oſta-
tek, ona woda płynąc po oney
ziemi albo ſiarczyſtey, albo też ſa-
letrzaney, muſiałaby za czaſem uſta-
wicznie płynąc, z ſobą po troſze
porywaiąc oney materyey, wſzyſt-
kę wyliżać y wyniſzczyć, iako to
widziemy, gdy kto na popioł albo
na wapno gaſzone, leie wodę, te-
dy





terram deberet accidere, ſi tan-
tum aquæ per fluxum, varias per
terras, varias acquirerent qualita-
tes. Sic & Ariſtotelis ſenten-
tia funditus refutata.

dy za uſtawicznym laniem oney
wody, zpływa precz on popioł
albo wapno, y prawie nic nie zo-
ſtaie. Tożby muśiało bydź y pod
ziemią, gdyby ieno z płynienia ſa-
mego po ziemi rozmaitey, naby-
wały rozmaitych przymiotow.
Tak tedy Ariſtotelesa zdanie ieſt
z gruntu ruſzone.

## CAPVT TERTIUM

### *Mixtionis omnium aquarum aliis cum materiis tres ſuppeditantur modi.*

Sed aliorum reprehendere ac re-
futare opiniones haud ſatis eſſe
videtur, neceſſarium eſt, vt me-
lius quid, & ſimilius veri, ſuppe-
ditemus ac doceamus. Sciendum
igitur eſt, quemadmodum alia e-
lementa miſceri poſſunt, vel inter
ſe, vel aliis cum rebus, vt tem-
perata quædam mixtio nouarum
rerum inde oriatur: ſic etiam de
aqua intelligendum eſt, quæ cito
aliis cum rebus coniungi miſce-
rique poſſit, idque citius, quam
aliud elementum, cum talis ſit,
quæ cum re quacunque concor-
det

## ROZDZIAŁ TRZECI

### *Trzy ſpoſoby pomieſzania wſzyſtkich wod z drugiemi materyami podaią ſię.*

Ale nie doſyć zganić y żepſo-
wać cudze mniemanie, po-
trzeba abyśmy co lepſzego y po-
dobnieyſzego prawdzie pokazali
y nauczyli. Potrzeba tedy wie-
dzieć, iz iako inſze żywioły mogą
ſię mieſzać, bądź ſame z ſobą,
bądź też z inſzemi rzeczami, y po-
ſtanowić umiarkowane iakies
pomieſzanie rzeczy nowych: toż
rozumieć mamy y o wodzie, że
ona może ſię prędko zdrugiemi
rzeczami złączyć y zmieſzać, y pręd-
zey nizeli ktory inny żywioł, gdyż
ieſt takowa, ktora poſtać moze.
A

det. Et mixtio aquarum aliis cum rebus triplex poteſt eſſe, quæ nouam quandam aquæ ſpeciem, & ab eius natura diuerſam, efficit. Primus modus mixtionis aquæ eſt ſtatim ab eius initio, hoc eſt, quando generatur: quod ſi ea puro ex aëre generetur, pura etiam & ſine omni qualitate erit, qualem primo in libro deſcripſimus. Si vero aër, vel vapor, ex quo aqua oritur, mixtionem quandam in ſe contineat, nullum dubium eſt, quin aqua illa iiſdem generetur qualitatibus. Eodem enim modo aqua ſub terra, quam ſuper terram in media aëris regione pluuia generatur. Et quemadmodum variis ex vaporibus et fumis, vel calidis, vel ſalſis, vel ſulphureis etiam, pluuiæ generantur, ſic etiam ſubterraneis in cauernis, variis ex vaporibus, variæ diuerſaeque oriuntur aquae. Et hanc ob cauſam, vt Ariſtoteles docet, varii vapores, varias etiam generant pluuias: ideoque aquae pluuiatiles



A troiakie może bydź pomieſzanie wod z drugiemi rzeczami, ktore nową iakoby poſtać wody czyni, y rożną od iey przyrodzenia. Pierwſzy ſpoſob pomieſzania wody ieſt zaraz z początku iey, to ieſt, gdy ſię rodzi: ktora ieſliſz ſię rodzi z ſzczerego wiatru, ſzczera też y bez żadnego przymiotu, y bez żadney przyſady będzie, iakową meśmy opiſali w pierwſzey kſiędze: ieſliſz zaś wiatr on, albo para, z ktorey ſię rodzi woda, będzie miała iaką przyſadę y przymieſzanie, wątpić o tym nie trzeba, y że ona woda z takowemi przymioty rodzi ſię: albowiem takowem ſpoſobem woda ſię rodzi pod ziemią, iako y nad ziemią w ſrzedniey krainie wiatru dżdże. A iako z rożnych par y dymów, bądź to ciepłych, albo ſłonych, albo też ſiarczyſtych, rodzą ſię dżdże, tak też y w podziemnych pieczarach z rozmaitych par, rozmaite y rożne wody ſię rodzą. Y przeto iako uczy Aryſtoteles, rożne pary, rożne dżdże też czynią: y dla tegoż inne rodzą



pluuiatiles quodam tempore dulciores ſunt, quam alio, quia ex vaporibus puris, quibus nihil admixtum ſit, fiunt, et in principio veris aquae pluuiatiles ſolent eſſe ſubſalſae hanc ob cauſam, quia æſtatis tempore ex calidis & peruſtis fumis vaporibusque & nubibus pluuiæ fiunt. Eandem maris ſalſugini cauſam idem attribuit philoſophus, cum, quidquid ſol ex terra ſalſi & craſſi extrahat, id iterum omne cito & continuo ad mare retrouertatur. In certis locis certoque tempore, pluuiæ, vt ſupra dictum fuit, cadunt ſulphureæ, quia in locis illis multa ſunt mineralia, ex quibus denſæ valde ſulphureæque nebulæ aſcendunt, & ex iis deinde aquæ pluuiatiles generantur. Et primus hic modus generationis aquarum mixtarum, ſeu calidarum, eſt omnium optimus & ad morbos vtiliſſimus, vt deinde ſuſius oſtendemus. Secundus modus qui non ab initio generationis aquæ, ſed quodam caſu fit, talis eſt: ſcaturit aqua ex terra, ſimilis primum



dżdżyſte wody bywaią ſłodſze, a niżeli inſzych czaſow, że ſię rodzą z pary ſzczerey, y bez żadney przyſady: à na początku Ieſieni dżdżyſte wody bywaią ſłone: przyczyna ta ieſt, że lecie z gorących y przepalonych dymow y par, y obłokow, rodzą ſię dżdże. Y nie inną przyczynę kładzie tenże philozoph ſłoności morſkiey, iedno iż cokolwiek wyciągnie ſłońce z ziemie ſłonego y cięſzkiego, to wſzyſtko ſpada prędko y uſtawicznie do morza. Y iako ſię iuż wyżey pokazało, na pewnych mieyſcach y czaſow niektorych dżdże padaią ſiarczyſte: iż w tamtych krajach wiele ieſt kruſzcow, z ktorych grube bardzo y ſiarczyſte, albo też inakſze mgły wſtawaią, a z nich potym one dżdżyſte wody ſię rodzą. Y ten pierwſzy ſpoſob rodzenia ſię wod ſpomieſzanych albo cieplicznych, ieſt nayſkutecznieyſzy y naypomocnieyſzy na choroby, iako ſię potym ſzeroko pokaże. Wtory ſpoſob ktory iakoby z iakiegoś trafunku albo

mum illi aquæ, quam aquæ elemento ſimilem deſcripſimus, deinde fluens per terram, vapores nebulaſque ſubterraneas offendit, qui pentrantes aquam illam immutant quo facto ex pura & non mixta confeſtim fit alia, qualitatem habens & odorem non aquæ, ſed potius vaporis & nebulæ illius, quæ præterfluentem aquam penetrans ſe cum illa miſcet, iamque & aqua & nebula vnam rem efficiunt: non aliter, ac ſæpius accidit, quando vel in olla, vel in aheno, eam igni, qui non bene ardet, & valde fumat, adponunt, tunc aqua illa erit quidem ab ignis calore calida, quia vero vapor & fumus per ollam aquam illam penetrauit, ſic erit odor illius aquæ calidæ, qualis fuit fumus varius, variis ex lignis: & ſæpius accidit, vt aqua, diutiſſime etiam ſeruata, iam nunquam odorem illum exuat.

Talis ſecundus ille modus eſt aquarum generationis mixtarum ſubterranearum, vt poſtea adhuc



albo przypadku ſtawa ſię, a nie zpoczątku ſamey wody, a ten takowy ieſt: wynika woda z ziemie y zaraz ſię rodzi doſyć podobna oney wodzie, ktorą opiſałem bydź podobną własnemu żywiołowi wody: w tym płynąc przez ziemię, natrafi na parę y na mgłę podziemną, ktora przenikaiąc onę wodę, odmienia, czym z ſzczerey y nie pomięſzaney ſtawa ſię natychmiaſt inakſzą, iakoby iſtność maiąc w ſobie y zapach, nie wody ale raczey oney pary y mgły, ktora onę przechodząc y przenikaiąc, mieſza ſię z nią, y ſtawaią ſię, iuż y ona mgła, y ona woda za iedną rzecz zmieſzaną: nie inaczey iako owo bywa częſtokroć, gdy przyſtawi kto w garku albo w kotle do ognia, a on nie dobrze ogień gore, ale dymny ieſt bardzo: ona woda wprawdzie będzie ciepła od onego gorąca ognia: ale iż para y dym on przez garnek przenikał w onę wodę: iakowy dym z iakowych drew, takowy też bywa y zapach oney wody ciepłey: y często ſię trafia,





facilius apparebit. Tertius generationis aquarum mixtarum modus eſt, qui re vera fortuito accidit, quique modus ab omnibus illis, qui de thermis ſcripſerunt, fuit adductus: hoc eſt, quando aqua per ſulphureum terræ fundum, vel per talem, qui ferreas in ſe particulas, vel aliud quoddam minerale continet, fluit, tunc fluens per terram illam recipit in ſe vim quandam, naturam & odorem illius mineralis, non aliter tamen, ac videmus, vinum, aliosque potus lignum redolere, in quo conſeruantur: Hos tres aquarum mixtarum generationis modos in variorum liquorum deſtillationibus videre poſſumus, quos quando deſtillant *in balneo*, vt dicunt, *Mariæ*, tunc florum vel herbarum illarum, ex quibus deſtillantur, qualitates in ſe recipiunt, neque alios ſibi admixtos vapores habent, quam illos ipſos qui ex herbis cum aqua ſe vniunt. Si vero vas vel cucurbita aliud quid redoleat, vel etiam ignis fumet, confeſtim aquæ odorem



żeby naydłużey ona woda była chowana, tedy nigdy iuż onego zapachu pozbydź nie może. Takowy tedy ieſt ſpoſob wtory rodzenia ſię wod pomieſzanych podziemnych, iako ſię to może potym ſnadniey pokazać. Trzeci ſpoſob ieſt rodzenia ſię pomieſzanych wod, ktory prawie z trafunku bywa, y ktory ſpoſob wſzyſcy kładli, ktorzy iedno o cieplicach cokolwiek piſali: to ieſt, kiedy woda płynie po ſiarczyſtym dnie ziemi, albo też po takowych mieyſcach ktore żelazną maią w ſobie materyą, albo innego iakiego kruſzcu: tedy płynąc po oney ziemi, bierże w ſię y mocy cokolwiek, y przyrodzenia y zapachu onego kruſzcu, nieinaczey iedno iako więc widziemy, że y wino, y drugie napoie drzewem częſtokroć trącą w ktorym bywaią chowane. Te trzy ſpoſoby rodzenia ſię wod pomieſzanych, ſnadnie obaczyć w dyſtyllacyach rozmaitych wodek: ktore gdy ſpuſzczaią albo przepuſzczaią, iako to mowią *in balneo Mariæ*, tedy onego kwiecia albo ziol, z kto-

illum induunt. Oportet hos tres aquarum calidarum generationis modos illum meminiſſe, qui bene naturam omnium thermarum intelligere velit: vt illæ nempe vel ſtatim ab initio generentur, vel poſtea vapores nebulasque in ſe recipiant vnumque inde fiant, vel etiam res quædam eis admiſceatur, illo in loco, per quem fluant. Et hi tres modi fundamentum quaſi conſtituunt omnium thermarum, de quibus facile differere poteſt ille, qui hos tres modos bene intellexerit.

rych bywaią przepuſzczane, przymioty w ſobie zatrzymywaią iż nie maią inſzey pary do ſiebie przymieſzaney, iedno onę ſamę ktora z onych żioł iednoczy ſię z wodą. Ale gdy naczynie ono będzie czym innym trącić, albo też bynamniey ogien ſię kurzy, natychmiaſt y wodki oney zapach wſzyſtek ſię mieſza. Tedy te trzy ſpoſoby rodzenia ſię wod cieplicznych potrzeba dobrze pamiętać temu, ktory chce dobrze zrozumieć przyrodzenia wſzyſtkich wod cieplicznych: że albo takowe ſię rodzą zaraz z początku, albo potym biorą w ſię mgły y pary, y ſtawaią ſię iedną rzeczą, albo też przymięſzywa ſię iakowa rzecz do nich z onego mieyſca przez ktore płyną. A te trzy ſpoſoby ſą iakoby fundamentem wſzyſtkich wod cieplicznych, że łatwie o każdey mowić może, kto te trzy ſpoſoby dobrze zrozumiał.

CAPVT ROZDZIAŁ



## CAPVT QVARTUM

*Seneca hos tres aquarum mixtarum modos omnium optime explicuit.*

Seneca (f) inter omnes, qui de thermis ſcripſerunt, quam optime cauſas & modos aquarum mixtarum generationis explicuiſſe mihi videtur, qui cauſas, cur aquæ varii guſtus inueniuntur, indagans, earum quatuor affert.

Prima eſt quaſi vulgaris, quæque ab omnibus allata fuit, tum ab illis qui ante eum, tum qui poſt eum ſcripſerunt, hoc eſt, quod aquæ guſtum & odorem ab illa terra accipiant, ex qua ſcaturiunt, vel per quam fluunt, & hic apud nos fuit tertius modus.

Secundus modus eſt *ex eadem ſimulatione eius*, hoc eſt, quem ſecundum modum diximus, quando ſtatim ab initio aqua fluens nebulas ac vapores offendit, & ſtatim in ſe illorum vaporum odorem et guſtum recipit, quibuscum miſcetur.

Tertius modus huius philoſophi

(f) *Seneca libr. 4. quæſt. natur. cap 20.*

## ROZDZIAŁ CZWARTY

*Seneca naylepiey nad inſzych te trzy ſpoſoby pomieſzania wod wyłożył.*

Seneka zda mi ſię między wſzyſtkiemi, ktorzy cokolwiek o wodach cieplicznych piſali, że naylepiey dotknął tych przyczyn y ſpoſobow rodzenia ſię wod pomieſzanych, ktory ſzperlaiąc przyczyn, dla czego wody rozmaite y rożney wonności, y ſmaku znayduią ſię, kładzie cztery przyczyny.

Pierwſzą prawie poſpolitą, y ktora od wſzyſtkich ieſt położona, tak ktorzy przed nim piſali, iako też y po nim, kładzie, to ieſt, iż wody ſmak y zapach biorą z oney ziemie z ktorey albo wychodzą albo po ktorey płyną, á ten u nas był ſpoſob trzeci. Wtory ſpoſob powiada bydź, *ex eadem ſimulatione eius*, to ieſt, iakowyśmy wtory ſpoſob położyli, gdy zaraz z początku ſwego woda płynąc, natrafiwſzy nà mgły y pary, z onych zaraz bierze w ſię y zapach, y ſmak onych par, ktore ſię z nią mieſza-

M3 ią

phi eſt, quando aqua ex vapore vel aëre generatur, qui qualis eſt, talis et aqua erit, quique noſter primus modus fuit, vt in præcedenti capite diximus. Vltimum et quartum habet, quando, vt ait, aquæ corrumpuntur, tunc illico alium guſtum et odorem induunt, quando aqua nempe diu ſtat ſine omni motu, vt in paludibus et ſtagnis. Sed hæc vltima aquarum ſpecies ad thermas non pertinet, quia inde nullæ aquæ generantur, quæ ad hominum ſanitatem conferrent, quales omnes ſunt thermæ. Pulchrum præbet exemplum, quomodo ſæpius lac guſtum illarum herbarum, quibus pecora veſcuntur, redoleat, et in aceto vis illius vini deprehenditur, ex quo acetum factum eſt: *& nulla res eſt, quæ non eius, a quo naſcitur, notas reddat.* Sic et aquam illas in ſe continere qualitates oportet, quæ vel ſtatim ab initio, quando aqua ex aëre facta fuit, illius vaporis odorem, vel ſi aliud quid ei admixtum ſit, vel etiam

fluens

ą. Trzeci ſpoſob ieſt u tego Philozopha, kiedy woda ſtaie ſię parą oną albo wiatrem, ktory iakowy ſam będzie, takowa też y woda ſię ſtaie : à ten był pierwſzy ſpoſob u nas, iako to możeſz obaczyć w przeſzłym rodziale. Oſtatni y czwarty ma w ſobie, kiedy, powiada, wody ſię zepſuią, natychmiaſt nabywaią inakſzego ſmaku y zapachu, kiedy woda długo ſtoi bez żadnego poruſzenia : iako w kałużach y w ieziorach ſtoiących. Ale ten oſtatni ſtopień wod nie należy do wod cieplicznych, bo ſię z niego żadne wody nie rodzą ktoreby pomocne były do zdrowia ludzkiego, iakowe ſą wſzyſtkie cieplicze: y daie piękny przykład, iako w mleku poczuć częſtokroć ſmak tych zioł pokarmu onego, ktorym ſię paſie bydle : y w occie daie ſię poczuć moc onego wina z ktorego ſię ſtał octem, *gdyż niemaſz żadney rzeczy, żeby po ſobie znakow nie wydawała z tego, z czego pochodzi.* Tak też y woda muſi te przymioty w ſobie mieć, ktore albo z początku

zaraz



fluens ex terra illa quid in ſe recepit. Eoſdem tres modos eiusmodi aquarum generationis ſuppeditat magnus philosophus & medicus *Andreas Cæſalpinus* (g) qui paucis verbis, ea quæ fuſius dixi, exprimit, ita dicens: *Aquæ non ſolum ab exhalationibus, ſed & ab ipſis corporibus metallicis inficiuntur*, quibus ex verbis facile duo illi aquarum generationis modi, a nobis explicati, intelliguntur. Sed clariſſime ſolideque hoc de aquis argumentum tractauit *Andreas Baccius* (h) Philoſophus & medicus Romanus, ex quo haud pauca excerpſimus, vt in libro eius, quem de thermis omnibus generatim ſcripſit, videri poteſt.

CAPUT

zaraz, gdy ſię ſtawała z wiatru wodą, oney pary zapach, albo gdy ſię cokolwiek innego do niey przymieſza, albo też płynąc w ſię z oney ziemie nieco naciągnie. Na też trzy spoſoby rodzenia takowych wod, przypada wielki philozoph y Medik *Andreas Cæſalpinus*, ktory krotkiemi ſłowy zamknął to wſzyſtko com ſzeroko opiſał, tak mowiąc: *wody nietylko z paruiących podziemnych wilgotności, ale y z ſamych miner, przymieſzania naciągaią*, z ktorych ſłow łatwie obaczyć może każdy, one dwa pierwſze ſpoſoby rodzenia ſię wod od nas położone, ten trzeci niżey wſpomina. Ale anyiaśniey y naygruntowniey tę rzecz o tych wodach wyprawił *Andreas Baccius Philoſophus & Medicus Romanus*, z ktorego y my po nie małey części wzięli, iako to możesz obaczyć u niego ſamego, gdy piſze o cieplicach wſzyſtkich powſzechnych.

ROZDZIAŁ

(g) *Libr. 1. de metal. cap. 5.*
(h) *Libr. 1. de thermis cap. 10*

## CAPVT QUINTVM

*Signa quæ indicant, cuius generis, vel mixtionis, sit vnaquæque aqua.*

Vt perfectior sit de eiusmodi aquis doctrina certiorque, condiscamus, quo modo thermarum aquas examinare debemus, vtrum primæ, vel secundæ, vel tertiæ speciei sint. Primam speciem quod attinet, tria sunt signa euidentia, ex quibus facile intelligitur, vtrum mixta aqua sit primæ speciei.

Primum signum est, vt sit pura & pellucida, hoc est, re ipsa odorem & gustum mineralis cuiusdam habeat, multos difficilesque morbos depellat, aquæque simplici, claræ, pellucidæ, puræ, similis sit, ita vt quamuis gustu atque odore suo euidenter vim ac virtutem ad sanandos morbos quosdam indicet, parum tamen, si per alembicum destilletur, vel nihil foecis in eo remaneat, idque hanc ob causam, quia iam a natura ipsa quasi destillata est.

Ideoque



## ROZDZIAŁ PIĄTY

*Znaki ktoremi poznać ktorego rodzaiu albo sposobu pomieszania iest każda woda.*

Ale aby doskonalsza y pewnieysza nauka była o takowych wodach, nauczmy się iako poznać w cieplicach wodę każdą, iesliż iest pierwszego rodzaiu, wtorego, czyli trzeciego. Na pierwszy rodzay masz, ieno trzy znaki dowodne, z ktorych łatwie poznasz, iesliż iest woda pierwszego rodzaiu pomieszania. pierwszy iest iesli woda ona cieplіczna iest szczera y przezroczysta: to iest ma wprawdzie zapach y smak iakiego kruszcu, y względem niego pomocna iest wielom y wielkim chorobom: ale wodzie przyrodzoney y prostey iest bardzo podobna, iaka, przezroczysta, szczera: tak dalece że chociasz y smakiem y wonnością swą oczywiście pokazuie moc y władzą, do uleczenia iakichkolwiek chorob, iedn.k kiedy onę kto będzie distillował, tedy albo

żadnego



Ideoque ii, qui experimenta cum thermis instituunt, experiri omnia credunt, si eas distillent: quia eiusmodi aquæ secundum primum modum mixtæ nullas feces reponunt.

Secundum signum eiusmodi primæ speciei aquarum est, si qualitate quadam notabili ad curandos morbos gaudeant, immutabiles semperque eædem sint, tum quod gustum, tum odorem attinet, eademque semper copia effluant. Hoc in causa est, vt tales sint, & non aliæ: quemadmodum enim materia illa subter terram, ex qua mineralia generantur atque coaceruantur, quorumque semen est, ex quo, vt ita dicam, sempiternum generentur, perpetuo sufficit: sic etiam continuo & sine intercapedine, aquæ ex fornace quasi calefacto destillantur, vnde vapores nebulæque ascendunt, ex quibus aquarum illarum generatio est perpetua & sempiterna, vt & ex eiusmodi & fontibus thermis patet.

Tertium et vltimum signum est,

si



żadnego, albo bardzo mały ślad po sobie zostawuie w onym naczyniu w ktorym była distillowana, a to dla tego, iż iest od samego przyrodzenia iakoby iuż przedistillowana. Y przeto mylą się bardzo ci na tym w probie wod cieplicznych, że wszystkich doświadczać chcą distilluiąc one: bo takowe wody, ktore się kładą w pierwszym rzędzie, nic po sobie nie zostawuią. Druga proba albo znak iest takowych wod pierwszych: ieśliż maiąc iaki znaczny przymiot do leczenia chorob, nie odmienne są, ale iednakowe zawsze, tak w smaku iako y wonności y iednostayną obfitością wynikaią y płyną. Przyczyna tego iest, że takowe maią bydź à nie inaksze: iako albowiem ustawicznie staie oney materyey pod ziemią, z ktorey się rodzą y mnożą kruszce, y iakoby nasienie iest ich iakieś, z ktorego, że tak rzekę wiecznie się rodzą: tak też ustawicznie y bez przestanku, iakoby z iakiego pieca gorącego pałaią, z czego podnoszą



noszą

ſi eiusmodi aquam ex fonte ipſo hauriamus, & longe inde transportemus, diuque conſeruemus, vt qualitates ſuas, quas ab initio generationis accepit, quibusque ipſe fons gaudet, per longum tempus haud perdat.

Huiusmodi aquæ ſunt multarum thermarum, & in Italia, et in Germania: et noſtræ atiam in pago *Sklo*, prope *Iavoroviam*, eiusdem generis ſunt: nam harum aqua in ipſo fonte pellucida eſt, ita, vt alia clarior videatur aqua vulgari. Præter ea continuo ſcaturit e fonte ſuo, et conſeruat et odorem et guſtum ſuum diu, quamuis aliorſum transuehatur. Secunda thermarum ſpecies non eſt tam pellucida et clara, idque hanc ob cauſam, quia tantum mixtio quædam illius eſt cum vaporibus fumisque illis, qui cum ea ſe coniungunt: ideoque qui illas coquit, craſſiores adhuc eas fore, videbit. Neque etiam eodem modo emanant, alio tempore maioris ſunt ad ſanandos morbos virtutis, alio minoris, cumque

noſzą ſię dymy y mgły ku gorże, z ktorych rodzenie onych wod ieſt uſtawiczne y wieczne, iako to widziemy w takowych żrzodłach y wodach cieplicznych. Trzeci y oſtatni znak ieſt: iż kiedy takową wodę z żrzodła właſnego weżmieſz, y zawiezieſz onę daleko y przez czas nie mały chować będzieſz, nie rychło traci one ſwe przymioty, ktorych nabyła z początku rodzenia ſwego, y iakowe ma w żrzodle ſamym. Takowe wody ſą w wielu cieplicach, tak we Włoſkich iako y w Niemieckich krajach: ale y te naſze we Szkle u *Iaworowa* tegoſz rodzaiu ſą: albowiem przezroczyſta woda ich ieſt w ſwym żrozdle tak dalece, że iaſnieyſza ſię zda niżeli inna proſta woda. Do tego nie odmiennie zawſze wynika z żrzodła ſwego, y długo zachowuie y zapach, y ſmak ſwoy, chociaſz będzie przewożna. Wtory rodzay wod cieplicznych nie ieſt tak przezroczyſty, y iaſny: a to dlatego, iż iakoby iakieś tylko pomieſzanie ieſt onych z tymi parami y dymami, ktore ſię z nimi



que conſeruentur, et transportentur, cito earum vires euaneſcunt. Tertia thermarum ſpecies eſt omnium viliſſima, quarum aquæ neque pellucidæ ſunt, qui fluentes ſecum limum illum mineralem recipiunt, et ſic non poſſunt eſſe claræ, ſæpiusque turbidæ deprehenduntur.

Hæ aquæ maxime per deſtillationes probantur, ſi certi eſſe velimus, quale in iis minerale inſit, cucurbita enim, ex qua aqua deſtillatur, fere omni ex parte minerali illo, quo gaudet, oblita erit, in fundo remanſo ſedimento. Sed et ſine deſtillatione haud difficulter et vulgus cognoſcit, quale in ſe contineant minerale, viſu enim vnusquisque hoc diiudicare poteſt. Sed eiuſmodi aquæ inueniuntur ſane valde paucæ, difficile enim credere eſt, vt in eiusmodi loco, vbi fontis cuiusdam terra minerali gaudet, et ſubter et ſupra terram non vapor quidam exhalet, qui aquæ illi admiſceatur: et ſic bifariam vim et virtutem mineralis illius in ſe recipiunt, partim

znimi łączą: przeto kiedy one kto warzy, obaczy to, że ſię ieſzcze grubſzemi ſtawaią. Też nie iednoſtaynie wypływaią, raz bywaią mocy y władzy do uleczenia chorob lepſzey, drugi raz podleyſzey: y gdy one kto chowa przywiozſzy kędy, prędko ona moc ich wietrzeie. Trzeci rodzay wod cieplicznych ieſt naypodleyſzy, albowiem te ani przezroczyſte bywaią, bo płynąc nabieraią w ſię onego mułu z kruſzcu y tak nie mogą bydź iaſnemi, ale raczey obaczyſz one bydź mętne, takowe wody maią bydź doświadczane naybardziey dyſtillacyami, gdy chceſz pewnie wiedzieć iakowy kruſzec maią: albowiem takowym zawſze naczynie ono, w ktorym ie będzieſz dyſtillować prawie wſzyſtko pomażą onym kruſzcem, iakowy maią, y na ſpodzie on wſzyſtek muł zoſtawią: wſzakoſz y nie diſtilluiąc, ſnadnie y ludzie proſci poznawaią, ktorego kruſzcu materyą w ſobie maią: bo oczyma to rozſądzić każdy może. Ale takowe wody znaydu ią.

tim ex vapore, partim ex ſedimento illo, quod in fundo fontis eſt. Hæc prima igitur mixtio eſt omnium aquarum calidarum, et hæc ſigna, ope quorum de iis iudicare poſſimus, qui vero de vnaquaque ſingulatim iudicare velit, illum de guſtu, odore, colore, qualitate, et tactu etiam iudicium facere oportet: ad extremum ipſa experientia docebit, ad quales morbos vtilis, vel inutilis ſit.

CAPVT

ią ſię w prawdzie, wſzakoſz bardzo mało: bo nie ieſt to iakoby podobna rzecz do wierzenia, aby kiedy grunt ktorego żrzodła maiąc w ſobie kruſzcu materyą, aby tam y pod ziemią y na wierzchu ziemi, nie miało wychodzić pary takiey, ktora ſię przymieſzywa do oney wody: y tak ze dwu miar moc y władzą onego kruſzcu w ſię bierze, częścią z pary, częścią z onego mułu, ktory ieſt w gruncie onego zrzodła. To tedy ieſt pierwſze pomieſzanie wſzyſtkich wod cieplicznych, y te znaki, ktoremi o nich ſądzić możemy, ale kto o każdey zoſobna zechce ſądzić, powinien będzie ſmaku, z zapachu, z barwy, z iſtności, y nawet z dotknienia ſię oney rozſądek czynić: á na oſtatek y z ſamego doswiadczenia, na ktore choroby bywa pomocna, a na ktore nie.

ROZDZIAŁ



## CAPUT SEXTVM

*Quam multæ ſint guſtus ſpecies, & qua ratione mixtio omnis aquæ cognoſcatur.*

Octo guſtus ſpecies recenſentur a Galeno in libris ſuis, ſecundum Platonem et Theophrastum, nempe dulcis, pinguis, calidus, aſper, acutus, ſalſus, acidus, amarus, quidam plures numerant, qui ex mixtione vnius guſtus cum altero oriuntur, vt ſunt nonnulli cibi dulciculi, ſed non perfecte dulces: alii ſunt parum amari, alii etiam valde dulces, quos nonnulli Polonorum *droykie* appellant. Sed hi omnes ſub his octo ſpeciebus comprehendi poſſunt: omnis enim qualitas *ſuſcipit magis & minus*, vt logici dicunt, hoc eſt, omnis qualitas poteſt eſſe maior quam alia, et, vt cum vulgo loquamur, res quædam alia poteſt eſſe albior, ferculum etiam alio dulcius, et ſic de omnibus guſtibus cenſendum. Ideoque haud mihi neceſſarium videtur guſtuum ſpecies multiplicare, quia *magis*

 *vel*

## ROZDZIAŁ SZOSTY.

*Wiele ieſt rodzaiow ſmaku, y iako z ſmaku poznać pomieſzanie każdey wody.*

Oſm nayprzednieyſzych rodzaiow ieſt ſmakow wſzyſtkich, iako uczy Galenus z Platona y Theophraſta w ſwych księgach: ſłodki, tłuſty, ciepły, przykry, oſtry, ſłony, kwaśny, y gorzki, kładą niektorzy ich więcey, ktore zſtawaią ſię z pomieſzania iednego ſmaku ż drugim: iako to bywaią niektore potrawy ſłodkawe, ale nie zgoła ſłodkie, drugie gorżkawe, drugie też bardzo ſłodkie, ktore nazywaią niektorzy po Polſku *droykie*, ale te wſzyſtkie zamknąć ſię mogą pod tą ośmią rodzaiow, poniewaź każda *qualitas ſuſcipit magis & minus* iako Logicy mowią, to ieſt każda iakość, może bydź więcey taka, niż druga. A dla zrozumienia proſtych: bielſza rzecz iedna może bydz niż druga, ſłodſza iedna może bydź potrawa niż druga, y tak o wſzyſtkich onych ſmakach ro-

zumieć

*vel minus non variant ſpecies, ſed intenſionem tantum & remiſſionem rerum declarant.*

Ex his guſtibus quidam ſunt ſuaues et iucundi et ſenſibus grati: alii vero valde ingrati, iniucundi et inſuaues. Suaues ſunt: dulcis, pinguis, ſtimulans et acidulus, inſuaues vero: acerbus, amarus, aſper et valde ſalſus.

Hos guſtus omnes facile deprehendimus in pomis, aliisque in cibis, ſed in aqua eos cognoſcere non ſemper ſuccedit: enim vero memores, quales ſint ciborum guſtus, ſi qualescunque aquas guſtemus, vim illarum examinantes atque experientes, tunc omnes guſtus ad eos referimus, neque in terra vllus magis conſpicuus guſtus deprehenditur, quique facilius cognoſcatur, quam ſalſus, cum et terra ipſa eiusmodi maxime guſtum declaret. Ideoque multis in locis inueniuntur montes et loca ſalis plena, ſcribuntque, in Cappadocia eum, vt lapides, effodi.

Et in India mons eſt nomine *Oromenus*, in quo eodem modo, vt

in



zumieć potrzeba. Przeto nie żda ſię aby więcey rodzaiow potrzeba czynić ſmakow, gdyż: *mniey albo więcey nie odmieniaią gatunkow czyli rodzaiow rzeczy ale, tylko natężenie y oſłabienie lub umnieyszenie w rzeczach pokazuią.* A z tych ſmakow iedne ſą wdzięczne y miłe, zmyſłom przyiemne à druge zaś bardzo nieſmaczne, nie miłe y nieprzyiemne. Wdzięczne ſą ſłodki, tłuſty, cierpkawy, y kwaſkowaty: à inſze ſą bardzo nie wdzięczne, iako przykry, gorzki, oſtry, y bardzo ſłony. Y te wſzyſtkie ſmaki łatwie rozeznawamy w owocach y w innych potrawach, ale w wodzie one poznać, nie zawſze ſię nada: wſzakoſz pomniąc iako we ſmaki bywaią w potrawach, gdy iakich kolwiek wod będziemy koſztować, probuiąc y doświadczaiąc ich mocy, tedy do nich wſzyſtkie przyrownywać mamy: à nie maſz w ziemi żadnego ſmaku okazalſzego, y ktory nayłatwiey poznać, iako ſłony, iż y ſama ziemia naybardziey takowym ſmakiem daie ſię znać. Y przeto na wielu mieyſcach znay-

duią



in lapicidinis lapides, ſalem exſcindunt, maioresque ex ſale reges reditus habent, quam ex auro, vel vnionibus. Memoriæ proditum eſt, in Arabia eſſe vrbem, in qua ex fragmentis ſalis, muros domusque conſtruunt, quas loco calcis aqua conglutinant. Sed et in Hiſpania, nec non in Germania et in Italia, multis in locis inueniatur eiuſmodi ſal, quamuis non in tanta copia, quam apud nos in Polonia Bochnæ et Vieliciæ, quibus in oppidis magnus reipublicæ eſt theſaurus, vbi ſal transparens, quod Latini *ſal gemmæ* dicunt, reperitur, quo Medici noſtri ſæpius loco ſalis Ammoniaci vtuntur, quodque in Africa in arena haud longe a Cyrene, inuenitur, noſtro ſali, vt ex Plinii deſcriptione intelligitur, haud diſſimile.

Eiuſmodi ſalis valde multum inuenitur multis in locis, et hanc ob cauſam etiam ſæpiſſime aquæ ſalſæ reperiuntur, quæ ex eiuſmodi locis ſcaturiunt, in quibus magna vis ſalis ineſt: ſal enim cito ac facile, vt quisque intelligit, in

aquam



duią ſię y gory y mieyſca pełne ſoli, iako to piſzą, iż w Kappadociey tak ią kopią iako kamien.

Także w Indiey gora ieſt *Oromenus* nazwana, w ktorey iako w kamiennych gorach kamienie wycinaią, tak tam ſol: y więkſzy dochod Krolowie maią z ſoli à niżeli z złota albo pereł.

Piſzą iż w Arabiey ieſt iedno miaſto, w ktorym z ſztuk ſoli mury y domy ſą pomurowane, ktore ſpoiaią wodą miaſto wapna. Ale y w Hiſzpaniey także w Niemczech, y we Włoſzech na wielu mieyſcach, znayduie ſię takowa ſol: wſzakoſz nie tak wiele, iako u nas w Polſzcze w Bochni y w Wieliczce, w tych miaſtach wielki ſkarb ieſt Rzeczypoſpolitey: y tam ſię nayduie ona ſol oczkowata, ktorą Łacinnicy naziwaią *ſal gemmæ* y Medycy naſi częſtokroć oney używaią, miaſto *ſalem ammoniacum*, ktora znaidowała ſię między piaſkami w Afryce, nie daleko Cyreny: gdyż podobna ieſt ta naſza tamtey, iako to może obaczyć każdy z opiſania u Pli-

niuſza

aquam mutatur.

Eiuſmodi aquæ duas obcauſas ex terra ſcatent: primum, quia ex mari emanantes, neque longe ab illo ſcaturientes naturam ſuam conſeruant, quales ſunt nonnulli prope mare fontes, iique, qui in paruis inſulis erumpunt.

Deinde in cauſa eſt admixtio ſalſitudinis terreſtris cum aquis, et eiuſmodi aquæ ſunt multæ etiam aliis in regionibus, inprimis apud nos in Polonia iuxta Drohobycam, Dolinam, ſalis vrbem, Kolomiam, et quotannis fere in Ruſſia noſtra in pagis inueniuntur eiuſmodi aquæ ſalſæ, ex quibus poſtea ſalis coctores ſalem excoquunt.

Aquæ ſalſæ breui fieri poſſunt amaræ, quando a ſole diu & valde aduruntur, tales ſunt in ſtagno, quod *Aſphaltides* dicitur, in terra Iudæorum, ſecundum *Ariſtotelem* et *Galenum*: et hic guſtus generatur ex aduſta ſalſitudine et bitumine ſtagni illius.

Sæpius etiam alia ex cauſa res quædam fit amara, ex nimio ca-
lore

niusza. Takowey ſoli bardzo wiele ſię nayduie w wielu ziemiach: y dla tego też nayczęſtſze znayduią ſię wody ſłone, pochodzące z takowych mieyſc w ktorych ſoli wiele ſię zamyka: ba y prędko y latwiuchno ſol w wodę ſię obraca, iako to każdy obaczyć może. Takowe ſłone wody ze dwoch przyczyn wynikaią z ziemi: iedna iż z morza wychodząc, a nie daleko od niego wynikaiąć, zachowuią przyrodzenie ſwego początku: takowe ſą niektore bliſkie morza zrzodła, y ktore wynikaią na małych morſkich wyſpach. Druga przyczyna ieſt, pomieſzanie ſłoności ziemſkiey z wodami, takowych ieſt wiele y w innych krajach: ale y u nas w Polſzcze bardzo na wielu mieyſcach, iako w Drohobyczy, u Doliny, u Soli miaſta, u Kołomyi: y ledwie nie co rok teraz w Ruſkich krajach po wśiach nayduią ſię ſłone wody, z ktorych potym Praſolowie warzą ſol, y w tołpy formuią.

Słone wody prędko ſię mogą ſtać gorzkiemi, ieśliż bardzo y
dlugo



lore, qui magis adurit, quam digerit, vt videmus in cupro quod ſtatim, ſi aduratur, amareſcit: ſic etiam ſe habet cum ſtomachis calidis, qui ructus amaros edunt. Interdum cibus eſt amarus, ſecundum Averrois doctrinam, ex defectu caloris, ſi nempe dulcis fieri debeat, non autem tanto gaudeant calore, qui ſuperfluam illam humiditatem digerere poſſit, vt poma matura ſunt dulcia, immatura amara. Amaræ etiam ſæpius ſunt aquæ, quando res quædam amara iis admiſcetur, cuius generis multæ ſunt inter mare rubrum & Nilum fluuium in Ægypto. Aquæ guſtum acerbum habentes hæc ſignificant mineralia, hoc eſt, mercurium viuum, cuius vapores in ſe continent, nec non cuprum, quod reſolutum cum aqua miſcetur, inſuper huc pertinent illæ, in quibus inſunt atramentum, vel ochra vel Miſy vel chalcitis, & ex quibus aqua illa deſtillatur, quæ Italica lingua *aqua forte*, a Germanis autem aurifabris *Scheid waſſer* appellatur. Si

długo od ſłonca będą palone, takowe ſą w Iezierze *Aſphaltides* w Ziemi Zydowſkiey, iako piſze *Ariſtoteles* y *Galenus*: a tego ſmaku nabywaią z upaloney ſłoności y z kliju, albo ropy onego ieziora. Bywa też podczas rzecz gorzka z innych przyczyn, z zbytniego ciepła, ktore raczey przypala a niżeli trawi: iako to widzieć w miedzie, ktory gdy przypaliſz, tedy zaraz gorzknieie: także y w żołądkach bardzo gorących, ktore czynią rzygania gorzkie. A czaſem też bywa gorzka potrawa, iako uczy *Averroes*, z niedoſtatku ciepła: kiedy rzecz ona ma bydź ſłodka, ale tak wiele ciepła nie ma w ſobie, ktorymby mogła ſtrawić w ſobie onę zbytnią wilgotność: iako iabłka ktore doyrzałe, bywaią ſłodkie, te nie doyrzałe bywaią gorzkie. Gorzkie tedy wody bywaią też częſtokroć, kiedy rzecz iaka gorzka przymieſza ſię do oney wody: takowych ſię wiele nayduie między czerwonym Morzem, y między Nilem, rzeką Egiptſką. Oſtry ſmak wody ktore miewaią
O

Si in aqua acor quidam insit, tunc recte colligis, aquam illam vapore quodam minerali imbutam esse, mercurii nempe viui, vel croci veneris, vel etiam calcanthi. Non adeo acres aquæ, in se continent vel alumen, vel nitrum, vel salem, vel cineres. Dulces fiunt aquæ ab argilla pura, & tales sunt pellucidæ, puræ, & pro potu valde vtiles ac sanæ: aquæ autem, quæ gustu lactis gaudeant, ab initio generationis, in se continent vapores vel aluminis, vel glutinis cuiusdam: quæ gustum adstringentem habent, in iis vel minera ferri, vel aluminis, vel vapor & materia lapidum quorundam inest.

CAPVT



ią, te pokażuią te kruszce: to iest, żywe srebro, y iego parę maiąc w sobie: także ktore maią miedź w sobie, y para iey zalatuie wody: do tego y te kędy są Atramentum, *Gory*, albo *Myszy*, albo Chalcitis, z ktorych więc wodki one bywaią distillowane, ktore po włosku zowią *Aqua forte*, a Złotnicy Niemieckim słowem krzczą *scheidwasser*. Gdy się iakowy kwas da poczuć w wodzie, domyśleć się możesz, że te wody zalatywa para ktoregoś kruszcu, albo żywego srebra, albo rdze miedzianey, albo też Chalcante. Nie bardzo kwaskowate maią w sobie albo hałun, albo nitrum, albo sol, albo popioł. słodkie wody stawaią się od czystey gliny, y takowe są przeyzroczyste, szczere, y do picia bardzo pożyteczne y zdrowe: wody zaś ktore smak maią iakoby mleczny zaraz na początku swym, kędy się rodzą, biorą w się albo parę hałunu, albo kliiu: ktore wody bywaią cierpnące, te albo żelaża kruszczu, albo hałunu, albo iakich kamieni materyą y parę pomieszaną miewaią.

ROZDZIAŁ



## CAPVT SEPTIMVM.

### *Si mixtæ aquæ ex odore diiudicari possint?*

NOnnulli materiam eiusmodi aquarum ex odore cognoscere non dubitant, sed experimentum hoc, intuitu virtutis ac vis vnius cuiusque aquæ, valde, vt sincere dicam, est futile, idque sequentes ob causas: primum inter omnes hominum sensus nullus est odoratu leuior imperfectiorque, ideoque eiusmodi sensus fidei se committere, haud securum esse videtur. Deinde aqua naturaliter omni odore caret, vt supra abunde dictum fuit, & si rei cuiusdam odor ei admisceatur, parumque requiescat, cito euaporat odor ille, vel parum sentitur. Causam affert *Theophrastus* quia aqua natura sua valde subtilis est & tenuis, tenues autem, raræ & subtiles res, haud sunt ad conseruandum odorem aptæ, sed ad propagationem odoris eiusmodi tenues subtilesque



## ROZDZIAŁ SIODMY.

### *Z zapachu, ieśliż może bydż poznane pomieszanie wody.*

IEszcze dochodzą materyi w takowych wodach niektorzy, z wonnośći albo zapachu onychże, iedno to doświadczenie władzy y mocy każdey wody (że tak bespiecznie rzekę) iest bardzo błahe y płoche, a to dla tych przyczyn. Nayprzod żadnego zmysłu podleyszego, y ktoryby nie doskonalszy był w ludziach nie masz, iako powonienie: przeto też takiemu zmysłowi ufać nie iest rzecz bespieczna. Do tego woda z swego przyrodzenia nie ma żadnego smaku: iako się to iuż pokazało dostatecznie w zwysz, a gdy iakiey rzeczy wonność y zapach przymiesza się do niey, a trochę postawiwszy ustoi się, prędko wywietrzeie, albo mało co znać onego zapachu. Przyczynę daie Theophrastus, że iest woda z przyrodzenia swego bardzo subtelna, y ćienka, a rzeczy ćienkie, rzadkie, y subtelne, do zatrzymania zapachu nie są dobre

que res faciunt, vt in primis aër eſt, deinde aqua.

Quod ſi ventus, vel aër craſſus ſit, ac nebuloſus, vt rigida hyeme accidit, tunc non ita ad odoris propagationem, quam cœlo ſereno æſtatis tempore, aptus. Ad extremum & hanc ob cauſam, hoc ex odore experimentum haud certum eſt, quia hæ aquæ in ſe continent vel ipſas mineras, vel earum vapores; & terra etiam, atque aliæ res, quæ ſub terra generantur, raro valde odore quodam gaudent, quia per vaporem quendam ſubtilem & ſiccum odor transplantatur, vapores vero terreſtres haud ſunt ſubtiles, e contrario potius craſſi & nebuloſi. Sed eiusmodi tamen aquæ inueniuntur, quæ e longinquo odorem ſpirant, vel ſulphureum, vel bituminoſum, vel etiam alium. Qui igitur odoris harum rerum bene gnarus ſit, facile ex odore, quale in aqua inſit minerale, judicabit.

CAPUT

dobre: wſzakoſz do zanieſienia zapachu takowe ćienkie y ſubtelne rzeczy bywaią ſpoſobne: iako wy ieſt nayprzod wiatr, a potym woda.

Y to wiatr, albo to powietrze, gdy owo grube ieſt, y mgliſte, iako więc w mrożną źimę ſię trafia, tedy nie ieſt tak ſpoſobny do przeprowadzenia oney wonności, iako on wiatr pogodny, y ćiepły letni. Na oſtatek, y dla tego ta proba nie ieſt pewna z zapachu, iż te wody miewaią w ſobie albo ſame kruſzce, albo parę z nich: a źiemia także y inne rzeczy, ktore w źiemi ſię rodzą, rzadko bardzo miewaią iaki zapach, ponieważ wonność na parze iakieyś ſubtelney y ſuchey wieſza ſię, a pary ziemne nie ſą ſubtelne, ale raczey przeciwnym obyczaiem grube y mgliſte. Wſzakoſz znayduią ſię iednak takowe wody, ktore y daleko z ſiebie wypuſzczaią zapach, albo ſiarczany, albo klijowaty, albo też iaki inny. Tedy kto świadom dobrze onych rzeczy wonności, łatwie oſądzić będzie mogł z zapachu, ktory ieſt kruſzec w oney wodzie.

ROZDZIAŁ



## CAPVT OCTAVVM.

*Qua ratione aqua ex colore cognoſcatur.*

ET hoc experimentum ex ipſo tantum aquæ colore, non tam certum eſt, ut fidem ei habere, & de natura aquæ inde judicium facere poſſimus, hoc tamen ſignum, ſi pura ſit, vel non, haud poſtremum eſt. Aqua ſecundum ſuam naturam non debet eſſe colorata, & ideo Græci eam ἄχροον (decolorem) dicunt, ſed ex cuiuscunque rei admixtione varie coloratur, id quod maxime ex limo & materia illa, quæ in ipſo fundo vniuscuiusque fontis remanet, intelligitur. Non dico nunc de illis aquæ coloribus, vt cum aqua viridis, vel alius coloris deprehenditur, ob res quasdam quæ in ea creſcunt, vel iniiciuntur, & ſi ob vmbram aliter ſub viſum cadit: id quod vmbram, non colorem illius aquæ dicere debemus. Fluvii tamen, aliæque aquæ, varii inveniuntur coloris, & nomina inde habent, ſic Homerus *Scamandrum* appellat

Græce

## ROZDZIAŁ OSMY.

*z Barwy albo farby, iako poznać wodę.*

Y To doświadczenie wody z ſamey barwy nie ieſt tak pewne, abyśmy onemu mieli ufać, y o przyrodzeniu wody, z oneyſz rozſądek czynić: wſzakoſz ieśliż ieſt czyſta, albo nie, ieſt to znak niepośledni. Sama woda wedle ſwego przyrodzenia nie ma mieć żadney barwy, albo farby: y przeto onę Grecy nazywaią ἄχροον iakoby bezfarbna: wſzakoſz z przymieſzania iakichkolwiek rzeczy, bierze na ſię rożne y rozmaite farby, a naybardziey to może poznać y porozumieć, z mułu y z oney materiey, ktora zoſtaie na ſamym dnie każdego zrzodła. A nie mowię ia teraz o onych farbach wody, kiedy ſię woda pokazuie albo żielona, albo też inakſza, od oney rzeczy ktora w niey albo rośćie, albo wrzucona bywa, albo też ćienie wedle patrzania oka ludzkiego odmienia onę: bo to ćieniem mamy nazywać, a nie barwą oney wody.

Iednak

Græce *Xanthum*, hoc eſt, flauum, ideo, vt *Ariſtoteles* ſcribit, & poſt eum *Plinius*, quod oues ex eo bibentes flavæ fiunt: vero ſimilius autem eſt, quia aqua illius eſt flaua, vel arena in fundo valde flaua gaudet, quæ, ſi cum aqua miſceatur, & aquæ flauum colorem inducit. Sic & mare rubrum, quod a meridie inter Perſiam & Arabiam duobus ſinubus porrigit, ita dictum eſt: quidam illud ob radios ſolares ita dici credunt, qui id penetrantes & reflexi colorem illum in aqua producunt: alii ab arena terraq; eum oriri ſibi perſuadent, & quia ſecundum *Strabonem* ex Arabia fons aquæ rubræ in id influit. Sic & multas alias aquas tam fluviatiles, quam marinas & fontanas in medium afferre poſſemus, quæ nomen a colore, ex admixtione rei cuiuſdam orto, ducunt: cum vero propoſitum meum ſit, vt de thermis tantum dicam, omitto illas omnes, breviterque percurro qualem quæuis minera colorem thermis inducat.

Si

Iednąk y rzeki, y inne wody nayduią ſię rożnych barw, ktore y nazwiſka od nichże maią: iako Homerus *Scamandrum*, zowie po Grecku *Xanthum*, to ieſt, żołtym: iż iako piſze Ariſtoteles, a z niego Plinius, kiedy owce z niego piią, ſtawaią ſię żołtemi: ale podobnieyſza to ieſt, iż woda w nim ieſt żołtawa, albo piaſek na ſpodzie ma żołty bardzo, ktory gdy ſię z wodą mieſza, y wodę żołtą czyni. Także czerwone morze, ktore z południa między Perſyą y Arabią dwoiaką odnogą wypada, nazwane ieſt; iedni rozumieią, że go tak nazywaią od promieni ſłonecznych, ktore one przenikaiąc y odbiiaiąc ſię, onę barwę czynią na wodzie: drudzy rozumieią, iż od piaſku y od ziemie: y iako Strabo piſze, iż od Arabiey wpada w ono, żrzodło albo krynica czerwonych wod. Także y innych wiele wod, tak Rzecznych iako y Morſkich, y żrzodelnych mogłoby ſię przypomnieć, ktore nazwane ſą od barwy, ktorą maią z pomieſzania ia-

koby



Si igitur id, quod in fundo reſidet, album valde ſit, ſis certus, alumen in ea aqua ineſſe. Si vero aqua illa ſubviridis ſit, tunc ipſum tantum ſulphur ineſt. Aquæ autem virides, in ſe æs contineri, demonſtrant, hoc eſt, vitriolum, ſeu *kupfer waſſer*, vt Germani dicunt, & hoc ad margines fontis ſeu riuuli inuenitur. Subatræ aquæ & quaſi cæruleæ atramentum fiunt. Reperiuntur & aquæ rubræ ſanguinis inſtar, & plebs miraculum hoc eſſe putat, quæ vero ex admixtione terræ cuiuſdam, vel etiam argillæ, quale eſt *minium*, variique generis argilla: inſuper ærugines quædam ſunt rubræ, quæ & aquas rubras & quaſi ſanguineas faciunt, ſic & Sandaracha & Sory.

Talis eſt fons prope Joppen, terræ ſanctæ ciuitatem, haud longe a mari, aliæque eius modi forte inveniuntur. Quæ thermæ albicant, in iis vel terra alba, vel creta, vel alumen ſolutum ineſt, vel calx, vel cinis. Eiuſmodi ſæpius deprehenduntur thermæ haud longe

a Pataujo

koby rzeczy: ale iż moie przedſięwzięcie to ieſt, abym tylko o cieplicznych wodach mowił, przetoſz opuściwſzy tamte wſzyſtkie, krotko przebieżę, iakowa barwa bywa w cieplicznych wodach z każdego kruſzcu.

Gdy tedy na ſpodzie ono, co ſię iakoby uſtoi, będzie bardzo białe, bądź tego pewien, że w tey wodzie ieſt hałun. A ieśliż ona woda będzie żielonawa, tedy tylko ſama ſiarka ieſt w niey. Zielone zaś właśnie wody pokazuią ſwoy kruſzec bydź *æs*: to ieſt, iako zowią z Niemiecka koprwaſſer, y ten ſię y po brzegach onego zrzodła albo ſtrugach nayduie. Czarniawe wody y iakoby błękitne czyni atramentum. Nayduią ſię y czerwone wody iako krew, y prości ludzie mniemaią, że to iakowyś cud, ale ſię takowe wody ſtawaią z przymieſzania iakowey ziemie, abo też glinki, iako ieſt minia, y glinek rozmaitych wiele: do tego y rdze niektore ſą czerwone, y czerwone też y iakoby krwawe wody czynią, także y Sandaraka y Sory. Takie zrzodło

cant

Patauio, quas *Aponenſes* dicunt, in quibus comperte videmus vel cinerem, vel etiam calcem: exemplo enim fiunt albæ, & aliquoties etiam aqua lacteſcere videtur cumque id repente accidat, plebs aquam lacteam ſcaturire cum admiratione opinatur.

Sed, vt iam ab initio huius capitis dictum fuit, hoc de aquis variis ex coloribus deſumtum iudicium neque perfectum neque certum, eſt, multas ob cauſas, idcirco id præteriens alia certiora in medium afferam.

pokazuię ſię u Joppen Miaſteczka w Zydowſkiey ziemi, nie daleko morza, y gdzie indziey takowe ſię naleſć mogą. Ktore wody cieplicżne ſą białe, te albo ziemię białą, albo krety, albo rozpuſzczony hałun maią w ſobie, albo wapno, albo popioł. Takowe ſą częſtokroć cieplice nie daleko od Padwy, ktore nazywaią Aponenſes, w ktorych ſię oczywiście pokazuie albo popioł, albo też y wapno: bo zaraz bywaią białe, a pod czas ſię też zda iakoby woda mleczna: y kiedy ſię z prędka takowe wody pokazuią, tedy ludzie w podziwieniu to miewaią, powiadaiąc to między ſobą, iż mleczne wody wynikaią. Ale iako ſię iuż na przodku tego rozdziału powiedziało, ten rozſądek wod z rozmaitey barwy, iż ieſt nie doſkonały, y nie pewny z wielu miar, przeto opuściwſzy go, poſtąpmy do innych pewnieyſzych.





## CAPUT NONUM.

*Craſſities & tenuitas, pelluciditas & obſcuritas, an thermarum dilucident mixtionem?*

ET medici & philoſophi alia adhuc vtuntur methodo, ope cuius de aquis iudicium ferunt, idque ex craſſitie vel etiam tenuitate, nec non ex pelluciditate vel etiam obſcuritate eiusmodi aquarum. Aqua, vt clarius hoc de experimento dicam, ſemper natura ſua eſt pura, tenuis, & pellucida, vt ex fontibus apparet; quod ſi ergo aqua haud ſit pellucida & tenuis, ſuſpicamur, vel admixtam ei rem quandam alienam eſſe, vel a calore, aut ſolari, aut ſubterraneo, craſſam obſcuramque factam fuiſſe.

Aqua marina, exempli gratia, eſt aliis aquis craſſior, neque ita pellucida: hæc autem aquæ marinæ qualitas non alia ex cauſa proficiſcitur, quam ex continuo ſolis ardore & coctione, qui ſubtiliores tenuioresque illius aquæ marinæ particulas in altum extra-

## ROZDZIAŁ DZIEWIĄTY.

*Grubość, y cienkość, iaſność, y ciemność, ieśliſz nam obiaśniaią pomieſzanie wod cieplicznych.*

JEſzcze niektorzy y Medycy, y Philozophowie maią ieden ſpoſob, ktorym chcą rozſądek czynić o wodach: a to z grubości albo też, z cienkości, tych wod, ktore w cieplicach ſię nayduią: albo też że tak rzekę, z przeyzroczyſtości albo też ciemności takowych wod. Abym iaśniey o tey probie mowił: woda z przyrodzenia ſwego zawſze ieſt czyſta, cienka y przeyzroczyſta, iako to widziemy w zdroiach y krynicach: przeto ktora woda nie ieſt przeyzroczyſta y tak cienka, potrzeba ſię domniemywać, że albo przymieſzanie iakowe ma w ſobie innych rzeczy, albo też od ciepła bądź ſłonecznego, bądz podźiemnego ſtaie ſię grubą y ciemną.

Naprzykład: Morſka woda ieſt grubſza, y nie tak przeyzroczyſta iako inne wody: a to nie zkądinąd ma morſka woda; iedno iż ciepło

hit (id quod ex vaporibus & fumis intelligitur, qui fere ſemper e mari ſurgunt) craſſior autem aqua in mari reſtat.

Et hanc ob cauſam mare non ſolum tam magnas naves ſuſtinet, ſed dulces etiam aquæ, quæ e fluuiis influunt, inſtar olei in ſuperficie aquæ marinæ innatant, id quod facile Gedani obſeruari poteſt, vbi Viſtula in mare influit, illiusque aqua diu aquæ marinæ innatat. Idem de Danubio perhibent, qui celeri in Euxinum mare curſu influens, hoc eſt, in mare nigrum, vt nunc appellant, per quadraginta millia paſſuum aquæ marinæ, haud ſe cum ea miſcens, innatat. Sic omnes aquæ ſtantes, vt in lacubus, ſtagnis & paludibus ſemper craſſiores ſunt. Haud conducit hic fluuiorum lacuumque mentionem facere, quam multæ eiuſmodi aquæ variis in prouinciis inueniantur, cum ſit ſatis, adiicere id quod thermas attineat. Ii igitur, qui hoc experimentum, inſtituunt, affirmant, omnem thermarum aquam, quæ valde calida





ſłoneczne uſtawicznym paleniem y warzeniem, ſubtelnieyſze y cienſze cząſtki oney wody morſkiey ku gorze wyciąga (co znać y z pary y dymow, ktore ſię wieſzaią ledwie nie zawſze nad morzem) a grubſza woda zoſtaie w morzu.

Y przetoż morze nietylko tak wielkie ſtatki na ſobie zſtrzymywa, ale też wody ſłodkie, ktore z Rzek wpadaią, nie inaczey iedno iako oley na wierzchu wody, na morſkiey wodzie pływaią, łatwie to każdy widzieć może, ktory bywa w Gdańſku, kędy Wiſła wpada w morze, że długo po wierzchu wody morſkiey płynie Wiſła. Toż powiadaią o Dunaiu, ktory wielkim zapędem wpadaiąc *in Euxinum mare*, to ieſt w morze czarne, iako teraz zowią, na czterdzieści tyſięcy krokow po wierzchu morſkiey wody, nic ſię z nią nie mieſzaiąc, płynie. Także wſzyſtkie wody, ktorekolwiek ſą ſtoiące, iako to na ieziorach, ſtawach, y kałużach, zawſze grube bywaią. Nie chcę ia tu wiele rzek y iezior y innych wod przypominać, iak wiele ieſt w rożnych y ro-





ac pellucida ſit, vt vnamquamque in ea rem videre poſſimus, plus ſalis nitri, quam aliam in ſe rem continere, vt noſtra eſt in pago Sklo aqua: ita etiam claræ & pellucidæ, vel parum quod differt, ſunt iſtæ aquæ in quibus alumen invenitur, vt nonnullæ prope Patavium: quæ vero turbidæ ſunt & craſſæ, in quibus tamen *minera* ineſt, illæ varias in ſe habent terras admixtas & ſuccos, & hanc ob cauſam non ſunt pellucidæ. Si quis in eiusmodi aquas iniiciat ligna, intra annum, vel longius, lapideſcunt, qua de re in hiſtoria multa ſunt ſcripta.

Sed hoc thermarum examen, quamuis in vſu ſit, certumque putetur, (quemadmodum & *Fabianus Summerus* de thermis *Caroli* IV Cæſaris prope Pragam, ſcribens, ex hoc vnico argumento deducit, quod thermæ illæ intuitu craſſitiei eiuſmodi mineram in ſe continеant:) multi tamen ſunt, qui hoc experimentum nihili faciunt, id quod & ego ſentio, has ob rationes: haud ſemel dictum fuit, aquam tum





zmaitych krainach takowych wod, gdyż doſyć będzie przypomieć to, co należy do wod cieplicznych. Tak tedy powiadaią ći, ktorzy tey proby zażywaią: że ktorakolwiek woda cieplіczna ieſt bardzo ciepła y iaſna, że w niey każdą rzecz obaczyć: takowa woda ma w ſobie więcey ſaletry aniżeli czego innego, iakowa ieſt ta naſza woda we Szkle: także albo mało co nie tak iaſne y przeyzroczyſte ſą te wody, w ktorych nayduie ſię hałun, iakowe ſą przy Padwie niektore: a ktore zaś nayduią ſię mętne y grube, a przecię maią w ſobie iaki kruſzec, albo iako Łacinnicy mowią *mineram*, te z rożnych źiem y ſokow ſą pomieſzane, y przeto nie ſą przeyzroczyſte. Takowe bywaią wody, w ktore gdy bywa wrzucone drewno, do roku, albo też y daley, ſtaie ſię kamieniem: o iakowych rzekach albo wodach, wiele Hiſtorykow piſze.

Ale to doświadczenie, y ta proba cieplicznych wod, iuż od wielu ieſt przyięta y za bardzo pewną miana, iako to y *Fabianus Summerus* piſząc o cieplicach Karola czwartego

vulgarem, tum mineralem, æque pellucidam eſſe poſſe, æque calidam, æque ſubtilem: quo modo igitur iudicium recte edi poterit, ſi in ea ſulphur, vel nitrum, vel alumen, vel aliud quid inſit? Mihi quidem difficile iudicium eſſe videtur, quippe, quod multis rebus commune eſſe poteſt, id unam rem ab alia ſeparare, eiusque naturam demonſtrare nequit. Præter ea aquæ illæ minerales, quæ ſecundum primam ſpeciem quaſi natura ſua in ſe contineant mineram, omnes ſunt, vt diximus, & quaſi luce clarius demonſtrauimus, valde pellucidæ & ſubtiles: qua ergo ratione fieri poteſt, vt mineram ab alia re dignoſcamus, hoc nunc dicto modo. Cum igitur hic modus haud certus ac perfectus ſit, omittamus illum, quærentes alium certiorem magisque proficuum.

CAPUT

Czeſarza, za Pragą, wiele dowodzi z tey iedney proby, że tamte cieplice względem gęſtości ſwey, maią taką minerę: iednak wiele ieſt takowych ktorzy nizacz nie maią tey proby, iakoż y ia tak rozumiem: a to z tych przyczyn. Powiedziało ſię to iuż nie raz, iż woda tak proſta, iako y ciepliczna może bydź iednako przeyzroczyſta, iednako ciepła, iednako ſubtelna: iakoż to może bydź dobry rozſądek, ieśli w tey ieſt ſiarka albo ſaletra, albo hałun, albo też co innego? Ia tak rozumiem, trudno to dobrze rozſądzić, gdyż co może bydź ſpolnego wielom rzeczom, to iedney rzeczy od drugiey dzielić y iey przyrodzenia pokazać nie może. Do tego te wody ciepliczne, ktore pierwſzym ſpoſobem maią wſię iakoby wrodzoną onę minerę, powiedzieliśmy y prawie oczywiście pokazaliśmy, że bardzo ſą przeyzroczyſte y ſubtelne wſzyſtkie iakoż to może bydź, aby iednę minerę od drugiey materiey mogliśmy rozeznać, tym ſpoſobem teraz przełożonym. A iż ten ſpoſob nie ieſt pewny y doſkonały, opuściwſzy go, udamy ſię do iakiego inſzego pewnieyſzego y ſkutecznieyſzego.



## CAPUT DECIMUM.

*Tria ad examinandas aquas minerales experimenta, per coctionem, euaporationem & deſtillationem, quale ſit certiſſimum?*

HI quinque igitur modi ad inſtituenda cum thermis experimenta, hoc eſt, tactus, viſus, odor, guſtus & pelluciditas ſeu craſſities, non recte ad euoluendam expiſcandamque, quæ in iis contineatur, materiam, adhibentur. Idcirco periti & cum in philoſophia tum in artibus medicis viri docti, longe illius meliorem certioremque modum inuenerunt, qui in hoc ab illis ſupra dictis differt, quod has aquas examinent, non tangentes neque ſeparantes eas ab materia illa, quacum mixtæ ſint: hic autem, de quo dicemus, modus ita eſt comparatus, vt nunquam recte experimentum inſtituatur, niſi aqua a materia, quæ admixta ſit, ſeparetur: tunc vero ſtatim hæc methodus nos docet, qua ratione aqua mineralis ſit mixta, & quo modo a tribus illis ſupra

dictis

## ROZDZIAŁ DZIESIĄTY.

*Trzy proby doświadczenia wod cieplicznych przez warzenie, wywietrzenie, y diſtillacią, ktora ieſt naypewnieyſza?*

TE tedy pięć ſpoſobow doświadczenia tych wod cieplicznych, to ieſt z dotknienia, widzenia, zapachu, ſmaku y z przezroczyſtości, albo z grubości, nie ſą doſkonałe ſpoſoby, do wybadania y wymacania oney materiey, ktora z oną wodą ieſt pomieſzana: przeto należli ludzie biegli y uczeni, tak w Philozophiey, iako y w Lekarſkich naukach; ſpoſob ieden daleko lepſzy y pewnieyſzy, a niżeli ten. To tylko ieſt rożny od nich pierwſzych, że one doświadczaią y probuią tych wod, nic nie naruſzaiąc y nie oddzielaiąc wody od oney materiey, z ktorą ieſt zmieſzana: a ten ſpoſob o ktorym mamy mowić tak ſię ma, że nigdy dobrego doświadczenia nie uczyni, aż wodę od Materiey, z ktorą ieſt ziednoczona, odłączy: ale zaraz nas ten ſpoſob uczy tego, iako ieſt z mie-

ſzana

dictis ſpeciebus differat. Hoc autem experimentum triplici modo inſtituitur, nempe per coctionem aquæ mineralis, vel per euaporationem, hoc eſt quaſi, per exhalationem, vi caloris ſolaris, vel etiam cameræ, & tandem per deſtillationem ope cucurbitæ. Coctionem autem aquæ mineralis ita inſtituere debes. Accipe ollam nouam encauſto incruſtatam, & imple eam cum illa aqua totam, coque deinde tam diu, vsque dum tertia primum pars aquæ euaporarit, tunc odorare & guſta eam, ſi eundem odorem & guſtum, quam ab initio, percipias, iterum poſtea coque ad dimidiam partem: tunc temporis denuo guſta & odorare aquam illam, quæ primum illum guſtum odoremque vtcunque conſeruabit, vel plane non conſeruabit. Hoc facto, duas res explorabis; alteram, ſi per quartam vel dimidiam horæ partem aqua illa ſubſiſtat, eamque pedetentim transfundas, tunc in fundo ollæ materiam aquæ admixtam inuenies, vel alumen, vel ſulphur, vel

nitrum,

ſzana y odmieniona woda ciepliczna, z onych trzech rodzaiow pomieſzania wod wzwyſz od nas położonych. A ta proba troiaka może bydź czyniona, albo przez warzenie wody ciepliczney, albo przez *evaporationem*: to ieſt, iakoby przez wywietrzenie w cieple, albo ſłonecznym, albo też iżdebnym: a trzeci raz może doświadczyć tey wody, przepuſzczaiąc onę albo diſtilluiąc w alembiku. Warząc tedy wodę cieplicżną, tak ſobie poſtąpiſz. Weźmieſz garnieć nowy ſzklany dobrze wypalony, y naleieſz wody oney pełno, warzże tedy wodę onę tak długo, aby iey wywrzała pierwſzy trzecia część: w ten czas powoniay iey y pokoſztuy, ieśliż będzie miała y zapach y ſmak tenże co y pierwey, tedy ieſzcze znowu warz aż wywre do połowice: na ten czas powtore ſkoſztuy, y powąchay oney wody, w ktorey albo pozoſtanie cokolwiek zapachu y ſmaku onego pierwſzego, albo nie zoſtanie nić. To odprawiwſzy, dwoch rzeczy zaraz ſię dowieſz: iedney, kiedy poſtoi

ona



nitrum, vel bitumen, & ſtatim cognoſces, cuius ſit aqua. illa virtutis, ad quosque morbos vtilis ſit vel inutilis: alteram, ſi aqua illa odorem & guſtum perdat, ad tertiam vel etiam dimidiam partem cocta, id animo probé perpendas oportet, quod in aqua illa non ſit ipſa ſulphuris, vel nitri, vel alius materiæ eſſentia admixta, ſed tantum ſpiritus ſeu vapor illius materiæ in aqua illa inſit, qui, cum ſit ſubtilis leviſque, cito etiam exhalat, nil plane poſt ſe relinquens. Quod ſi vero & odor & guſtus poſt aquæ coctionem reſtent, ſciendum eſt, primæ aquarum ſpeciei aquam illam eſſe, hoc eſt, quæ ſtatim ab initio ita generata fuerit, qua de re abunde ſupra fuit dictum. Et hic eſt primus modus ad vnius cuiusque aquæ mineralis explorandam materiam vel mineram. Alter itidem, vt primus, facilis modus. Accipe ollam aqua repletam, eamque in ſole expone, vel ſi aura refrigerata ſit, in camera calida, nullo addito operculo, & ſic maneat per aliquot dies, vs-

que

ona woda z ćwierć godziny, albo puł godziny, y zleieſz onę po lekku: tedy na dnie w Garncu znaydzieſz materiam, ktora ieſt pomieſzana z oną wodą, albo hałun, albo ſiarkę, albo ſaletrę, albo kley, y zaraz uznaſz, iakowey mocy y władzy ieſt ta woda, y ktorym chorobom może bydź pożyteczna, a ktorym nie. Drugiey rzeczy ſię możeſz nauczyć, kiedy ona woda zapach y ſmak ſtraci, wywarzywſzy onę do wywrzenia trzeciey części, albo też do połowice, potrzeba to u ſiebie dobrze uważyć, iż w oney wodzie nie ieſt wmieſzana ſama iſtność ſiarki, albo ſaletry, albo iakowey inney materiey: ale tylko ſpiritus, to ieſt para albo duch oney materiey był w mieſzany w onę to wodę: ktory że ieſt ſubtelny y lekki, przeto też prędko ſię rozſchodzi y niſzczeie, nie zoſtawuiąc nic po ſobie, A gdzieby y zapach, y ſmak, pozoſtał po takowym warzeniu wody: wiedzieć to mamy, że ta woda ieſt z pierwſzego rodzaiu wod: to ieſt, ktora ſię zaraz takową na początku

ku

que dum euaporet aqua, de qua exhalata, ſi neque odorem, neque guſtum percipias, ita vt de prima iudica: id vero quod fundum petit, monſtrat, quæ materia vel minera in illa aqua inſit. Sed duo hi modi non ſunt ita comparati perfectique, vt omne id, quod admixtum ſit, ab aqua ſeparari poſſit. Per primum enim modum, cum coctione aqua examinetur, non omne id quod ineſt, auferri poteſt: quia tam minutæ inueniuntur particulæ admixtæ, vt neutiquam ſeiungi poſſint. Incertior adhuc eſt ſecundus modus, primum quia diu moratur, deinde quia ſæpius accidit, vt aqua illa diu ſtans corrumpatur ac putreſcat: vnde et odor et guſtus illius aquæ alius, quam ab initio fuit, oritur. Præter id et hoc fit, vt in ſuperficie aquæ diu in ſole ſtantis color ſit ruber, vel rubiginoſus, diuerſus ab aquæ illius colore innato. Tertius modus examinandi aquas, vt certiſſimus perfectiſſimusque, ita eſt difficillimus laborioſiſſimusque. Dupliciter inſtitui

ku ſwym urodziła, iako ſię to iuż pierwey doſyć ſzeroko y doſtatecznie pokazało. Y ten ieſt pierwſzy ſpoſob doświadczenia w każdey wodzie ćieplicznej, materiey albo minery. Drugi ſpoſob ieſt łatwy także, iako y pierwſzy. Wziąć także wody garnieć, y poſtawić ią na słońcu, albo też ieśli dni chłodne ſą, w izbie ciepley, y nie nakrywać oney niczym, niechże tak ſtoi przez dni kilkanaście, aby tak wietrzała: potym ieśli wywietrzeie ona woda, że nie będzie czuć ani zapachu, ani ſmaku żadnego, także ſądź iako y pierwey o tey wodzie: a to co upadnie na dno y uſtoi ſię, tedyć pokaże iakową materią albo minerę ma w ſobie woda. Iednakże oba te ſpoſoby nie ſą tak doſkonałe y doſtateczne, aby mogły wſzyſtko oddźielić od wody, cokolwiek ieſt wmieſzanego do niey: bo on pierwſzy ſpoſob, ktory warząc probuie wody, nie może wſzyſtkiego oddzielić y odiąć od wody co w niey ieſt: albowiem znayduią ſię takowe drobne rzeczy wmieſzane, że żadną miarą nie mogą iuż bydź oddzielone.



ſtitui poteſt: ſemel, quando deſtillatio fit in *balneo Mariæ*, hoc eſt, ſi cucurbita vitrea, in qua aqua mineralis ineſt, alii vaſi, aqua feruida repleto, imponatur: ſed & hic modus eſt ad ſeparandam aquam ab materia admixta difficilior. Aliter hoc fieri poteſt per alembicum ſicco modo, nempe: in fornace ad deſtillationem aptata, in qua ignis infra ardet, pone ſupra in foramine ad id facto vas teſtaceum ſatis amplum, vti eſt paropſis, arena repletum, accipe curcurbitam vitream aquæ mineralis plenam, quacum experimentum inſtituere velis, dictamque cucurbitam dimidia ex parte in arenam illius vaſis immitte, eique impone capitellum cum fiſtula, omniaque foramina, vbi cucurbita cum capitello iungitur, bene obtura: accepta deinde fiſtula vitrea duabus ab extremitatibus ad digiti craſſitiem perforata, immitte in alterum huius fiſtulæ foramen capitelli fiſtulam, & circum circa linteo deliga, vt nullus inde vapor exire poſſit. Tum demum ſume

ne. Daleko bardziey niepewnieyſzy ieſt wtory ſpoſob: nayprzod, iż nie rychły y długi ieſt: potym, iż częſtokroć ſię to przytrafia, że ona woda długo ſtoiąc, pſuie ſię, y iakoby zagnije: zkąd y zapach, y ſmak inakſzy ſtawa ſię oney wody, a niżeli go miała z przyrodzenia. Zkąd więc y to bywa, że po wierzchu wody, ktora długo ſtoi na słońcu, bywa barwa czerwona, albo rdzawa, ktora barwa rożna bywa od przyrodzoney barwy oney wody.

Ten trzeci ſpoſob doświadczania wod iako ieſt naypewnieyſzy y naydoſkonalſzy, tak zaś ieſt naytrudnieyſzy y naypracowitſzy. A dwoiakim kſztałtem może bydź: iednym, kiedy będzie diſtilacyą odprawowan *in balneo Mariæ*, to ieſt, kiedy naczynie ono ſzklane w ktorym ieſt woda ćieplicznа, wkładamy w drugie naczynie, w ktorym ieſt woda ćiepła albo wrząca: ale y ten ſpoſob ieſt do rozłączenia wody od pomieſzania materyey przytrudnieyſzy: Drugim kſztałtem może bydź to odprawiono *per alembi-*

Q

ſume doliolum ligneum aqua frigida impletum & duobus in locis oblique perforatum, quæ in foramina fiſtulam illam immittas, tali modo, vt fit in deſtillatione ſpiritus frumenti. Deſtillatio autem aquæ mineralis ita, vt iam dictum, abſolui debet: quæ vero hic ſunt obſervanda, diligenter notemus. Sciendum, arena in vaſe calefacta, & aquam in cucurbita calefieri, ex qua vapor aſcendit, qui in capitello coaceruatur, iterumque coagulatur, & in aquam mutatur, quæ aqua per fiſtulam vitream deſtillat refrigerata, partim ab ipſa fiſtula, quæ natura ſua frigida eſt, partim ab aqua frigida, quacum doliolum ligneum repletum, & ſic vapor ille non exhalat, quamuis in aquam mutatus: tam diu autem ignis ſubiiciendus in fornace, vsque dum aqua omni ex parte ſub ſpecie vaporum adſcendat. Quod reliquum aquæ ſuperſit, ſoli expone, vt ab eo adhuc digeratur, feces vero in fundo exſicca in ſole.

Poſt

*lembicationem ſiccam*: a ten ſpoſob takowy ieſt. Niechay w piecu ktory ieſt urobiony do diſtillowania, że ſpodu będzie ogien gorzał, w wierzchniey dziurze albo w głębokości, wſtawiſz naczynie gliniane ſzerokie, iako to donica, pełne piaſku: weźmieyże kolbę ſzklaną pełną, wody ciepliczney, o ktorey chceſz doſkonałą probę mieć: y połowicę oney kolby wſtaw w piaſek oney donice, a na wierzch kolby włoż helm z noſkiem, y otkay dobrze wſzyſtkie dziury, kiedy ſię zchodzi helm z kolbą, potym weźmiey rurę ſzklaną tak miąźſzą, iako na palec dziurawą z obu ſtron, w iednę tedy dziurę oney rurki włoż noſek helmu, y około chuſtką obwin, aby żadna para nie mogła wyniść. Dopiero weźmi beczołkę drzewianą, pełną wody zimney, przewierciana dwiema dziurami na ukos, y onę rurkę w praw w onę dziurę, nie inaczey iako owę ktorą gorzałkę ſzpuſzczaią. To przepuſzczanie wody ciepliczney tak ſię od prawować ma, iako ſię iuż opiſało: ale co tu upatrywać mamy, teraz pilno ſię

nauczmy.



Poſt deſtillationem eiusmodi aquæ mineralis, prius odorare, quam ſedimentum in cucurbita relictum refrigeret, qualis ſit odor: ex iſto enim odore iam certius de illius materia vel minera iudicium facere potes. Deinde refrigerato illo ſedimento, accipe parum, idque inter digitos tere, ſic enim facile videbis, vtrum ſulphur, vel auripigmentum, vel etiam aurum ſit. Tandem accipe ſedimentum illud, idque ſuper tabulam ſoli expone, & reſpice, ſi in ſedimento illo particulæ coruſcantes inſint.

Hac methodo intelligitur, ſi aqua illa ſal, vel ſal nitrum in ſe contineat: nitrum vero, niſi in copia in ſedimento illo inſit, haud poteſt cognoſci, & in parua quantitate minime apparet.

Supereſt adhuc unum medium, vi cuius, ſi aquæ admixtum ſit, vel non, & minerale diiudicare poſſumus. Sume laminam ferream expolitam & candefactam, & ſuper eam ſedimentum illud effunde, ibi brevi ſe monſtrabit vel cinis, vel marmor, lithocolla, calx,

ſulphur,

nauczmy. Wiedzieć to potrzeba, że on piaſek w donicy będąc gorący, zagrzewa w kolbie onę wodę, ktora gdy ſię zagrzeie, para z niey idzie, y obiia ſię o helm, y znowu ona para kupi ſię y gęſtnie, y obraca ſię powtore w wodę, ktora woda przez onę rurkę ſzklaną ćiecze, y chłodnieie, częścią od ſamey rurki, ktora ieſt ſama z ſiebie żimna, częścią też od oney wody żimney, ktorey nalano w onę drewnianą beczołkę, y tak ona para nie wywietrzeie, choć ſię obrociła w wodę: a tak długo podkładaycie ognia pod on piecyk aż wſzyſtka woda rozeydzie ſię w parę. A potym ieśli co pozoſtanie wody, poſtawić na ſłońcu, aby ieſzcze od ſłońca była wytrawiona, a on fus ktory zoſtał na dnie, niechay uſchnie od ſłońca.

Po przepuſzczeniu tedy takowey wody ciepliczney, pierwey a niżeli oſtygnie on fus, ktory pozoſtał w kolbie, przyłoż nozdrze do niego albo do tey kolby, y wąchay co za zapach: albowiem z onego zapachu, możeſz iuż bliſko przyſtąpić

 ſtąpić

ſulphur, nitrum, ceruſſa. Si calx erit vel marmor, tunc non comburitur: quamuis enim aliud quid ex eorum quisquiliis comburatur, ipſæ tamen reſtant, & magis quam initio fient albæ. Et ſi haud igne conſumatur, materiaque cito fiat alba valde, tunc lithocollam eſſe intellige. Et ſic hæ tres ſpecies, calx, marmor & lithocolla, in eo conueniunt, vt in lamina candefacta haud comburantur, ſed maneant, magisque albeſcant.

In hoc autem differunt, quod calx & marmor tardius ab igne albeſcant, atque albedo illa parum naturali eorum ſit maior: lithocolla vero cito ab igne albeſcat, & longe magis alba fiat, quam a natura ſit. Eodem experimento & ſulphur recte indagatur, quia in eiusmodi lamina liquefit, ſuumque odorem naturalem conſeruat. Pari modo ſal & ſal nitrum exploratur, quod vtrumque in hac lamina ardet, & ſtatim fulgurat, ſeu ſcintillas quaſi ex ſe euibrat: in hoc vnico tantum ſal a ſale nitro diuerſum eſt, ſi ſal ardeat

deat

ſtąpić do rozſądku oney materiey abo minery. Potym kiedy iuż dobrze ożiębnie on fus, weźmi go trochę w rekę, y rozetrzey między palcami, albowiem tak ſnadnie możeſz obaczyć, ieśliſz ſiarka, albo auripigment, albo też złoto.

Po trzecie uczyń tak, wezmi on fus, y położ go na tablicy na ſłońcu y potym przypatruy ſię, ieśliż ſię błyſzczą w onym fuſie iakie świetne y błyſkaiące ſię iakoby prochy.

Tym ſpoſobem poznać może każdy, ieśliſz w oney wodzie ieſt ſol, ieśliż ſaletra: iednak nie bywa poznawana, aż ſaletry wiele będzie w onym fuſie: a ieśliż iey będzie nie wiele, tedy ſię nie pokaże.

Ieſt ieſzcze iedna miara, ktorą może poznać y kruſzec, ieśliż ieſt pomieſzany z wodą albo nie: wziąć blachę żelazną wypolerowaną y rozpaloną: wſypać na nią on fus: tam ſię pokaże prędko, bądź popioł, bądź marmor, kith, wapno, ſiarka, ſaletra, bielidło. Ieśli będzie wapno albo marmor, tedy nie zgore: bo choć co innego z onych śmieci zgore, te ſame zoſtaną: y ieſzcze będą

dą



deat, tunc ſcintillas cum fulguratione emittit, & illico crepitat, ſal nitrum autem ſine crepitu fulgurat; ſi ceruſſa ſit, ſedimentum illud rubrum fiet. Aliæ mineræ ope huius experimenti non poſſunt bene dignoſci, niſi prius ſedimentum illud immutatum ſit, vel acetum forte vel aqua fortis ſuperinfundatur.

Cum vero multum iam temporis in hoc conſumſimus, & parum hoc ad thermas in pago Sklo refert, prætermitto id, ablegans lectorem ad *Gabrielem Fallopium*, & finiens hoc caput, aliud incipiam, in quo de naturali harum aquarum calore quæſtionem afferam, & cur quædam earum, non ſint calidæ.

CAPUT

dą bielſze nizeli pierwey. A ieśliż nie ſpali ſię, a prędko ſtanie bardzo białą materią, tedy rozumiey że to ieſt kith.

Y tak te trzy rzeczy, wapno, mamor, y kith, w tym ſię zgadzaią, że ſię nie ſpalą na rozpaloney blaſze, ale zoſtaią y ſtawaią ſię bielſzemi.

W Tym iednak rożność maią: że wapno y marmor nie rychło od ognia bieleie, y ona białość mało coś większa ieſt od przyrodzoney białości obudwu: a kith bardzo prędko zoſtaie białym od ognia, y daleko bielſzym bywa aniżeli z przyrodzenia ieſt białym. Tymże doświadczeniem y o ſiarce dowieſz ſię ſtatecznie: albowiem na takowey blaſze roſpuſzcza ſię, y zapach ſwoy przyrodzony zatrzymywa. Także doświadczyſz ſoli y ſaletry: albowiem to oboie gore na tey blaſze, y zaraz błyſka ſię, albo iakoby iſkry iakieś z ſiebie wypuſzcza: tym iedno rożna ſol od ſaletry, gdy ſię ſol pali, tedy iſkry z błyſkaniem wypuſzcza, y zaraz trzeſzczy, a ſaletra bez trzaſku błyſka ſię: ieśliſz bielidło będzie, tedy fus on czerwony

wony

wony będzie. Inſze kruſzce tą probą nie mogą bydź dobrze rozeznane, ażby pierwey on ſus popſował ſię, albo nalawſzy nań octu mocnego, albo wodki złotniczey.

Ale iżby nam to nie mało czaſu ſtrawiło, a mało nam co po tym, do tey wody we Szkle: przeto opuſzczaiąc to, ukazuię o tym czytać *apud Gabrielem Fallopium*, a ia teraz rozdział ten zkończywſzy, udam ſię do drugiey: kiedy pytać ſię będe o cieple przyrodzonym tych wod, y czemu niektore nie ſą ciepłe.

## CAPUT UNDECIMUM.

*Triplex opinio de naturali aquarum calore exponitur & ſtatim refutatur.*

JAm pridem inter homines rerum naturam perſcrutantes, quæſtio de naturali thermarum calore poſita fuit, & vix non omnis philoſophus, qui de eiusmodi aquis quædam dixit, ſingularem ſuam attulit opinionem. Vt vero poſſim hæc clare & recte exponere ad hominum captum, facilius mihi vnusquisque hoc intelligere

## ROZDZIAŁ JEDENASTY.

*Troiakie mniemanie o cieple wod wrodzonym kładzie ſię, y zaraz ſię zbiia.*

WIelkie od dawnych czaſow, między ludzmi o przyrodzonich rzeczach ſię badaiących, ieſt pytanie o cieple przyrodzonym wod cieplicznych: y ledwie nie każdy Philozoph ſwoie oſobne mniemanie położył, ktorykolwiek o takowych wodach mowił. Ale abym iaśńie y doſkonale mogł wyprawić, y do poięcia ludziom podać, zda mi ſię



ligere videtur, ſi omnes illorum ſapientum opiniones breuiter accipiat: nam variarum opinionum cognitio rem omnem melius dilucidat, non aliter quam ignem e ſilice ferro eliciunt, ſic etiam veritas variis ex opinionibus citius eruitur. Habemus librum male *Ariſtoteli* attributum, ſub inſcriptione: *De proprietatibus elementorum*: in hoc libro dicit auctor, fuiſſe quosdam, qui hoc de thermis opinati ſunt: quod ſcilicet venti in cauernis ſubterraneis clauſi flatibus ſuis, non ſecus ac folles, qui ignem excitant, eumque inflammant; aquas ſubterraneas ſufflantes, eas demum calefaciant.

Veteri cuidam philoſopho nomine *Mileo* hanc adſcribunt opinionem, quæ varias ob rationes falſa eſt, & futilis. Quod ſi enim ventus aquas minerales calefacere poſſet, id ex natura ſua propria, vel flatu illo & motu, vel vtroque ſimul efficere deberet. Sed tantum abeſt, vt venti natura ſua calefaciant, vt e contrario potius

mi ſię, iż łatwie to porozumie każdy, kiedy wſzyſtkie mniemania onych Mędrcow krociuchno przebieżę: gdyż uznanie rożnych ſentencyi obiaśniaią lepiey każdą rzecz, nie inaczey iako kiedy z krzemienia ogień żelazem wybiiaią: tak też prawda z rożnych mniemania rychley ſię pokazuie. Jeſt kſiążka iedna, ktorą przypiſuią Ariſtotelesowi a nie ieſt iego, ma napis, *De proprietatibus elementorum*: w tey książce powiada ten Piſarz, iż byli niektorzy rozumieiąc tak o cieple wody: że wiatr zawarty w podziemnych dołach y lochach, ſwym dęciem, nie inaczey podobno iako miechy rozdymaią ogień y żarzą go, tak też on wiatr podziemny dąc na wody podziemne, zagrzewa one.

Przypiſuią to mniemanie iakiemuś Staremu Philoſophowi, ktorego zowią *Mileus*: ale ta ſentencya z wielu miar ieſt nieprawdziwa y błaha. Albowiem gdyby wiatr miał zagrzewać wody cieplicżne, ſprawował by to albo z przyrodzenia ſwego własnego, albo onem wianiem, y poruſzeniem, albo oboygiem

potius refrigerent: & inter omnes quos numerant ventos, nullus est Austro calidior, qui flat a meridie: & tamen & hic non solum rem vllam reddere potest calidam, sed & neque tepidam. Ipse etiam flatus & motus, id, vt aquas calefaciat, minime efficere potest, quia & hic supra terram venti id nunquam faciunt, vt res calefaciant. Præter ea aquæ minerales semper sunt calidæ, & si venti spiraculum aliquod inuenirent, tunc certe per terræ superficiem exspirarent, neque amplius illam aquam calefacerent. Sed posset quis obiicere: alia vis est ventorum supra terram, alia eorum, qui intra terram: nam ventus intra terram, *per antiperistasin*, vt schola loquitur, se movet, & tenuior subtiliorque fit, & deinde ipse inflammatur, & sic aquas calefacit: facile autem respondetur: quod eiusmodi venti non semper sint, ob idque non semper etiam aquæ calidæ scaturirent. Et si quis etiam affirmaret, dari semper eiusmodi ventos,

boygiem tym oraz. Przyrodzenie wiatrow nieiest aby miało rozgrzewać, ale przeciwnym obyczaiem, rychley ieszcze chłodzi: y między wszystkiemi wiatry, ktore wyliczaią, nie masz ciepleyszego iako *Auster*, ktory z południa wieie: a przecię y ten nie tylko gorącey, żadney rzeczy nie może uczynić, ale y owszem ani letney. Ono też wianie y poruszenie sprawić tego nie może, aby się one wody miały rozgrzewać: bo nigdy tego wiatry y tu na ziemi nie czynią, aby miały gorące rzeczy czynić. A do tego wody cieplicżne zawsze są ciepłe, a wiatry gdyby oddech iaki miały, pewna rzecz na wierzchu ziemie wypadszy, nie ogrzewałyby iuż więcey oney wody. Ozwie się kto y rzecze: insza iest sprawa wiatrow tu na wierzchu ziemie, a insza tych ktore pod ziemią są: albowiem pod ziemią (iako w szkołach mowią:) *per Antiperistasin*, porusza się on wiatr, y cięnszym y subtelnieyszym się staie, y potym sam rozpala się y tak zagrzewa wodę. Na to łatwa odpowiedź: iż takowe wiatry



tos, eodem modo ac semper aquam, hoc tamen fieri minime potest, quia ventus si semel exeat, alius iam post eum, etiamsi de nouo generetur, subtilior fieri atque inflammari non potest; quia illa antiperistasis, venti calidi causa, iam non adest.

Altera opinio in illo libro philosophi cuiusdam *Tesmopholi* adiicitur, qui dixit, solem harum aquarum caloris esse causam.

Huic sequentia opponuntur: si sol thermas calefaciat, tunc idem in fontibus, et cisternis, in fluuiis et stagnis et lacubus facere debet, sed neque in media æstate fluuiorum aquas calidas esse videmus, ideoque sol haud thermarum caloris causa videtur. Ad hoc vero respondet: sol est in causa, in quantum calefacit, hoc vero requiritur, vt res illæ, quas calefacit, eiusmodi sint naturæ, vt calorem illum facile suscipiant.

Thermarum fundus est rarus, mollis, et ob id radii solares facillime terram illam penetrant, eamque calidam postea reddunt. Fluuiorum

wiatry nie są ustawiczne, y przeto y wody nie ustawiczne wynikałyby ciepłe. Y choćby też kto tak mowił, że mogą bydź ustawiczne wiatry, iako y woda iest ustawiczna, to iednak bydź nie może: gdyż wiatr kiedy raz wynidzie, iuż nie może drugi po nim, choćby się też znowu urodził, subtelnieyszym się stać y rozpalić, gdy iuż oney *Antiperistasin* nie masz, ktora przyczyną była onego ciepła wiatrow.

Drugie mniemanie wspomina w tamtey księżce nieiakiego Philozopha Tezmophila, ktory powiedział, iż słońce przyczyną iest ciepła tych wod.

A gdy mu kto zastawiał się taką mową: ieśliż słońce gorące wody czyni cieplicżne, toć tedy y w zrzodłach y w krynicach, y w Rzekach, y w stawach, w ieziorach, toż może uczynić: à nie widziemy y ośrzod lata aby miały bydź wody w Rzekach gorące: przeto nie zda się bydź słuszną przyczyną słońce gorąca wod cieplicżnych. Temu zagadaniu tak on zabiegał: słońce iest iako ta przyczyna co grzeie, iedno

Fluuiorum vero aliarumque aquarum fundus, terraque, eſt dura et coagmentata, ſed omni ex parte hæc opinio a veritate aberrat. Quod ſi enim hoc verum eſſet, oporteret omnino, vt hæ aquæ aliquoties ſint frigidæ, præſertim hiemis tempore, quo terra a ſolis radiis non ita rectis, quam æſtate, attingitur: ſed neque tempore æſtatis ſol aquam, vel in ſtagno, calefacere poteſt, quamuis per totam diem calefaciat atque ardeat. Inſuper terræ raritas non ſemper eadem eſt, cum notum ſit, rem molliorem rarioremque, aduſtione, vel ſolis vel ignis ope, fieri duriorem craſſioremque. Sic et aquarum illarum fundus in principio rarus mollisque tempore exſiccaretur. Sæpius etiam obſeruamus, thermarum aquas ex rupibus, lapidibus, montibusque præaltis ſcaturire, qui natura ſua duri craſſique ſunt, ex quo colligimus, non eſſe ſolem, aquarum illarum caloris cauſam. Hoc etiam, quod fons thermarum ſæpius profunde ſubter terram

dno też potrzebuie tego, aby te rzeczy ktore zagrzewa były takowe; ktoreby mogły łatwie przyiąc ono ciepło.

W cieplicznych wodach dno ieſt rzadkie, miękkie, y przeto ſnadniuchno przenikaią promienie ſłoneczne onę ziemię, y potym gorąca ią zoſtawuią. Rzek zaś y innych wod dno y ziemia ieſt twarda, y do kupy ſpoiona lecz że wſzyſtkich miar to miemanie ieſt bardzo omylne. Nayprzod gdyby to prawda była, pewna rzecz, muſiałyby pod czas te wody bydź zimne: a oſobliwie zimie kiedy słonce promieni ſwoich nie puſzcza tak proſto iako lecie: a nawet y lecie, wody żadney y w ſtawie nie może ſłońce uczynić gorącey, chociaſz cały dzień grzeie y pali. Do tego y rzadkość oney ziemie nie może bydź uſtawiczna, gdyż wiemy to dobrze, że gdy kto miękką rzecz y rzadką przypala, bądź na ſłońcu, bądź też przy ogniu, tedy ona rzecz ſtaie ſię twardą y miąźſzą: także y dno onych wod na początku będąc rzadkim y miękkim, za czaſem muſiałoby ſię zeſchnąć.



rám inueniatur, arborum radicibus profundius, opinionem hanc refutare poteſt, multique docti viri opinantur, ſolis calorem terram non vltra arborum radices penetrare, vt *Theophraſtus* ſcribit. Sed et hoc ab errore philoſophum hunc deducere potuiſſet, cum ſol mediam aëris regionem, in qua pluuiæ, grandines, niues, tonitrua generantur, haud calefacere poſſit, quæque aëris regio ex omnium ſententia ſemper frigida, multo minus id ſub terra effici. Ad extremum aqua natura ſua eſt frigida, ignis autem, vel ſolis radii, ſunt calidi, frigida vero res non poteſt fieri calida, niſi a magno calore; quo igitur modo id radii efficere poſſunt, cum aliæ res ad calefactionem aptiores non poſſint incendere? Calor ergo ſolis non eſt cauſa caloris thermarum. *Democritus* ille magnus et mirabilis Philoſophus, qui ſemper riſit, cauſam harum aquarum caloris melius ad veritatem direxit, qui calorem illum non aliunde aquis iſtis ingenerari, quam ex calce viua et cinere ſubterraneo

ſchnąć. Jeſzcze widziemy częſtokroć, że te wody cieplicżne wynikaią z ſkał y z kamieni, y z gor wyſokich, ktore z przyrodzenia ſwego ſą twarde y miąźſze: zkąd znać, że ſłońce nie ieſt przyczyną ciepła onych wod. Ale y to ich może zraźić z ich miemania, ze zrźodła wod cieplicznych częſtokroć znayduią ſię głeboko w ziemi, głębiey a niżeli korzenie drzew: a trzyma to wiele ludzi mądrych, iż ciepło ſłoneczne w ziemię nie przenika głębiey, iedno iako korzenie drzew w głąb idą, iako piſze *Theophraſtus*. Ale y to Philozopha tego mogło za wſtydzieć y odwieść od ſwego omylnego mniemania: iż Słońce będąc bliſzſze poyſrzedniey krainy po wietrza, gdzie ſię rodzą dżdże, grady, ſniegi, gromy, nie może rozegrzać: gdyż iako ſię wſzyſcy zgadzaią, uſtawicznie ta kraina powietrza zimna ieſt, daleko mniey to może uczynić pod ziemią. Na oſtatek, woda z przyrodzenia ſwego właśnie ieſt zimna, a ogień albo promienie ſłoneczne ſą gorące, a zimna rzecz nie może ſię ſtać gorącą

terraneo putauit, quæ binæ materiæ aqua humefactæ calorem edunt, sic illico calx ipsa cum aqua fiunt calidæ. Sed neque hæc sententia veram illius caloris causam inuenit. Primum, quia non reperitur sub terra calx viua, verum quidem est, lapides inueniri ex quibus calx vstione paratur, sed lapides illi nunquam fiunt calidi, aquæ adfusione, nisi prius in calcem ii perusti fuerint.

Fac autem, inueniri sub terra calcem, super quam aquæ e terra scaturientes fluant.

Nonne aquæ illæ colore lacteo inficerentur? nonne calce illiusque odore imbuerentur? nonne omnis aqua calida in se naturam, essentiam, proprietatemque calcis contineret? Hanc ob caussam nullo modo fieri potest, vt calx tantum sit caloris thermarum causa.

Sed et hoc opinionis huius falsitatem demonstrat, quia, si aquæ calorem a calce haberent, tunc omnes thermæ instar lixiuiæ, tum quod ad colorem, tum ad

crassitiem

rącą, iedno od wielkiego gorąca; iakosz to mogą uczynic promienie, gdy innych rzeczy, ktore są sposobnieysze do zagrzania, nie mogą rospalić. Nie iest tedy przyczyną ciepło słoneczne ciepła wod cieplicznych. Demokritus on wielki y przedziwny Philozoph, ktory ustawicznie się śmiał, bliżey przystąpił do przyczyny cieplic tych wod: albowiem tak rozumiał, że ono ciepło nie zkąd inąd onym wodom przychodzi, iedno z wapna niegaszonego, a popiołu podziemnego, ktore obiedwie materye gdy bywaią od wody zmoczone, ciepło z siebie wypuszczaią: y tak zaraz y samo wapno y woda staią się ciepłemi. Ale y ta sentencya ieszcze nie wynayduie prawdziwey przyczyny onego ciepła. Nayprzod dla tego, iż nie znaydziesz pod ziemią wapna nie gaszonego: prawda iest, że znaydziesz kamien z ktorego palą wapno: ale ten kamień nigdy się nie staie gorącym od wody polania, aż kiedy go przepalą na wapno.

Ale day to; żeby się znalazło wapno pod ziemią, y że po nim płyną wody wynikaiące z ziemie.

Iżali



crassitiem attinet, esse deberent, nempe vel subrubræ, vel rubræ, et præter ea crassæ.

Hoc etiam non parum istam sententiam conuellit: quando calcem vrunt, semper ea disrumpitur et in aliquot frusta minora dissoluitur: quare tandem et rupes, (*Agricola* sic hoc refellit) ex quibus aquæ scaturiunt, disrumpi deberent. Hoc prætereo, lapidem calcarium semel ab igne exustum, non amplius deinde inflammari, vt in ipsa calce hoc deprehendimus, qua semel exstincta, altera vice ignis ex ea haud elicitur: Sed hac de opinione iam satis.

ROZDZIAŁ

Izali one wody nie musiałyby mieć na sobie barwę mleka? izali nietrąciłyby y nie pachnełyby wapnem: izali nie każda woda ciepła nie miałaby w sobie przyrodzenia, istności, y własności wapna. Przeto nie może bydź żadną miarą aby samo wapno miało bydź przyczyną ciepła wod cieplicznych.

Ale y to pokazać może nie doskonałość tego mniemania: albowiem gdyby od wapna wody ciepło swoie brały, tedy wszystkie wody cieplique musiałyby bydź takowe iako ług w barwie y w grubości swoiey, tak iżby były albo czerwonawe, albo czerwone: a dotego grube.

Ale y to nie pomału psuie tę sentencyą: wapno kiedy palą, zawsze się puka y na kilka cząstek drobnych się rozsypuie: przeto przyszłoby do tego, żeby y gory kamienne (Agrikola tak to zbiia) musiałyby się rozśieść, z ktorych wody wynikaią. Tego nie wspominam że kamień wapienny raz od ognia rozpalony, nigdy potym nie rozpala się, iako to widziemy w samym wapnie: że raz gaszone, drugi raz ognia w się nie bierze: ale dosyć iuż o tym mniemaniu.

CAPUT

## CAPUT DUODECIMUM.

*Opinio eorum, qui ſulphur thermarum caloris cauſam crediderunt, refutatur.*

REperiuntur adhuc alii Philoſophi, qui libro illo, *de proprietatibus elementorum*, ducti, eadem, de harum aquarum calore, vtantur opinione, quam ita defendunt, vt ipſi *Ariſtoteli* hanc ſententiam adſcribere audeant, idque ideo, quia *Ariſtotelem* ſupra dicti libri eſſe auctorem, ſibi perſuadent, in quo valde errant.

*Albertus Magnus* opinatur, Ariſtotelem crediɗiſſe, quod aquæ natura calidæ, non aliam ob cauſam fiant, quam quia ſuper materiam fluant ſulphuream: ſulphur autem, inquit, ita ab aqua inflammatur, prout calx. Sed in hoc, *Ariſtotelem* id ita intellexiſſe, valde errat *Albertus Magnus*; quamvis enim hæc ſententia in libro illo inſit, certi tamen ſumus, eam non eſſe *Ariſtotelis*, cum diverſus plane ſit Ariſtotelis, iſtiusque libri ſtilus. Melius feciſſet *Albertus Magnus*, ſi

alios



## ROZDZIAŁ DWUNASTY.

*Mniemanie tych, ktorzy ſiarkę kładli przyczyną ciepła wod cieplicznych, negania ſię.*

ZNayduią ſię ieſzcze inśi Philozophi, ktorzy z tychże kſiążek *de proprietatibus elementorum*, iedno mniemanie o tymże cieple tych wod kładą, y tak go porywaią y uymuią ſię go, iż śmieią ſamemu Aryſtotelesowi tę ſentencyą przypiſować: a to dla tego, iż rozumieią, że Ariſtoteles tę kſiążkę pierwey mianowaną napiſał, ale mylą ſię na tym bardzo.

A to mniemanie ieſt Alberti Magni, iż Ariſtoteles tak trzymał, że wody ciepłe z przyrodzenia bywaią nie dla czego innego, iedno iż płyną przez materyą ſiarczaną: a ſiarka także ſię (powiada) od wody roſpala, iako y wapno. Ale myli ſię na tym bardzo *Albertus Magnus* aby *Ariſtoteles* tak miał rozumieć: bo acz ta ſentencya ieſt w oney to kſiąſzce, iednak trzeba to pewnie wiedzieć, iż nie ieſt Ariſtotelis: gdyż y rożny ieſt ſpoſob piſania Ariſtotelis, a rożny w oney kſiąſzce. Lepieyby był uczynił Albertus Magnus

gnus



alios auctores hac de aqua ſcribentes inſpexiſſet, tunc intellexiſſet, alios, non Ariſtotelem ſic opinatos fuiſſe. Verbi gratia *Vitruvius de Architectura cap: 3.* quod aqua ſuper fundum, in quo alumen, vel gluten, vel ſulphur ineſt, fluens, tunc calida fiat. Sic & *Seneca* ſentit *libro 3. de natural. quaeſt.* nec non *Plinius lib. 36.* & doctorum quorundam virorum animi taliter fuerunt hac opinione imbuti, vt iam amplius harum aquarum caloris cauſam minime inveſtigarent, ſed pro vera haberent, qualis fuit quidam *Paulus Baravicinus*, qui de thermis *Maſinii* ſcribens dicit: quanquam eas quis deſtillet, nunquam tamen vllum vel odorem vel guſtum ſulphuris perſentiet: minime tamen, inquit, fieri poteſt, vt ſulphur haud inſit, quia aqua eſt calida.

Cum autem hæc opinio hominum in animis altas egerit radices, opus eſt demonſtrare, hanc ſententiam ita ac alias, de quibus diximus antea, eſſe futilem.

Huius



gnus, gdyby był patrzył u innych Piſarzow, ktorzy piſali o tey wodzie, tedy obaczyłby, że inśi tak rozumieli, a nie Ariſtoteles. Iako to *Vitruuius* de Architectura *Cap: 3.* iż woda gdy płynie po dnie, w ktorym ieſt albo hałun, albo ropa, albo ſiarka: w ten czas ſtaie ſię gorącą. Toż rozumie *Seneca libro 3. de Natur: Quaeſt:* także y *Plinius Lib: 39.* Y tak to mniemanie wkorzeniło ſię było w myśli niektorych Ludzi uczonych, że iuż daley nie potrzebowali pytać ſię o przyczynie ciepła tych wod: ale też za prawdziwą mieli. Iakowy był nieiaki *Paulus Baravicinus*, ktory piſząc o cieplicach *Maſiniego*, powiada: że choć one diſtilluie kto, tedy nigdy nie poczuie żadnego zapachu, ani też ſmaku ſiarki: przecię iednak (mowi) nie może bydź, aby tey ſiarki nie było: ponieważ ta woda ieſt ciepła.

Przeto że ſię to mniemanie bardzo wkradło y umocniło w ſercach ludzkich, potrzeba pilnie to pokazać, że ta ſentencya tak ieſt marna, iako y inne o ktorycheśmy przedtym mowili. A nieprawda tego

mniema-

Huius opinionis falſitas eo probatur, primum, ſi aqua hanc ob cauſam in terra calefiat, quia ſuper materiam ſulphuream fluit, tunc omnis aqua calida deberet eſſe ſulphurea. Aqua enim natura ſua ita eſt comparata, vt cuiuslibet rei facile induat proprietatem, & ſic fluens ſuper ſulphur, haud parum odoris & guſtus in ſe reciperet ſulphurei. Cum vero non omnis aqua calida ſit ſulphurea, quia variæ inueniuntur thermæ, in quibus nullo ſenſu ſulphur deprehenditur.

Tales ſunt multæ in exterorum prouinciis, quemadmodum & illi, qui ita opinantur, ſcribunt, de thermis ex profeſſo tractantes, in quibus nullam ſulphuris faciunt mentionem, ſed aliarum potius minerarum.

Haud longe ab oppido *Piſis* in Italia, dicunt eſſe aquam valde calidam, & dulcem: ſic & in Senenſi agro eſt aqua, *Corneto* dicta, & calida & omnis odoris expers. *Munſterus* deſcribit aquas *Lucenſes* apud *Valeſios*, quæ pel-
lucidæ

mniemania pokazuie ſię nayprzod, ieśliż woda zagrzewa ſię w ziemi dla tego, iż płynie po materiey ſiarczaney, tedy muſiałaby każda woda ciepła bydź ſiarczana? Albowiem woda będąc takową z przyrodzenia, wſzelaką poſtać na ſię łatwie przyimuie: iako płynąc po ſiarce, nie małoby w ſię zapachu y ſmaku ſiarczanego wziąć. A iż nie każda woda ciepła ieſt ſiarczyſta: gdy wiele ſię zrzodeł takowych nayduie ciepłych, w ktorych żadnym żmyſłem nie domacaſz ſię ſiarki.

Takowych ieſt bardzo wiele w dalekich kraiach: iako y ci piſzą, ktorzy tak trzymaią, opiſuiąc ſzczegulne cieplice: w ktorych bardzo wiele żadney wzmianki nie czynią ſiarki, ale raczey innych kruſzcow. Powiadaią, że nie daleko *Pizy* Miaſta Włoſkiego ieſt woda bardzo gorąca, a ſłodka: także na Senenſkiey włości ieſt woda, ktorą nazywaią *Corneto*, ieſt gorąca, a żadnego ſmaku nie ma. *Munſterus* opiſuie ciepłe wody *Lucenſes apud Valeſios*, ktore ſą przezroczyſte, wdzięczne, ſmaczne, y żadnego zapachu, ani ſmro-
du



lucidæ ſunt, gratæ, ſuaues, neque vllum odorem vel fœtorem habentes. Sed alias prætereuntes, alterum in medium proferimus argumentum. Si hanc ob cauſam aquæ calidæ ſunt, quia fluunt per fundum ſulphureum, omnis aqua ſulphur in ſe vehens omnino debet eſſe calida, id quod tamen non ita ſe habet. Haud igitur recte infertur, thermarum caloris cauſam eſſe ſulphur. Sed hoc ita eſſe, docet nos axioma in ſcholis notum, *poſita cauſa ponitur effectus.* Quem ad modum? ignis calefacit & ardet, vbi igitur erit ignis, certe & calefactio & aduſtio debet eſſe: ſic & ſulphur calidam reddit aquam, vt, aqua illa in qua id reperiatur, calida ſit.

Multi tamen inueniuntur fontes, natura ſua ſulphurei, & tamen frigidi ſunt, de quo vide *Conradum Geſnerum*, qui thermas Heluericas deſcribit, vbi in agro Tigurino fons quidam ſulphureus, ſed valde frigidus, inuenitur. *Agricola* memoriæ prodidit, in
Hungaria

du w ſobie nie maiące. Ale opuściwſzy inne przykłady, do drugiego dowodu przyſtępuię. Ieśliż dla tego ciepłe wody ſą, iż płyną po dnie ſiarczanym, tedy to muſi bydź nieomylnie, że każda ſiarczana woda, ktora nią trąci, muſi bydź ciepła. Ale to nie tak ſię znayduie. Toć tedy nieſłuſznie ſię to kładzie od nich, aby ſiarka miała bydź przyczyną ciepła wod cieplicznych. A iż to tak ma bydź, uczy nas ſzkolna iedna ſentencya: *poſita cauſa ponitur effectus.* Iako to: ogień grzeie y pali, toć kędy będzie ogień, pewna rzecz, zaraz y palenie y grzanie muſi bydź: także ſiarka ciepłe czyni wody. Toć w ktorey wodzie ſię ona nayduie, tedy ona woda ciepła ieſt. Ale ſię wiele takich zrzodeł nayduie, ktore z przyrodzenia ſwego ſą ſiarczyſte, a przecię zimne: możeſz ſię doczytać u *Konrada Geſnera*, ktory piſze o cieplicach Helwetyckich, gdzie na roli *Tigurſkiey* ieſt zrzodło iedno ſiarczyſte, a zimne bardzo. *Agricola* piſze, iż w Węgrzech przy mieście *Budzie*, ieſt krynica zimna ſiarczyſta: tak-

S że

Hungaria ad ciuitatem Budam eſſe ſcaturiginem frigidam & ſulphuream: ſic etiam prope Neapolim & Puteolos, plures inueniuntur fontes ſulphurei & frigidi. Sed quæ apud exteros pro argumentis conquirimus, domi videre poſſumus. Aqua in pago *Sklo*, eſt ſulphurea, & præter id nitrum in ſe continet, & tamen eſt frigida, ac nemo vnquam eam eſſe calidam comperiit. Pariter *Svoſowicae*, dimidium milliare a *Cracouia*, eſt aqua ſulphurea, ſulphurque in vicinia illius aquæ fodiunt, quæ ad puſtulas variosque alios morbos vtilis, & tamen frigida eſt. Ideo hæc opinio, quod ſulphur aquas calefaciat omnes, fallax eſt. Qui autem in hoc perſeueret, firmiter a *Seneca* ſtabit, qui ſulphur eodem modo ac calcem viuam aquis impertiri calorem dicit.

Quemadmodum enim calx, ſi aquam ſuperfundunt, ſtatim inferuet, & calx & aqua: ſic etiam, ſi aquam ſuper ſulphur fundas, ſtatim inferueſcit & aquam calefacit.

Hæc

że przy Neapolim y *Puteolos*, nie iedno zrzodło znayduie ſię ſiarczyſte, a zimne. Ale co ſię w dalekie ſtrony zaganiaią na dowody, w domu ſię tego napatrzyć możemy. Ta woda we Szkle ieſt ſiarczyſta, y ma do tego w ſobie ſaletrę, a przecię ieſt zimna, y nigdy tego żaden nie doznał, aby kiedy miała bydż ciepłą. Także w Swoſzowicach puł mile dobre od Krakowa, ieſt woda ſiarczyſta, y ſiarkę nie daleko oney wody kopią, y pomaga bardzo na kroſty y na inne rożne choroby, a przecię zimna ieſt. Y przeto nie może ſię oſtać to mniemanie, aby ſiarka miała zagrzewać y ciepłemi czynić wody wſzyſtkie. Ale zaſtanowiwſzy ſię kto na tym, będzie mocno ſtał przy *Senece*, ktory powiada, że ſiarka tak ciepła dodawa wodom, iako wapno niegaſzone: albowiem iako na wapno kiedy wleie wodę, zaraz ſię rozpala, y wapno y woda: także y na ſiarkę, kiedy wody naleieſz zaraz ſię roſpali, y wodę rozgrzeie. To podobieńſtwo nie ma mieyſca, gdyż wapno niegaſzone, ſtawa ſię

takowym



Hæc ſimilitudo locum non habet, quia calx viua fit per vſtionem magni ignis, & in lapide quaſi fomes remanet, quæ, ſi aquam adfundant, parum ſe quaſi contrahit, deinde ſupra comparet: quando vero per verticem exit, parum expectans euaneſcit, & iam amplius non incenditur, quamuis vel maximam aquæ copiam ſuperfundas: Sulphur vero, ſit vel tale, quod ignem nondum expertum eſt (*ſulphur vivum* Latini, ἄπυρον Græci vocant) vel tale, quod iam in igne fuit, ſemper tamen ab igne accenditur. Quod vero ſulphur incendi debeat, ſi id in aquam iniiciant, vel aquam ſuperfundant, hoc nemo adhuc auſus eſt dicere: Et ſi quis hoc probare vellet, certum eſt, nullo modo eum hoc ita comperire poſſe.

Ad extremum ſi calidæ aquæ a ſulphure calefierent, haud dubie odore ſulphureo imbutæ eſſent, inde ſequeretur, omnem aquam ſulphurei odoris, eſſe ſulphuream & calidam, ſed valde

multæ S2

takowym ſpaleniem wielkiego ognia, y zoſtaie w onym kamieniu, iakoby iaka żagiew, ktora, gdy wody naleią, trochę iakoby ściſnąwſzy ſię do kupy, potym na wierzch ſię ukazuie: a ſkoro na wierzch wynidzie, trochę poczekawſzy niſzczeie y iuż więcey nie roſpala ſię, byś y naywięcey wody nalał: ſiarka zaś bądź będzie takową, ktora ognia ieſzcze nie doznała (*ſulfur viuum* Latini, ἄπυρον Græci vocant) bądź też iuż ogniem była ſprawowana, iednak zawſze od ognia ſię zapala. Ale aby ſię miała kiedy ſiarka zapalić, kiedy onę albo w wodę wrzucą, albo kiedy onę wodą poleią, tego ieſzcze żaden nieśmiał mowić: y chocby też chciał probować, pewna rzecz, nie doznałby tego żadną miarą.

A na oſtatek gdyby wody cieple ſtawały ſię od ſiarki, pewna rzecz, że wſzyſtkie miałyby w ſobie zapach ſiarczany: a zatym y toby poſzło, że każda woda, ktora zapach ma ſiarczany, tedy ieſt ſiarczana y ciepła, ale bardzo wiele ſię

takowych

multæ eiusmodi res & aquæ in terrarum orbe inueniuntur, quæ odore ſulphureo imbutæ ſunt, & tamen ſulphur in ſe non continent, verbi gratia bitumen: ſic variis in locis, in quibus aquæ foetent, magis ſulphur redolent, vti paluſtribus in locis, puteisque, quos ventus perflare haud poteſt. Materiæ etiam illæ, quas e terra effodiunt, ſulphur combuſtæ obolent, vt *auripigmentum*, *Sandaracha*. Fulmen, vel lapides fulminei, omnesque res fulmine tactæ ſulphur ſemper redolent: ſed ideo non ſtatim colligendum, vt ibi ſulphur adſit, vbicunque & quidem facile ſentire eſt odorem ſulphureum; cum ſæpius adſit etiam guſtus ſalſus, quamuis ſal abſit. Nam & ſal petræ, vel vt Latini etiam dicunt, *nitrum*, guſtum ſalſum edit.

takowych rzeczy y wod nayduie na świecie, ktore zapachu ſą ſiarczanego, a przecię nie maią w ſobie ſiarki: iako to ropa (po łacinie zowią *bitumen*) także na wielu mieyſcach kędy ſię wody zaśmierdzą, tedy trącą więc ſiarką, iako na błotnych mieyſcach, w ſtudniach, ktorych wiatr nie przewiewa. Nawet y te materie, ktore w ziemi kopią, gdy ie palą, tedy ſiarką śmierdzą, iako *Auripigmentum*, *Sandaracha*. Nicz piorun albo iako zowią piorunowe ſtrzałki, y wſzyſtkie rzeczy od piorunu uderzone zawſze śmierdzą ſiarką, przeto nie zaraz trzeba rozumieć, aby tam ſiarka miała bydź, kędykolwiek y łatwie zapach ſiarczany, gdyż częſtokroć ſmak też bywa ſłony, chociaſz ſoli niemaſz, albowiem y ſaletra, abo iako po Łacinie zowią, *nitrum*, ſłony ſmak z ſiebie wydaie.





## CAPUT DECIMUM TERTIUM

*Alexander Petronius excogitauit calorem quendam terrae innatum ſed male.*

Hæc, quam antea refutauimus, opinio, tantum omnibus fere de thermis ſcriptoribus placuit, vt nullum veterum, qui, ante ſexcentos & amplius annos, vixerunt, inuenias, qui non hac opinione vtatur, primam eſſe ſulphur thermarum caloris cauſam. In primis *Joannes* de *Dondis* hanc ſententiam aggreſſus fuſe & bene eam refutauit, quemadmodum & alii eam poſt eum vituperarunt, vt *Gabriel Fallopius*, medicus magnus, & *Reinerus Solenander*, qui, vt video, haud plura, quam ille, dixerunt. Poſtea demum fuere nonnulli, qui certiorem thermarum caloris cauſam inuenire laborarunt, vt *Alexander Petronius*, qui tanquam quid noui perhibuit, quod omnibus aliis in rebus, cum animatis, tum inanimatis, calor inſit naturalis, vi cuius res omnis circulum ſuum abſoluit & viuit: clare hoc tum in hominibus, tum in anima-

## ROZDZIAŁ TRZYNASTY

*Alexander Petronius wymyślił był iakieś cieplo przyrodzone ziemi, ale nie dobrze.*

To mniemanie ktoreśmy pierwey naganili, tak ſię było upodobało prawie wſzyſtkim Piſarzom o cieplicach, iż żadnego z onych ſtarych, ktorzy przed ſześcią ſet lat żyli, y wyżey, nie znaydzieſz ktoryby nie tak trzymał, iż ſiarka ieſt przyczyną nayprzednieyſzą ciepła wod cieplicznych. Naypierwſzy *Ioannes* de *Dondis* porwał ſię na tę ſentencyą, y dosyć ſzeroko y dobrze onę zganił, iakoż y ktorzykolwiek po nim onę naganili, iako to *Gabriel Fallopius*, człowiek w medycynie wielki, y *Reinerus Solenander*, nie przynieśli widzę nic więcey, iedno to, co y on. Dopiero potym wyrwali ſię niektorzy, chcąc co pewnieyſzego wynaleść o przyczynie ciepła tych wod, iako to był nieiaki *Alexander Petronius*, ktory chcąc coś wynaleść, powiedział iż iako we wſzyſtkich innych rzeczach, tak żyiacych, iako też y bez duſznych, zawſze ſię pokazuie cie-

libus obſeruamus, eſſe calorem quendam, qui eorum vitam ſuſtentet: nam mortui ſtatim refrigeſcunt, ſic vt nullus calor, neque vllæ pelles corpora illa mortua calefaciant. Hoc etiam in aliis accidit rebus naturalibus, nempe in arboribus, quæ vi caloris ſui naturalis tam diu ſtant, quam diu is ſufficiat: ita cito vero ac in iis ille intereat, extemplo illæ exareſcunt, non aliter quam homines, vel animalia in ſenectute extinguuntur. Idem videmus in muſtis, quia enim multum in iis ineſt caloris ideo feruent: & vina tam diu durant, quam in ſe habeant calorem naturalem: quod ſi vero ex iis exhalet, tunc ſtatim vina aceſcunt.

Ideo bene dixit *Galenus*, *acetum eſſe vinum mortuum.*

*Petronius* igitur perhibuit, vt eodem modo calor naturalis in terra inueniatur, quam in homine, qui calor aquas illas ſubterraneas calefaciat, quæque deinde tam calidæ ſcaturirent, vt gallinæ etiam, quod ſupra diximus, in iis excaldari poſſint. Sed & hic

& alii,

pło przyrodzone: ktorym każda rzecz do ſwego kreſu trwa, y żyie. Widziemy to iaśnie tak w Ludziach iako y w bydlętach, że ieſt iakoweś ciepło, ktore trzyma ich na świecie: albowiem gdy ktore z nich umrze, zaraz oziembnieie, tak że żadne ciepło, ani żadne futro onych ciał umarłych nie ogrzeie. Toż ſię dzieie y w innych rzeczach przyrodzonych, to ieſt, w drzewach, ktore ciepłem ſwym przyrodzonym ſtoią dotąd, poki go oſtaie; ſkoro co w nich zniſzczeie, natychmiaſt one zeſchną, nie inaczey iako Ludzie, albo bydlęta w ſtarości gaſną. Toż widziemy y w moſzczach, albowiem iż ieſzcze ieſt wiele ciepła w nich tedy wręią: y wina poki ieſzcze maią ciepło w ſobie wrodzone tedy trwaią: iako ſkoro wywietrzeie w nich, aliſz zaraz wina kwaśnieią.

Przeto dobrze powiedział *Galen*: iż *ocet ieſt wino ale umarłe.* Chciał tedy ten Petronius takimże kſztałtem, aby naydowało ſię ciepło przyrodzone w ziemi, iako y w Człowieku, ktore to ciepło za-

grzewałoby



qui cum eo faciunt, valde errant. Si enim de terra, tanquam de elemento quarto, dicant, tunc hoc nullo modo verum eſſe poteſt, quia terra, elementum quartum, eſt frigida & ſicca, in quo philoſophi & medici conſentiunt omnes: ſi vero nonnulli rem aliis cum elementis mixtam intelligant, tunc eorum opinio neque hic locum habet. Fac enim, in terra inueniri aquas, ventos vel vapores, & ignem: hæ res omnes tamen non ita cum terra ſunt mixtæ, quam ſit naturalis atque vnitus calor, aliis rebus ſuper terram innatus.

Præter id calor naturalis hanc habet proprietatem, vt calefaciat, exſiccet, & alteram rem ab altera ſeparet, cum aliis coniungat, ſecundum materiæ qualitatem: hac tamen non eſt vi præditus, vt rem quandam tam calidam atque ardentem reddere poſſit, vt ea iterum ardeat calefaciatque: facile intelligis, hoc fieri poſſe per vim occultam, quam Latini *potentiam* dicunt,

quæ

grzewałoby one wody podziemne, ktore potym na wierzch wynikały tak gorące, że też iako ſię pierwey powiedziało, może w nich y kury parzyć. A ten y drudzy, ktorzy z nim trzymaią, dziwnie błądzą. Bo ieśliż o ziemi mowią, iako o żywiole czwartym, tedy to żadną miarą oſtać ſię nie może, gdyż ziemia będąc żywiołem czwartym, ieſt zimna y ſucha, iako ſię na to zgadzaią wſzyſcy Philozophi y Medycy: ieśliże rozumieią niektorzy, ile iako o rzeczy z drugimi żywiołami pomieſzanemi, tedy y tu nie ma mieyſca ich wymyſł. Bo daymy to, że w ziemi nayduią ſię wody, wiatr albo para, y ogień; przecię te wſzyſtkie rzeczy nie ſą tak pomieſzane z ziemią, iak ieſt wrodzone y ziednoczone ciepło przyrodzone z innymi rzeczami nadziemnymi. Do tego ciepło wrodzone tę własność ma: iż zagrzewa, wyſuſza, y iedne rzeczy od drugich oddziela, z drugiemi łączy, wedle ſpoſobności materiey: przecię nie ma takiey mocy y władzy, aby miało ktorą rzecz tak gorącą y roſpaloną uczy-

nić,

quæ ad effectum, niſi a calore quodam, haud deducitur.

Inde etiam ſequeretur, quod omnes aquæ calidæ eſſe deberent, quia calor in terra naturalis vbique vt inueniatur oportet, vel, vt philoſophi loquuntur, *poſita cauſa ponitur effectus:* ſi igitur ſit & calor in terra naturalis & aqua, neceſſe eſt, vt aquæ etiam ſint calidæ, cum calor naturalis vbique ſit idem. Ideo futilis & falſa hæc eſt opinio, quæ calorem terræ naturalem, thermarum cauſam affert.

## CAPUT XIV.

*Nonnullorum adhuc de aquis calidis ſententiae, & CARDANI quaedam opiniones refutantur.*

REcentiorum nonnulli ſcriptorum noua his de thermis excogitata perhibentes dicunt, ha-

rum



nić, aby mogła parzyć, y zagrzewać, oprocz byś rozumiał że to może ſprawić ona rzecz władzą zataioną, Łacinnicy mowią *potentia*, ktora do ſkutku nie może bydź przywiedziona, iedno od ciepła iakiegożkolwiek. Y przeto za tymby to ſzło, izby wſzyſtkie wody muſiałyby bydź ciepłe, ponieważ ciepło przyrodzone w ziemi wſzędy ſię muſi naydować; a iako Philozophi powiadaią, *Poſita cauſa ponitur effectus*; toć tedy ieſt ciepło przyrodzone w ziemi: a do tego wody, muſzą też bydź zaraz y wody ciepłe, gdyż ciepło przyrodzone wſzędy ieſt iednoſtayne. Przetoż błahe, y nie prawdziwe ieſt to mniemanie, kładące ciepło przyrodzone ziemi, za przyczynę cieplic.

## ROZDZIAŁ CZTERNASTY

*Jeſzcze niektorych ſentencya o ciepłe wod y CARDANA kilka mniemania znoſzą ſię.*

JEſzcze ſię ozywaią niektorzy z młodſzych Piſarzow, z niektoremi nowemi powieściami y

wymyſłami



rum aquarum calorem non aliunde venire, quam ex corruptione & fœtore, vel ipſarum aquarum, vel etiam aliarum materiarum, quæ in terra generantur, ac per quas aquæ fluunt. Hæc autem inter omnes eſt, vt ita dicam, ineptiſſima opinio: nam hæ materiæ, quibuscum miſcentur aquae, tam alienae ſunt a corruptione & fœtore, quam diſtat cœlum a terra. Sulphur enim, alumen, aliæque materiae, ſunt calidae & ſiccae vi quadam occulta, nil vero magis corruptioni eſt contrarium, quam ſiccitas, cum res illae quam citiſſime putreſcere ſoleant, quae valde ſint humidae. Accedit & hoc, quod ſi aquarum calor ex putredine originem traheret, certo aquae calidae valde eſſent nociuae, quia & illa, quae in hominum corporibus naſcitur putredo, graues & lethales iis inducit morbos. Sed tantum abeſt, vt eiusmodi aquae calidae noceant, vt potius ad multos morbos conducant, vt poſtea clarum erit. *Hieronymus Cardanus*, vir ſuo tem-

pore



wymyſłami o tych wodach cieplicznych, powiadaią że to ciepło nie zkądinąd pochodzi tych wod, iedno z zagniłości y zaśmierdzenia, bądź wod ſamych, bądź też inſ ych materiy, ktore rodzą ſię w ziemi, y przez ktore wody one płyną. Ale ta, że nie rzekę ledwie nie naygłupſza ſentencya ieſt między wſzyſtkiemi: albowiem te materie z ktoremi wody bywaią pomieſzane, tak daleko ſą od zagniłości y zaśmierdzenia, iako niebo od ziemie. Ponieważ ſiarka, hałun, y inſze materie ſą ciepłe y ſuche, władzą zataioną, a nic bardziey przeciwnego nie ieſt zagniłości, iako ſuchość, gdyż te rzeczy nayrychley zwykły ſię zagnić, ktore ſą bardzo wilgotne. Do tego, gdyby to ciepło wod pochodziło z zagniłości, pewna rzecz, muſiałyby te wody ciepłe bydź bardzo ſzkodliwe, ponieważ y ta zagniłość, ktora ſię w ciele ludzkim rodzi, wielkie y śmiertelne choroby ludziom przynoſi. A takowe wody ciepłe nie tylko aby miały ſzkodzić, ale też na wiele chorob pomagaią, iako ſię potym pokaże.

T Nie

pore magnus, non ita pridem fa-
to functus, forte maior, si tem-
pus nouis semper inuentionibus
terere non dubitasset, hic varias
diuersis temporibus res, causam
aquarum subterranearum calefa-
ctionis posuit, & quemadmodum
aliis cum philosophis, sic etiam
cum se ipso non concordat. Di-
xit enim quodam tempore, vapo-
rem in istis subterraneis speluncis
clausum, nonnunquam tepidum, in-
terdum calidum, interdum ferui-
dum esse, & aquam calidam vel tepi-
dam reddere. Sed haec inuen-
tio ita est comparata, vt non so-
lum hanc rem minime explicet,
sed etiam iterum quaeri, vt antea,
possit, nempe: & ille vapor, vnde
calorem contraxit? De hoc diu
iam quaesiuimus, & sic nobis nihil
explicauit *Cardanus*. Alio vero in
loco ridicula magis opinione vsus
fuit, quando dicit: *quia aqua po-
tentia habet in se calorem, qui susci-
tatur ab aliqua re calida.*

Sed, vt dixi, valde ridicula est
haec sententia, quia omnium phi-
losophorum hominumque sensui
est



Nie dawnych czasow był *Hierony-
mus Cardanus* człowiek swych cza-
sow wielki, (gdyby się był nie u-
czynił mnieyszym, że wszystko się
nowemi wymysłami bawił) ten ro-
zmaite rzeczy rożnych czasow kładł
przyczyną zagrzania wod podzie-
mnych, y iako się nie zgadzał z in-
szemi Philozophami, tak y sam z
sobą. Abowiem iednego czasu po-
wiedział, że para zawarta w onych
pieczarach podziemnych, niegdy
letnia, pod czas ciepła, pod czas go-
rąca, raz gorącą abo letnią wodę
czyni: ale ten wynalazek iest taki, że
nietylko aby miał co w tey sprawie
obiaśniać, ale ieszcze znowu o toż
będę pytać, o co y pierwey, to iest,
a ta para zkąd nabyła tego ciepła? o-
to się też dawno pytamy. Przeto nic
nam Cardanus nie powiedział. Ale
śmiesznieyszą ieszcze ma sentencyą
na drugim mieyscu, gdzie powiada:
*iż woda ma w sobie ciepło zataioney
władzy, ale gdy bywa przyłożoną y
przytkniona do iakiey rzeczy ciepley,
tedy prędko ono ciepło ukazuie się.* Ale
iakom powiedział iż bardzo śmie-
szna iest ta sentencya, ponieważ iest
prze-



est contraria, qui aquam inter o-
mnes res esse frigidissimam cre-
dunt, quam ob causam in ignem
conuerti haud potest. Tertio
tandem in loco adhuc futilius
quid proponit, hoc est, sub his
aquis calidis multos esse carbo-
nes candentes, seu prunas, quae
continuo quasi sub aheno, vel
alio vase, canales illos, per quos
aqua illa fluat, calefaciant. Ina-
niter vero ille tempus perdit, qui
hanc opinionem refutare velit,
quae ipsa se refutet, si ex Carda-
no quaeramus, vnde hi carbo-
nes proueniant; quia, si vnus
comburatur, comburique debebat,
necesse est, vt quis carbones eti-
am adiiciat, si velit, vt ille aqua-
rum calor duret. Ita cito enim
ac carbones deficiant, nullum est
dubium, quin aquae calidae re-
frigerent.

Multae autem sunt thermae,
vt saepius memorauimus, quae ab
aliquot sæculis semper & sine in-
termissione ad hocce tempus sunt
calidae, quemadmodum iuxta Pata-
uium nonnullae, nec non Caroli Cæ-
saris



przeciwna wszystkim Filozofom
y ludziom, ktorzy tak trzymaią, że
woda między wszystkiemi rzecza-
mi iest nayzimnieysza, przeto w o-
gień się obrocić nie może. Ale y na
trzecim mieyscu ieszcze foremniey-
szego coś powiada: iż pod temi
wodami cieplicznemi, iest wiele
wągla rospalonego, ktore ustawi-
cznie iako pod kotłem, abo pod in-
nym naczyniem, zagrzewa one ka-
nały, przez ktore woda ona ciecze.
Ale czas trawić darmo zda się ten,
ktoryby tę sentencyą chciał psować
gdyż dosyć sama się psuie, gdy Car-
dana spytamy, zkąd dostaie tego
wągla, ponieważ gdy iedno zgore,
a zgorzeć musi, potrzeba aby też
kto inszy przykładał wągla, ieśliż
chce, aby ono ciepło wod ustawicz-
nie trwało. Abowiem iako skoro
wągla nie stanie, wątpić o tym nie
trzeba, iż cieplicne wody ozię-
bnieią. A iako się iuż nie raz po-
wiedziało, że wiele iest wod ciepli-
cznych, ktore od kilku set lat za-
wsze y nie odmiennie trwaią aż do-
tąd ciepłe, iako to y przy Padwi
iest ich kilkanaście, także y Cieplice
Karła Cesarza y w Węgrzech wo-
dy

ſaris thermae, & in Hungaria calidae aquae.

Omittamus igitur Cardanum, aliosque, qui his de aquis varia ſenſerunt, & quaeramus quid certius, vt veram indagare poſſimus cauſam, vel quae ad minimum quam proxime ad veritatem accedat.

## CAPUT XV.

*Ignis ſubterraneus eſt cauſa thermarum caloris, & qui ſcriptores ita ſenſerunt.*

Quoniam ergo ex ſupra memoratis rebus nulla, neque ventus, neque radii ſolares, neque ſulphur, neque terrae innatus calor, neque putredo, aquam ſub terra calidam reddere poteſt, aliud quid eſt inueſtigandum, quocum thermas calefaciamus. Nil vero iam niſi ignis ſupereſt, &, vt ita dicam, qualitas omnem rem calidam ac feruidam reddens: id quod fere quotidie, & vix non omni hora apud nos in terrae ſuperficie deprehendimus. Ideo & nos intelligimus, vel feruorem, vel calorem, vel teporem aquarum, non aliud quid, niſi ignem in iis efficere. Hoc

dy ciepłe. Przetoż opuściwſzy iuż y Cardana, y inſzych, ktorzy cokolwiek o tych wodach wymyślali, poſzukaymy czego pewnieyſzego, abyśmy ſię domacać przyczyny prawdziwey mogli, abo przynamniey ktoraby iak naybliżey do prawdy przyſtępowała.

## ROZDZIAŁ XV.

*Ogień podziemny ieſt przyczyną ciepła wod Cieplicznych, y ktorzy Piſarze tak rozumieli.*

Ponieważ tedy żadna rzecz z tych wprzod pomienionych ani wiatr, ani promienie ſłoneczne, ani ſiarka, ani ciepło przyrodzone ziemi, ani zagniłość nie może ciepley wody uczynić pod ziemią, ſzukaymy tedy czego innego czymbyśmy cieplice rozegrzali. Ale nie zoſtaie iuż nic innego iedno ſam ogień, ktorego właſność ieſt, y że tak rzekę, iakoby iſtność, każdą rzecz ciepłą y gorącą czynić: co prawie na każdy dzień ledwie nie na każdą godzinę, widziemy tu u ſiebie na wierzchu ziemie. Przeto y my tak rozumieć mamy, że bądź gorącość tych wod, bądź też ciepło, bądź letność nie co innego w nich ſprawuie ie-

dno



Hoc tali modo demonſtrari poteſt, ex his ſolidis & immutabilibus propoſitionibus:

Omnis aqua ſecundum naturam eſt frigida, id quod eius inter alia elementa eſt proprietas immutabilis: vnde non poteſt ab vlla alia re fieri calida aut frigida, niſi ab illa, quae vel maxime ſit feruida.

Quod autem aqua natura ſua frigida ſit, hoc ita diſce.

Nam ſi ex natura & ab initio ſuo calida fuiſſet, certum eſt, eam, ſi calidam appoſuiſſes, ſublatis omnibus impedimentis, quae eam vel calidam vel frigidam reddere poſſint, nunquam refrigeraturam, ſed ſemper calidam futuram. Sed videmus contrarium. Sepone enim aquam vel maxime feruidam in loco temperato, qui neque calidus, neque frigidus ſit, videbis breui eam refrigerari, & hoc illius innatam eſſe proprietatem. Sciendum ergo, thermas, quamuis natura ſua, vt vulgo dicunt, calidas, illum tamen calorem non ex natura iis proprium, ſed potius ex accidenti eſſe. Sic vſus lo-

quendi

dno ogień. To takowym ſpoſobem pokazać ſię może z tych ſtanownych y nie odmiennych propozycyi. Woda każda z przyrodzenia ſwego ieſt zimna, y to ieſt oney między inſzemi żywiołami właſność nie odięta: przeto nie może ſię oſtać od żadney rzeczy ciepłą, albo gorącą, iedno ktoraby była oſtatnie gorąca. A iż woda ſama z ſiebie ieſt zimna tak ſię naucz. Albowiem gdyby zaraz z przyrodzenia y z początku ſwego była ciepła, pewna rzecz gdybyś onę poſtawił ciepłą y odiął wſzyſtkie zawady, ktoreby onę mogły uczynić abo ciepłą abo zimną, nigdyby nie oziębła, ale zawſze trwałaby ciepłą. Ale widziemy rzecz przeciwną, bo poſtaw wodę iak naygorętſzą na umiarkowanym mieyſcu, ktore ani ciepłe ieſt, ani zimne, obaczyſz, że prędko ſtanie ſię zimną, iż to iey ieſt właſność y przyrodzenie. Y przeto trzeba to wiedzieć, że wody ciepliczne chociaż ſą z przyrodzenia ſwego (iako poſpolicie mowią) ciepłe: przecię iednak ono ciepło nie ieſt właśnie z przyrodzenia, ale raczey z tra-

funku

quendi obtinuit, vt hæc aqua natura ſua dicatur calida, magis hoc reſpiciens, quod non arte vel inuentione quadam calida facta ſit, ſed ab ipſa natura ei feruor, vel calor inductus. Sed hoc proprie ex natura calidum vel frigidum eſt, quod *ab intrinſeco principio hoc habet, quod vero ab extrinſeco principio caleſit, hoc ex accidenti calidum eſt.* Idem de thermis intelligendum, quibus frigus innatum eſt, ſed vi ignis ſubterranei calefiunt. Hanc ob cauſam certo nobis perſuademus, aquæ illud frigus,quod magnum eſt, haud fieri poſſe calidum, niſi a magno ſubterraneo calore, hoc eſt igne. Et hic ignis duplex eſt, alter ipſius elementi, qui inuenitur, ſuaque loca propria habet ſecundum naturæ ordinem, ſub ipſo cœli orbe: alter ille noſter ignis, per quem coquimus, aliasque res efficimus, quique eſt calor quam maximus illius primi ignis: (a) idcirco hic noſter ignis, cum ſit prope quamcunque ſemper materiam

(a) Alex. Aphrodiſius lib. 2. quæſt: natural. cap. 17.



ſunku. Albowiem zwykli tak ludzie poſpolicie mawiać, iż ta woda z przyrodzenia ſwego ieſt ciepła, uważaiąc raczey to że nie iaką ſztuką y wymyſłem ſtała ſię ciepła, ale od przyrodzenia ſamego ieſt to ſprawiono, że ieſt gorącą, albo ciepłą. Ale to ieſt właśnie z przyrodzenia ciepłe albo zimne, co z wewnętrzney początkowey przyczyny tę ma własność: co ſię zaś z zewnętrzney początkowey przyczyny zagrzewa, to przypadkiem ieſt tylko ciepła.

Toż o wodach cieplicznych rozumieć potrzeba, że one wrodzone zimno maią, ale bywaią zagrzewane ogniem podziemnym. Przeto nie omylnie trzymać mamy, że ta zimność wody, ktora ieſt wielka, nie może bydź zagrzana, iedno od wielkiego gorąca podziemnego, to ieſt, ognia. A ten ogień dwoiaki ieſt, ieden żywiołu ſamego, ktory ſię znayduie, y mieyſce ſwoie właſne wedle porządku przyrodzonego ma pod ſamym okrągiem nieba: a drugi ten ogień naſz ktorym warzemy, y inne



teriam, cito ardet, id quod ille ſub cœlo haud facit. Noſter etiam ignis ſine nutrimento non durat, & ſi non habeat, in quo flagret, ipſe extinguitur. Ille autem elementaris ignis nullo opus habet fomite, neque nutrimento, vt duret.

Eiusmodi igitur ignis noſter inuenitur in terræ viſceribus. Vt eo facilius hoc comprehendas ſciendum, terram a centro, hoc eſt, a medio profunditatis vsque ad ſuperficiem, quæ natura ſua quaſi ſpongia eſt, multa habere occulta foramina, inſuper multa flexuoſa curuaque loca in viſceribus ſuis, quod manifeſte deprehendunt foſſores, qui metalla e terra eruunt. Natura autem nullum patitur locum in orbe terrarum vacuum, quam ob rem hæc in terra foramina ſemper inueniuntur repleta vel aqua, vel vento, vel vapore quodam, vel etiam igne. Nec ulla res in orbe vniuerſo fit fruſtra & ſine ratione ſufficienti, ſed oportet, vt ea quid efficiat. Ideo & ſubterraneus



inne rzeczy ſprawuiemy, ktory ieſt iakaś gorącość naywiękſza onego ognia pierwſzego: y przeto ten naſz ogień iż ieſt przy iakieykolwiek zawſze materiey prędko ſpali, czego on pod niebem nie czyni. Do tego ten naſz ogień bez żagwi, albo pokarmu nie może wytrwać,y przeto kiedy nie ma co palić,y ſam gaśnie a tamten ktory ieſt żywiołem,nie potrzebuie żadnego podpału, ani żagwi, aby trwał. Takowy tedy ogień naſz nayduie ſię we wnętrznościach ziemie. A żebyś to łatwiey porozumiał, naucz ſię tego: że ziemia począ wſzy od centrum,to ieſt,od pośrzodku w głąb aż do wierzchu, ktora ieſt z przyrodzenia ſwego, iakoby gębka maiąc w ſobie wiele dziurek nieznacznych, ma do tego wiele koliſtych y krzywych mieyſc we wnętrznościach ſwoich, co oczywiście widzą kopacze, ktorzy iakichkolwiek kruſzcow z ziemie dobywaią. A iż przyrodzenie nie cierpi tego, aby ktore mieyſce na świecie miało bydź prożne: przeto zawſze znayduią ſię te lochy w zie-

neus ignis non alium, quam naturæ suæ proprium, effectum edere potest, hoc est, res adiacentes & loca calefacere.

Quo autem modo hi ignes subterranei generentur, deinde fusius dicemus, nunc tantum quam breuissime memorabo, *Aristotelem* duplicem vaporem rerum subterranearum principium ponere (*a*) quidam vapores sunt calidi & sicci ex natura sua, & alter vapor est calidus & humidus.

Ex hoc posteriori generatur aqua vel clara & pura, vel impura secundum vaporis illius naturam: ex priori autem vapore generantur mineræ, quæ calori subterraneo quasi nutrimento sunt, sed fusius de hoc postea dicemus. Hæc opinio in scriptis magni illi- Philosophi *Aristotelis* (*b*) deprehenditur, qui in libris suis, quærens, cur fontes & fluuii vario gaudeant gustu, non aliam affert causam, quam quia ignes ardentes sub terra inueniuntur. In eodem hoc

(*a*) Aristot. lib. 3. meteor.
(*b*) Aristot. 2. meteor. cap. 3. circa finem.

ziemi pełne albo wody, albo wiatru y duchu iakiegoś, albo też ognia. A żadna rzecz nie może na świecie bydź daremna, y prożnuiąca, ale musi cokolwiek przecię odprawować. Dla tegoż y te ognie podziemne nie mogą nic innego sprawować, iedno co ich iest przyrodzenie, to iest rzeczy przyległe y mieysca zagrzewać. A iakoby się te ognie pod ziemią rodziły, potym szerzey mowić się będzie, teraz tylko krociuchno natknę: dwoiaką parę albo dym Arystoteles stanowi podziemnych rzeczy początkiem: iedne pary są ciepłe y suche z przyrodzenia swego, a druga iest para ciepła y wilgotna. Z tey poślednieyszey rodzi się woda, albo też szczera y czysta, albo nie czysta, wedle przyrodzenia oney pary: a z oney pierwszey rodzą się kruszce, z ktorych zaś iakoby żagiew bywa tym ciepłom podziemnym, ale szerzey się to pokaże w dalszey mowie. To mniemanie pokazuie się z pisma onego wielkiego Philosopha Aristotelesa, ktory w ie- dnych



hoc libro infra dicit, (*a*) terram multum ignis & caloris in se continere.

Circa finem (*b*) scribit de terræ motu docens, a calore terræ interno, solisque ardore generari multos ventos & vapores, qui deinde, si per superficiem erumpant terræ motum efficerent. Clarius vero adhuc in eodem loco primo huius libri hoc demonstrat (*c*) quæstionem ponens, cur nonnulli fontes & fluuii scateant fluantque frigidi, cum tamen sint salsi? Non aliam dicit esse causam, quam quia aquæ illæ ab initio calidæ sunt, a calore subterraneo calefactæ, postea vero extincto igne aqua illa ab ignis ardore salsa redditur, cum sal non alio modo, quam a calore ardente generetur. Non *Aristoteles* primus huius auctor extitit, sed magnus ille ante eum philosophus *Empedocles*, qui de rerum omnium natura carmina texuit, id quod philosophus Latinus *Seneca*

(*a*) Idem cap. 4.
(*b*) Aristot: 2. Meteor. cap. 8.

dnych księgach swych, pytaiąc się czemu rozmaite smaki zrzodła y rzeki maią? nie inną przyczynę daie, iedno że ognie goraiące nayduią się pod ziemią. Także w teyże księdze niżey powiada, iż ziemia wiele ognia y gorąca ma w sobie. Y Ieszcze niżey pisząc o trzęsieniu ziemie, uczy, iż od gorąca wnętrznego ziemie y od ciepła słonecznego rodzi się wiele wiatrow y duchow, ktore potym czynią trzęsienie ziemie, kiedy chcą na wierzch wypaść. Ale iaśniey ieszcze na onymże mieyscu pierwszym teyże książki to pokazuie, gdy się pyta, czemu niektore zrzodła y rzeki wynikaią y płyną zimne, a przecię są słone. Nie daie inney przyczyny iedno tę, że znać ktore na początku wody ciepłe bywaią y zagrzewaią się od ciepła podziemnego, a potym on początek ognia zgaśnie, tedy ona woda od upalenia od ognia stawa się słona, gdyż sol nie zkąd indąd się rodzi, iedno od przypalaiącego ciepła. Nie Aristoteles

V

*neca* teſtatur (*a*) quem ſequutus eſt & *Lucretius*, idem ſentiens. In eadem opinione multi antiqui poëtæ, aliique viri ſapientes fuerunt, vti *Virgilius* in Aetna, *Ovidius* in Metamorphoſi, *Claudianus* in fontibus *Aponi*, *Vitruvius*, *Plinius*, *Manlius*, in Aſtronomicis. Sed hi veteres omnes de his aquis tantum innuerunt hanc opinionem, e ſequentibus vero primus fuit *Ioannes de Dondis*, qui hanc ſententiam dilucidauit, omniaque loca, tam ex Ariſtotele quam aliis ex philoſophis, huic opinioni inſeruientia, perquiſiuit. Deinde poſt eum ſequentes eo vſi omnes melius adhuc atque euidentius rem explicuerunt, vt *Gabriel Fallopius*, qui ita de eo ſcribit: *Ioannes de Dondis, vt ab ipſo exordiar, Patavinus, vir peritiſſimus, & peripateticus ſinceriſſimus, fecit tractatum de fontibus calidis agri Patavini, in quo quam plurimas quæſtiones diſputat, & magis Peripatetice philoſophorum, quam quiuis alius, quem ego viderim.* Sa-

tis

(*a*) Seneca libr. 3. quæſt. natur.

ſtoteles iednak pierwſzy to podał do ludzi, ale on wielki Philoſoph przed nim Empedocles, ktory wierſze piſał o przyrodzeniu rzeczy wſzyſtkich, iako o tym świadczy Łaciński Filozof Seneka, ktorego naśladował y Lucretius, y także trzyma. Toż wiele innych dawnych Poetow y innych ludzi mądrych trzymali, iako *Virgilius* in Ætna, *Ovidius* w Metamorphoſi, *Claudianus in fontibus Aponi*, *Vitruvius*, *Plinius*, *Mantius*, w Aſtronomii. Ale ci wſzyſcy ſtarzy tylko namienili to zdanie ſwoie o tych wodach, z pośledniejſzych zaś naypierwſzy *Ioannes* de *Dondis* tę ſentencyą obiaśnił, y wſzyſtkie mieyſca tak z Ariſtotelesa, iako y z inſzych Philozophow wymacał ſłużące do tego zdania. A potym z niego wſzyſcy insi pośledniejsi ten iego wynalazek wziąwſzy, ieſzcze lepiey y dowodniey go obiaśnili, iako to *Gabriel Fallopius*, ktory tak o nim piſze Ian

dę



tis eleganter *Fallopius* hunc medicum Patavinum commendat, idque iure hoc factum fuiſſe videbit is, qui librum eius de thermis Patavinis leget. Huius opinionem ſequuti ſunt S. *Andreas Baccius*, medicus ſummi Pontificis *Sixti* V, qui elegantem ſolidumque librum de thermis viuerſi fere orbis terrarum edidit, quædam tamen is *Dondo* obiicit, præter viri, vt exiſtimo, meritum, quippe ex quo omnia ſua hauſerit: nec non *Reinerus Solenander*, qui ſatis pulchre ſolideque & breuiter his de rebus diſſeruit, neminemque in medium adducens, ſuam eodem, ac ſupra memoraui, modo explicat ſententiam.

CAPUT

de *Dondis* (iż od niego zacznę) z Padwy rodem, mąż wielce biegły, y Peripatetykow nayrzetelnieyſzy, napiſał traktat o Cieplicach Padewſkich, w ktorym wiele bardzo kweſtyi rozſtrząſa ſpoſobem Peripatetykow, iak żaden inny Filozof, ktoregobym znał. Doſyć pięknie, y chędogo, Fallopius zaleca tego Medyka Padewſkiego: iakoż ſłuſznie, gdy kto będzie czytał iego piſma, ktore piſał o cieplicach Padewſkich. Tegoż mniemania chwycili ſię y Andreas Baccius Medyk onego Papieża Syxta piątego ktory piękną y doſtateczną kſięgę napiſał, o cieplicach ledwie nie wſzyſtkiego świata, acz nieco przecię przymawia Dondo, ale wierzę nieprzyſtoynie, ponieważ z niego wziął wſzyſtko. Także y Reinerus Solenander, ktory dość pieknie, y doſtatecznie y krotko piſał o tych rzeczach, nic nie mianuiąc nikogo, ſtanowi ſwoię ſentencyą takową iako y ci wzwyż mianowani.



RO-

# CAPUT XVI.

*Probatur multos ignes ſubterraneos inueniri.*

QUoniam igitur conſtituimus, multos inueniri ſub terra ignes, id vero nondum probauimus, & ſimpliciter tantum aſſeruimus, multas eſſe ſpeluncas ſubterraneas, in quibus ignes, aquæ, partim etiam venti deprehendantur: idcirco nos oportet euincere, vel argumentis quibusdam, vel etiam exemplis, quibus duobus modis medicina ad vnam quamque rem indagandam gaudet, atque adeo integra philoſophia naturalis. Et quamuis iam aliquid dictum ſit, probatumque rationibus quibusdam, id nunc euidenter probari poteſt. Sæpius enim vidimus tam montes, quam etiam campos, ex quibus ignes foras per terræ ſuperficiem eruperunt. Omnibus notus eſt mons *Ætna* in Sicilia, de quo tam multi viri magni memoriæ prodiderunt, quod continuo ignem flammasque eiiciat, quæ illico

# ROZDZIAL XVI.

*Dowodzi ſię to, że ogniow podziemnych bardzo wiele ſię znayduie.*

POnieważ tedy tąk poſtanowiliśmy, że wiele ogniow znayduie ſię pod ziemią, ale nie dowiedliśmy tego, iedno iakoby gołą powieścią, że wiele ieſt pieczar podziemnych, w ktorych pokazuią ſię ognie, wody, częścią też y wiatry: przeto nam tego potrzeba dowieść abo dowodami iakiemi, abo też przykładami, gdyż te dwa ſpoſoby ma medycyna dochodzenia rzeczy każdey, y owſzem wſzyſtka Philozophia Naturalna. A iż ſię iuż nieco mowiło y dowodziło niektoremi racyami, teraz oczywiście dowieść ſię może. Albowiem częſtokroć widywane były tak gory, iako też y pola, z ktorych zewnątrz ziemie wynikały y wypadały na wierzch ognie. Wiadoma ieſt wſzyſtkim ludziom Ætna gora w Sycylii, o ktorey tak wiele ludzi wielkich piſało, że uſtawicznie y ognie wypadaią na wierzch,



illico multos ſecum lapides terramque corripiant, iuxtaque montem illum egerant. Quanquam hoc de monte multi alii ſcripſerint, præcipue tamen *Virgilius* librum ſatis elegantem, eumque haud paruum edidit, quem librum noſtris temporibus *Ioſephus Scaliger* tribuit *Cornelio Severo*: quicunque autem auctor ſit, ſat bene tanquam philoſophus & poëta hoc naturæ negotium deſcripſit. Plinius etiam & fuſe ſatis & ſolide de igne huius montis diſſeruit. (*a*) Ignis ille qui ex monte *Ætna* erumpit longe lateque ſub terra procedit, ita vt ſubtus mare terrâ vſque ad propinquas adiacenteſque ſeptem Italicas inſulas, dictas *Aeolicas*, progrediatur, in quibus omnibus ſemper ignis deprehenditur. Atque adeo ad Campaniam vsque, vbi eſt *Veſuvius* mons, prope quem *Plinius* ille maior cum cauſam erumpentis ignis inueſtigaret, nimiumque prope acceſſiſſet, ob fumum ignemque periit: idem ignis ex Ætna monte prouenit. Ibidem eſt collis, nomen ab Æneæ tubicine habens

(*a*) Plin. lib. 2. cap. 103.

wierzch, y zaraz z ſobą porywaią kamienie y ziemię, y około oney gory wymiataią. O teyże gorze acz wiele innych piſało, ale oſobliwie Virgilius kſiążkę dość piękną y nie małą podał do ludzi, acz teraznieyſzych czaſow Ioſephus Scaliger tę kſiążkę przypiſuie Cornelio Severo: ale ktożkolwiek piſał, doſyć dobrze iako y Philoſoph y Poeta tę ſprawę przyrodzenia wypiſał. Ale Plinius doſyć ſzeroko y doſkonale o tych ogniach tey gory piſał. Tenże ogień ktory wybucha z gory Ætny, ſzeroko y daleko rozchodzi pod ziemią, że aż pod morze ziemią prowadzi ſię do bliſzſzych y przyległych ſiedmiu wysp Włoſkich, ktore nazywaią *Æolicæ Inſulæ*, w ktorych wſzyſtkich nayduią ſię zawſze ognie. Y owſzem aż do ſamey Kampaniey, kędy ieſt Veſuvius gora, przy ktorey Plinius on wielki chcąc ſię domacać przyczyny onego wynikaiącego ognia, y nie oſtrożnie bliſko przyſtąpiwſzy, od tegoż dymu y ognia zginął, przechodzi tenże ogień

habens *Miſenum.* Præterea inſula *Ænaria,* quæ certo tempore ardet. Porro qui fuit Neapoli, multa eiusmodi vidit iis in locis, qui nunc *Puetoli* & *Baiae* dicti, hoc eſt thermae, ſcilicet his nominibus inſignes, an enim ibi pauca loca flagrantia, quæ continuo ignem cum ſulphure exhalant Sed non tantum in Italia eiusmodi loca inueniuntur, ſed etiam in Aſia & in America, aliisque in regionibus viſuntur. Eſt mons nomine *Cophantus* in Tartaria Chani magni, & *Himera* in Lycia, quibus ex montibus diu noctuque ſemper fulgurat, & ignis lucet. Ibidem *Epheſtii* montes, quaſi dicas Vulcanos. Tum prope Perſidem ad Babyloniam, vbi ſemper ignis per quindecim quaſi caminos in terræ ſuperficiem excidit. In Suecia etiam inueniuntur, & Hecla mons in Islandia, quo ex monte circa eius radicem magni ignes erumpunt, quum tamen hæc regio valde ſit frigida, & vix non ſemper niue obruta. Prætereo ignes aliis in locis e terra erumpentes, memoro tantum ex itinere nautico *Chriſtophori Columbi,* qui naue in

Ameri-

gień z Ætny gory. Tamże ieſt pagorek ktory zowią od trębacza Æneaſzowego *Miſenum.* Nuż ieſt ieſzcze wyſpa *Ænaria,* ktora pewnych czaſow gore. A kto bywał w Neapolim, małoż ſię tego napatrzył, kędy zowią teraz Puteoli y Baiæ, to ieſt cieplice, azaż tam mało mieyſc gorących, gdzie uſtawiczny ogień z ſiarką wybuchywa. A nie tylko we Włoſkich kraiach takie mieyſca ſię nayduią, ale też y w Azyi y na nowym świecie, y w innych kraiach to widzieć może. Ieſt gora ktorą zowią *Cophantus* w Tatarſkiey ziemi Chana Wielkiego, y *Himera* w Licyi, z ktorych gor we dnie y w nocy zawſze błyſzczy y świeci ſię ogień. Tamże Epheſty gory iakobyś rzekł Wulkanowe. Nuż nie daleko Perſyi przy Babilonie, kędy uſtawiczne ognie przez piętnaście iakoby kominow wypadaią na wierzch ziemie. Ale y w Szwecyi nayduie ſię, y Hecla gora w Islandyi, z ktorey gory u ſpodku wielkie ognie wybuchywaią, a kray ten ieſt bardzo zimny, kędy ledwie nie

zawſze



Americam profectus eſt, quod ibi inueniatur inſula inter *inſulas fortunatas,* Teneriffa dicta, quæ Ætnæ montis more ignem eiiciat. Idem ſcribunt de noua Hiſpania in nouo terrarum orbe, deque *Quatimala* dicta regione, in quibus ignes prorumpunt, quorum vnus præ ceteris mirabilis, cuius in flamma auri fuſi ſplendor fulget. At forte quis dicet: ſub terra ignem eſſe, verum eſt, ſed vbicunque ſit, ſemper is per ſuperficiem exire debet, cum ignis ſit natura, vt ſurſum ſemper tendat. Si vero ſub terra eſſet, extingueretur, quia ignis omnis, vt duret, libera aëris reſpiratione opus habet, id quod ignis noſter nos docet. Parum hoc refert, quod dicunt: oportere, vt in terræ ſuperficie ſe monſtret, ſi ſub terra inueniretur. Sed quemadmodum aër, vel ventus, nec non aqua, multis in locis, ſubterraneis in ſpeluncis inuenitur, neque tamen in ſuperficie terræ ea ipſa deprehendimus, quippe quæ in ſuperficiem

non

zawſze ſnieg leży. Nie wyliczam na innych mieyſcach wiele ogniow wylataiących ku gorze z ziemie, tylko przypomnię co piſzą z żeglowania Chriſtophori Columbi, ktory nowego świata doiechał, że tam ieſt iedna wyſpa między wyſpami ſzczęśliwemi, Teneriffem ią zowią, z ktorey także ognie wypadaią, iako y z Ætny. Toż piſzą y o nowey Hiſzpanii na tamtym świecie, y także w tym kraiu, ktory nazywaią *Quatimala,* kędy bardzo wiele ogniow ku gorze wynika, ale ieden naydziwnieyſzy w ktorego płomieniu złota roſpuſzczonego blaſk ſię świeci. Rzecze tu kto: Prawda to ieſt, że ſą pod ziemią ognie, ale te kędykolwiek ſą, tedy zawſze na wierzch wylatuią, gdyż to przyrodzenie ieſt ognia, aby ſię w zgorę zawſze piął. Do tego, gdyby pod ziemią miał bydź, muſiałby ſię prędko udufić: ponieważ każdy ogień aby trwał, potrzebuie wolnego oddechu, iako to w naſzym ogniu widziemy. Mnieyſza to ieſt co mowią: że mu-

ſiałby

non prorumpunt: cur & ignis ſub terra non poſſit inueniri, qui in terræ ſuperficie ſe non manifeſtat. Aquam vero ſub terra inueniri, teſtes ſunt foſſores, qui mineras fodiunt, & fluuii magni etiam dantur, qui longo tractu ſub terra fluant, vsque dum alio in loco in terræ ſuperficiem effluant. Hoc de Tigri fluuio dicunt. Alphaeus flumen in Græcia iuxta Peloponeſum ad alteram ripam quaſi diſparet, in Sicilia vero e terra emergit, iam non *Alphæus* ſed *Arethuſa* dictum. Sic etiam multi venti ſub terra obſeruantur ab iis, qui profunde in terra fodiunt. Cur itaque mirum nobis debeat eſſe, quod eiusmodi ignes ſub terra inueniantur, qui nunquam foras prorumpant? neque hoc timendum, vt ignis, quia libero aëris reſpiramine non gaudet, extinguatur: cum in ſpeluncis ſubterraneis illis, vt ſæpius dictum, magna ventorum vis deprehendatur, quæ ignem iſtum augere atque etiam inflammare poſſit. Pro certo iam habeamus, ſub terra mul-

ſiałby na wierzchu ziemie ſię pokazać, gdyby ſię znaydował pod ziemią. Albowiem iako powietrze to albo wiatr, także woda na wielu mieyſcach w podziemnych pieczarach y lochach nayduie ſię, a przecię ich na wierzchu nie baczymy, y nigdy na wierzch nie wynikaią: a czemuż y ogień nie może ſię znaleść pod ziemią, ktory na wierzchu ziemie ſię nie ukazuie? że woda pod ziemią ſię nayduie, świadkami ſą dobremi gornicy, ktorzy kruſzcze kopią: ale wiele ieſty rzek wielkich ktore długim ciągiem pod ziemią płyną, aż kędy indziey nie rychło na wierzch ziemie wylewaią. To powiadaią o Tygrzerzece. Alphæus rzeka w Grecyi przy Peloponezie przy iednym brzegu iakoby ginie, a w Sycylii zaś wypada y iuż nie Alpheus, ale Arethusa bywa nazywana. Także bardzo wiele wiatrow pod ziemią daie ſię czuć tym ktorzy w ziemi głęboko kopią. A cóż dziwno nam ma bydź, że ognie ſię takowe nayduią pod ziemią, kto-re



multos inueniri ignes abſconditos.

re na wierzch nigdy nie wyſkakuią? Ani trzeba ſię tego obawiać, aby on ogień nie zgaſł, iż oddechu wolnego nie ma: gdyż iako ſię iuż nie raz powiedziało, w lochach onych podziemnych, wielkie mnoſtwo wiatrow nayduie ſię, ktore mogą pomnażać y rozżarzać on ogień. Niechayże iuż tak ta ſentencya mocno ſtanie, że pod ziemią wiele ſkrytych y potaiemnych ogniow zakrywa ſię.

## CAPUT XVI.

*Nullus ignis poteſt eſſe ſine inflammatione, quodque ignis ſubterranei nutrimentum, ſit bitumen ſeu viſcus, & ſulphur.*

NOndum ad finem perduximus ac clare demonſtrauimus, vnde thermæ inferueant vel incaleſcant: Hoc quidem ſolide comprobatum, quod calor ſubterraneus, qui multis in locis deprehenditur, aquas iſtas calefaciat, quæ calidæ per terræ ſuperficiem profluant. Hoc vero probare non ſufficit, opus adhuc eſt demonſtrare, cui materiæ hic ignis ſubterraneus in hæreat,

## ROZDZIAŁ XVI.

*Ogień każdy bez podpału nie może bydź, a iż ognia podziemnego podpałem ieſt ropa, abo kliy, y ſiarka.*

Przecież nie iuż to koniec, y doſkonałe pokazanie, zkąd te wody cieplicżne, gorącość albo ciepłość maią: gdyśmy to dowodnie wywiedli, że ciepło podziemne, ktore ſię na wielu mieyſcach nayduie, zagrzewa one wody, ktore cieple na wierzch ziemie wynikaią. Albowiem nie doſyć ieſt to pokazać, potrzeba ieſzcze to wywieść na iakiey materiey bawi ſię ten

hæreat, hoc eſt, quo quaſi nutrimento ad ſuſtinendam flammam vtatur, vigore cuius tamdiu durat? quia noſter, vti videmus, ignis, ſolus per ſe conſiſtere non poteſt, ſed ſemper tali opus habet materia, quam ei inhærens ſuccendat & conſumat, & confeſtim ſe ipſum augeat & conſeruet. Ideo ignis tam diu ardet, quam lignum ſufficit, quo confecto, ſi non adiicias, ſtatim extinguitur, ſi vero addas, continuo ardebit: Sic etiam lampas tam diu ardet & lucet, ac oleum vel aruina ſufficit, & candela quam diu cera, vel ſebum ſupereſt. Ita cito vero ac hæc deficiunt, ſtatim & ignis deficit, ideo & lumen extinguitur. Ob hanc ipſam cauſam, non poteſt eſſe incendium, vt ita dicam, ſine nutrimento. Ignis igitur noſter duplici gaudet motu, alter ſurſum verſus tendit, eodem modo ac ignis elementaris, ita vt ſemper in altum ſe eleuet, & quamuis ſupprimere eum velis quam maxime, ſurſum verſus tamen ſe mouet; alter motus eſt deorſum, ad augmentum ſui ipſius, ex materia ſibi

con-

ten ogień podziemny, to ieſt co za pokarm iakoby ma do palenia, na ktorym ſię tak długo bawi? ponieważ ogień ten naſz iako widziemy nigdy nie może bydź ſam przez ſię, ale muſi mieć takową materyą, na ktoreyby ſię bawiąc onę palił, y trawił, y zaraz ſam ſiebie przymnażał, y wcale zachowywał. Y przeto ogień gore tak długo poki ſtawa drew, iako ſkoro ſpali one, a nie przyłożyſz, natychmiaſt gaśnie, a gdzie będzieſz przykładał, uſtawicznie gorzeć będzie: także y w kaganku tak długo ſię świeci y ogień wydaie, pokąd ma doſtatek albo oleiu, albo ſzpiku; także y w świecy poki ſtaie woſku, albo łoiu: iako ſkoro ktorey rzeczy z tych nie ſtanie, zaraz y ognia nie ſtanie, y dla tegoż światło niſzczeie. Dla teyże przyczyny nie może bydź podżegi, iże tak nazwę, bez żagwi, tedy ten naſz ogień dwoiakie ma poruſzenie, to ieſt, motum, ieden ku gorze, iako y on ogień, ktory ieſt żywiołem, że zawzdy ogień ku gorze ſię pnie, y byś go ty naybardziey przyciſkał, przecię on w gorę ſię

drze-



congrua infra iacente, qua vtitur quaſi nutrimento. Et recte hunc ignem *Alexander* (*a*) appellat rem quandam mixtam, & non purum elementum, quia nunquam eſt ſine alia quadam materia, qua ſe nutrit, vndeque continuitatem perennitatemque habet.

Et hanc ob cauſam, vt iam dictum, oportet, vt etiam deorſum impetum habeat, motumque propter illam materiam, quæ eum conſeruare, & ipſa ſe in ignem conuertere poteſt. Quia igitur ignis nunquam poteſt eſſe continuus, niſi continuum habeat incitamentum, & ideo magnus ignis magno opus habeat incitamento, paruum vero incitamentum non magnum conſeruet, opus eſt, vt ignis continuus continuum habeat incitamentum, qui vero ad paruum tempus durare debet, haud magno etiam fomite indiget. Et hanc ob cauſam ignis ille ſubterraneus, qui thermas calefacit, ſine continua incenſione haud eſſe poteſt, de qua varii varias tenent opiniones. Non mentionem nunc facio ma-

gni

drze: a drugie poruſzenie ma ku dołowi, dla zachowania y przymnożenia ſamego ſiebie, z materiey na niſkości ſobie przyzwoitey, z ktorey iakoby pokarm ma. Y ſłuſznie ten ogień *Alexander* nazywa, rzecz iakąś zmieſzaną a nie ſzczery żywioł, iż nigdy nie ieſt bez iakowey drugiey materiey, ktorą ſię paſię, y z ktorey uſtawiczność ſwoię bierze, y trwałość. Y dla tegoż też iako ſię iuż rzekło, muſi y ku dołowi ſwoy pochop mieć, y poruſzenie dla oney materiey, ktora go może zachować, y zachowuiąc ſama ſię w onże ogień obrocić. A iż nie może bydź nigdy ogień trwały, ażby uſtawiczną miał podżegę: y dla tegoż wielki ogień, wielkiey podżegi potrzebuie, a mały podżegę nie wielką zachowa: uſtawicznemu ogniowi potrzeba uſtawiczney podżegi, a ktory na nie długi czas ma trwać, nie wiele też podpału trzeba: przetoż y ten ogień podziemny ktory cieplice zagrzewa, nie może bydź bez uſtawicznego podpału, o ktorym podpale albo podżedze roz-

X2 maicie

(*a*) Alex. Aphrod. in lib. quæſt. natur.

gni illius medici *Ioannis* de *Dondis*, qui a veritatis via hic valde aberrauit. Cum enim calorem illum ſubterraneum aſſumeret, ſtatim quærens ignis illius incenſionem ac nutrimentum, dicit, calorem illum ſubterraneum a radiis ſolaribus, aliorumque aſtrorum, ſuccendi, qui in terræ ſuperficie reflexi eam deinde penetrent, & ſi ſub terra ſpiritum quendam, vel vaporem calidum ſiccumque offendant, confeſtim etiam ſulphur quoddam, vel aliam materiam ad ſuccenſionem adiecto igne aptam, inueniant, & ſic ignem illum ſubterraneum oriri ac durare tam diu, quam materia ſufficiat, multaque alia adiicit, minime veritati conſentanea, quæ omitto. Quia autem ſupra in hoc libro ſatis iam explanatum fuit, quod radii ſolares ignem ſub terra non poſſint ſuccendere, neque tam profunde,quam ignes ſub terra inueniantur, penetrare, ideo illius opinionem præteriens ad alia animum intendo.

*Vitruvius* opinatur, (*b*) ignem nutrimentum

(*b*) Vitruvius lib. 8. cap. 3.

maicie, rozmaici powiadaią y trzymaią. Nie wſpominam tu onego wielkiego medyka *Ioannem* de *Dondis*,ktory uchybił tu brodu, y bardzo ſię omylił, albowiem poſtanowiwſzy ono ciepło podziemne, zaraz ſzukaiąc podpału y paſzy ogniowi y ciepłu podziemnemu, powiada, że ciepło podziemne tak ſię rozpala ciepłem ſłonecznym, y innych gwiazd, gdy ſię o wierzch ziemie obiia, tedy przenika ziemię: y gdy doydzie pod ziemię y naydzie iaki dech, albo parę ciepłą y ſuchą, wnetże naydzie;iaką ſiarkę, albo inną materyą pochopną do zapalenia od ognia zapału, y tak on ogień podziemny poczyna y trwa poki iedno materiey ſtaie, y wiele innych rzeczy przykłada, ktore nie ſą podobne do wiary ludzkiey: y przeto one opuſzczam. A iż przedtym w teyże kſiążce doſyć iuż mowiło ſię przeciwko temu, że ſłoneczne promienie nie mogą ognia wzniecić pod ziemią,y do tego tak głęboko przeniknąć nie mogą, iako głęboko ſię nayduią ognie: przeto opuściwſzy to iego mniemanie



mentum & ſtabilitatem ſuam ex alumine obtinere, id quod valde a veritate aberrat. Noſtri enim ignis duplex eſt materia: altera pinguis inſtar olei cuiusdam, altera vero tenuis ſicca & leuis & in qua multum inuenitur eiusmodi aëris, quem continuo per os inſpiramus & exſpiramus. Illa prior materia cito ignem concipit, & diu flammam ignemque conſeruat, vt bene videre eſt in ellychniis vel lampadibus: hæc poſterior vera ſicca & tenuis, cito etiam ab igne inflammatur, ſed cito extinguitur, neque diu durat, vt obſeruamus, quando ſtupa, vel ſtramen, vel papyrus accenditur. Perpende nunc igitur, num iſtæ qualitates alumini inſeruire poſſint, nec ne. Manifeſtum eſt, alumen neque pingue eſſe, neque etiam oleo ſimile quid in ſe continere, cum alumen ſit ſiccum; & ob hanc ſiccitatem haud facile accenditur,quia terreſtris eſt, difficilis ad incendium: illam vero ſiccitatem ponimus, quæ in ſe ventum, vel aërem contineat. Ideoque alumen, quamuis diutiſſime in igne ſerues, nunquam

manie, poſtąpię daley. Vitruvius powiada, że on ogień ma ſwoię paſzą y trwałość z hałunu: ale y to nie może ſię żadną miarą oſtać. Dwoiaka albowiem ieſt materia tylko tego naſzego ognia: iedna ieſt tłuſta y na kſztałt oliwy albo oleiu iakiego; druga zaś rzadka y ſucha y lekka,y w ktoreyby ſię wiele naydowało takowego wiatru, iaki uſtawicznie przez uſta w ſię bierzemy, y z uſt wypuſzczamy. Ona pierwſza materya prędko ſię od ognia zaymie y długo płomień, y ogień zachowuie,iako to w kagankach, albo w lampach możeſz dobrze obaczyć; ta zaś ośledniey-ſza ſucha y rzadka, prędko ſię też od ognia zapali: ale prędko gaśnie, y nie długo trwa: iako to widać często, kiedy zapala kto zgrzebie, albo ſłomę, albo y papier. Przypatrzże ſię teraz, ieśliż te własności hałunowi mogą ſłużyć,albo nie. Oczywiście to obaczyć możeſz,że hałun ani tłuſty ieſt,ani też nic oliwie podobnego w ſobie nie ma, gdyż ieſt hałun ſuchy: toć podobno dla tey ſuchości łatwie ſię może

quam ab igne ſuccenditur, quod facile quisque domi experiri poteſt.

Sic & *Vitruvii* opinio non ad veritatem accedit. *Georgius Agricola*, de mineris aliisque rebus ſubterraneis ſcribens, ignis nutrimentum, bitumen conſtituit, vel, ſi mauis, gluten, vel naphtam. Nam hæc materia pinguis, vt in naphta videre eſt, quæ bituminis ſpecies, & inſuper cito ignem concipit, in primis ſi ſit recens. Haud longe a Mutina, ii qui in terram ad quærendam Naphtham, per multas ſcalas valde obſcuras deſcendunt, lumine opus habent: cum vero propius ad naphtham accedant, oportet eos lumen relinquere & in obſcuro illam naphtham effodere. Et non tam mala, ex parte, hæc eſt *Agricolae* opinio: ſolummodo, quod addat, iſtam materiam accendi in ipſis riuulis, in quibus aqua fluat, & non ſub riuulis illis, ideo de hoc aliam inſtituens quæſtionem fuſius dicam. Et quemadmodum iam dixi, quæſtionem hanc veri ſimilem eſſe,

że zapalić: ale ta ſuchość, ieſt ſuchość ziemna, ktora nie ieſt prędka do zapalenia: a tamtę ſuchość kładziemy, ktoraby w ſobie wiatr albo powietrze miała: y przetobyś nie wiem iak długo hałun w ogniu miał, tedy nigdy ſię hałun nie zapali od ognia, czego może każdy doświadczyć bez wielkich zawodow w domu. Tak tedy y *Vitruviuſa* ſentencya nie pewna, *Georgius Agricola*, piſząc o kruſzcach, y o inſzych rzeczach podziemnych kładzie za podżegę ognia kliy, albo *naphtham*. Albowiem ta materia ieſt tłuſta, iako to możeſz baczyć w naphcie, ktora ieſt rodzaiu kliiu, y do tego prędko ſię od ognia zapala, zwłaſzcza gdy ieſt świeża. Iako niedaleko Mutyny, ci ktorzy ſpuſzczaią ſię pod ziemię po naphtę, iż trzeba po wielu wſchodach bardzo ciemnych tam zſtępować, muſzą świattło mieć z ſobą, iednak gdy bliſko przychodzą do Naphthy, muſzą świattło zoſtawiwſzy po ciemku kopać onę to Naphthę. Y nie złe to po części mniemanie ieſt Agricolæ: iedno, że



eſſe, quamuis haud iuſte, mea quidem ſententia, eum reprehendat, *Andreas Baccius* (*c*) & maximum hoc credit eſſe argumentum *Baccius* contra *Agricolam*, quod ſi ab eiusmodi bitumine calorem thermæ haberent, tunc haud poſſent continuo & æquabili calore gaudere. Hoc autem ſe ita habere, nullo argumento confirmat celebris hic auctor, idcirco & nos ad id reſpondere non opus habemus. E contrario ii, qui Naphtam cognoſcunt, dicunt, non tantum ardere, ſi in aquam iniicias, ſed & augmentum haud exiguum ex aqua ſumere, vel aquæ quandam humiditatem in naturam & ſubſtantiam ſuam conuertere & hanc ob cauſam fieri, vt ignis naphthæ diu duret; hoc experiri poteſt, qui velit, accipiat guttam naphthæ vnam maiorem, inque aquam iniiciat, eamque accendat, euidenter videbis, ſat diu guttam naphthæ illam in aqua arſuram, quæ ſine aqua tam diu

(*c*) Andr. Baccius lib. 1. de thermis Cap. 20.

że przydaie, że muſi ona materya bydź zapalona w ſamych ſtrugach, ktoremi ciecze woda, a nie pod onemi ſtrugami, przeto inſze o tym pytanie czyniąc będziem ſzeroko mowić. A iakom powiedział, iż to pytanie ieſt coś prawdzie podobne, acz go nie ſłuſznie iako ſię mnie zda, nagania *Andreas Baccius*, a naywiękſzy ten dowod, rozumie bydź *Baccius* przeciwko *Agricolam*, że gdyby od takowego kliiu miały ciepło wody cieplicze, tedy nie mogłyby bydź uſtawicznego y iednoſtaynego ciepła. A żeby tak miało bydź, nie dowodzi niczym ten zacny piſarz piſząc o Cieplicach: przeto y my też nie powinniśmy iemu na to odpowiadać. Y owſzem ći, ktorzy świadomi dobrze naphthy, tak powiadaią, nie tylko Naphtha gore gdy ią wrzuciſz w wodę, ale ieſzcze przymnożenie nie małe bierze z wody, albo nieiaką wilgotność wody obraca w przyrodzenie y iſtność ſwoię, y z tey przyczyny to bywa, że ogień Naphthy długo trwa; czego

diu haud arſiſſet: ex quo patet, naphtham nutrimentum quoddam ex aqua acquirere, ob quod per tam longum tempus flagrat. Idem experiri licet in camphora, quæ eiusmodi bituminis ſpecies quædam eſt. Supereſt adhuc vltima opinio, quam Ariſtoteli tribuunt, qua vtuntur omnes, qui illius doctrinam ſequuntur, nempe non aliud quid ignem ſubterraneum accendere ac nutrire, quam ſulphur. Inuenies hoc apud *Ariſtotelem* in problematis ( *d* ) hoc eſt, in quæſtionibus de rebus naturalibus, vbi hanc habet quæſtionem: cur thermæ dicuntur ſacræ? forte hanc ob cauſam, quia fiunt ex ſulphure & fulmine, quæ res ſunt ſacræ. Ex quo manifeſtum eſt, Ariſtotelem ſic de thermis intellexiſſe, quod illarum odor & calor, non aliunde quam ex ſulphure & fulmine proueniat: ſed nos fulmine omiſſo principalem thermarum cauſam ſulphur & bitumen ponimus.

De

( *d* ) Ariſtot. Problem. ſect. 24. cor. vlt.



go może kto chce doświadczyć, niechay weźmie iednę kroplę nie małą Naphthy, y niechay onę wrzuci do wody, y onęż to kroplę Naphthy niechay zapali; obaczyſz to na oko, że bardzo długo ona ktropla Naphthy będzie gorzała w wodzie, iakoby długo nie gorzała bez wody: zkąd ſię to pokazuie, że ma Naphtha iakiś pokarm z wody, dla ktorego przez tak długi czas gore. Tegoż może każdy doświadczyć na kamforze, ktorey też rodzay ieden ieſt takowego kliiu. Ieſzcze ieſt mniemanie oſtatnie, ktore przypiſuią Ariſtoteli, y tych wſzyſtkich ktorzy za nim y iego nauką idą: że nie co innego ten ogień podziemny podpala y paſie, iedno ſiarka. Znaydzieſz to u Aryſtotelesa in Problematis, to ieſt w pytaniach o przyrodzonych rzeczach, kędy takie pytanie czyni: czemu cieplicznе wody bywaią nazywane świętemi? czyli podobno dla tego? że ſię takowemi ſtawaią od ſiarki y od pioruņu, ktore rzeczy ſą święte. Zkąd

ſię



De ſulphure omnes fere gentes, thermas ſanctas appellantes, conſentiunt, & Græci id θεῖον hoc eſt, diuinum quid ac ſanctum dicunt, & ſic etiam thermas a ſulphure ſanctas eſſe credunt. Gentiles etiam ad purgandas domus camerasque omnes ſulphure vſi fuere. Bitumen vero ad calefaciendas has aquas ideo inſeruit, quia talis eſt materia, quae facile ignem concipiat, eumque & calorem diu in ſe fouet: & ſic hæ res debent eſſe comparatæ, quæ ignem fouere diuque ſeruare debeant.

Sulphur quod attinet, vti iam dixi, omnes fere antiqui ſcriptores ſunt conſentanei, id quod iam hoc in libro capite XII. fuit explanatum.

Cum vero hæc illo in loco ſententia reiecta ſit, nunc vero comprobata, quomodo hoc ad rem quadrat? verum quidem eſt hanc opinionem illo in loco improbatam fuiſſe, ſed alio modo. Illi enim philoſophi quæſtionem *de cauſa efficiente caloris* habuerunt,

& Y



ſię pokazuie, że Aryſtoteles tak rozumiał, o tych Cieplicznych wodach, że zapach y ciepło ſwoie nie ſkąd inąd maią, iedno z ſiarki a z piorunu: ale my odrzucamy piorun, a ſtanowiemy za przyczynę nayprzednieyſzą cieplicznych wod ciepła, ſiarkę y kliy. Na ſiarkę zezwalaią ſię prawie wſzyſtkie Narody, albowiem gdy cieplice nazywaią świątobliwemi; zaś ſiarkę Græcy zowią θεῖον to ieſt coś Boſkiego y świątobliwego; toć y cieplice także rozumieią oną świątobliwość brać od ſiarki. Używali też oni Poganie ſiarki do oczyſzczenia iakiegoś domów, y gmachow wſzelkich kadzenia ſiarką. Kliy zaś albo ropa, dla tego ieſt podpałem tym wodom, iż materya ieſt takowa, że łatwie ogień do ſiebie porywa, y przez czas długi w ſobie ogień y ciepło zachowuie: a takowe maią bydź te rzeczy, ktore ogień zachowywać maią, y długiey trwałości onemu dodawać. Na ſiarkę iakom iuż powiedział prawie wſzyſcy ſtarzy Piſarze zgadzaią ſię, y iuż ſię to wywiodło w tey kſiążce w Rozdziale 12.

A

& statim sulphur posuerunt, ideo recte hæc opinio tunc fuit repudiata.

Cum vero calorem & ignem subterraneum causam thermarum caloris efficientem diximus, hic autem ignis sine materia subsistere haud potest, ideo causam huius caloris materialem ponimus bitumen & sulphur. Qui igitur opinionem istam in eodem, ac nos, accipiet sensu, tunc vera ea erit, eademque cum nostra. Præter ea alium adhuc modum ad incendium sulphuris suppeditat *Albertus Magnus*, quam nos allaturi sumus.

Constitutum ergo sit, igni illius subterranei, qui thermarum aquas calefaciat, materiam & incendium esse bitumen & sulphur.



A iż na tamtym mieyscu zganiła się sentencya ta, a teraz onę zaś przyimuiemy, iakoś to nie ku rzeczy. Prawda iest, że się na onym mieyscu naganiło to mniemanie, ale z rożney miary: Albowiem oni Philosophi pytali się o przyczynie, ktora czyni y sprawuie ciepło onych wod, y zaraz stanowili siarkę: y dla tego nagany godna była na on czas ta sentencya. A żeśmy ciepło y ogień podziemny połozyli za przyczynę sprawuiącą cieplość wod, a ten ogień nie może bydź bez materyi: dla tegoż przyczynę ciepła tego materyalną kładziemy ropę, albo kliy, y siarkę. Y Przeto gdy kto tak będzie brał przed się ono mniemanie, iako my teraz rozumiemy, tedy prawdziwe iest, y ktore się zgadza z nami. Do tego ieszcze y sposob inszy przynosi *Albertus Magnus* o rospaleniu siarki, a niżeli my przyniesiemy. Niechże to iuż tak stanie, że ognia onego podziemnego, ktory rozgrzewa wody cieplic(z)ne, materyą y podpałem ropa, albo kliy y siarka.





## CAPUT XVIII.

*Locus qualis sit, in quo aquae ille ab igne subterraneo calefiunt.*

DE natura sulphuris bituminisque vt nunc disseramus, e re esset, quoniam hæ duæ res ad incendendum nutriendumque ignem subterraneum constitutæ fuere. Sed ad perfectam harum thermarum acquirendam intelligentiam, adhuc aliud quid magis est necessarium: idcirco seposita ad tempus de natura sulphuris ac bituminis doctrina, breuiter has duas res pertractabimus: qualis sit huius ignis subterranei locus, in quo ardens aquas illas calefaciat, vtrum confestim materia illa cum aqua mixta sit, ibique statim aquam commixtam reddat, & locum vna cum incendio igni illi suppeditet? An forte hic ignis aquam ita calefaciat, vt sub meatibus illis vel canalibus, in quibus aqua fluit, continuo in terra ardens, terram illam, sub qua aqua fluat, calidam reddat incendatque,



## ROZDZIAŁ XVIII.

*Mieysce ktore iest, w ktorym się one wody rozgrzewaią od onego ognia podziemnego.*

PRzystałoby opisać teraz przyrodzenie siarki y kliu, ponieważ te dwie rzeczy ustanowiły się za podpał, y podżegę ognia podziemnego. Iedno iż ieszcze iest coś potrzebnieyszego do wyrozumienia doskonałego tych wod cieplicznych: przeto odłozywszy na chwilę naukę o przyrodzeniu siarki y kliu, zabawiemy się krociuchno o tych dwoch rzeczach: ktore mieysce iest tego ognia podziemnego, na ktorym goreiąc, zagrzewa one wody, czyli zaraz zmieszana iest o-na Materya z wodą, y tamże zaraz y wodę czyni pomieszaną, a mieyscem, y zarazem podpału dodaie ogniowi onemu, z ktorego też ma y woda ciepło? Czyli podobno tak ten ogień rozgrzewa wodę, że pod onemi strugami albo rurami ktoremi woda ciecze, w ziemi ustawicznie goreiąc, onę ziemię pod ktorą płynie woda, rozgrzewa y rozpala

& deinde & aqua ſtatim calida
fiat. *Georgius Agricola*, vir ſuo
tempore celeberrimus, ita ſentit,
quod materia illa & ignis ſimul
cum aqua mixta ſit, & hanc ob
cauſam aquam fieri vel calidam
vel tepidam. Hæc autem viri
huius celeberrimi opinio haud
firma eſt, neque de omnibus
aquis hoc intelligendum: neceſſe
enim eſſet, vt omnes aquæ &
odore & guſtu gauderent, vel ſul-
phuris, vel bituminis illius, quod
eas calefacit.

Quam multæ autem ſunt eius-
modi aquæ, neque odore neque
guſtu vllo præditæ, ſatis fusè ca-
pite XII. huius libri monſtratum
fuit, quique plura ſcire deſiderat,
legat ſcriptores de thermis Lati-
nos.

Minime igitur poteſt *Agricola*
hanc tueri ſententiam, quod eius-
modi loca ignium ſubterraneorum
inueniantur. *Empedocles* philoſo-
phus, & ex eo *Vitruvius*, perhi-
bent, ignem ſe cum aqua non mi-
ſcere, quia aqua maxime igni con-
tra-



potym y woda zaraz ſtaie ſię cie-
płą. Georgius Agricola, Człowiek
ſwych czaſow wielki, tak trzyma,
że poſpołu z wodą ona materya y
ogień ieſt zmieſzana; y dla tegoż
ſtaie ſię woda albo gorącą, albo le-
tnią. Ale to mniemanie tego Czło-
wieka wielkiego oſtać ſię nie mo-
że, aby o wſzyſtkich wodach mie-
liśmy tak rozumieć: albowiem mu-
ſiałoby to tak bydź, żeby wſzyſtkie
wody miały y zapach y ſmak, albo
ſiarczany, albo oney ropy, bądź
kliiu, ktory onę zagrzewa. A iako
wiele ieſt takowych wod, ktore
żadnego zapachu, ani ſmaku w ſo-
bie nie maią, ani ſiarki, ani ropy,
dosyć ſzeroko ſię to iuż pokazało
w Rozdziale 12. teyże kſiążki: y
kto chce więcey wiedzieć niechay-
że czyta u tych, ktorzy po łacinie o
cieplicach piſali. Nie może ſię te-
dy gruntować Agricola na tey ſen-
tencyi żadnym ſpoſobem, aby ta-
kowe mieyſce miało bydź tych o-
gniow podziemnych. *Empedocles*
Philozoph, y ktory z niego wziął
*Vitruvius*, powiadaią: że ogień nie
mie-



traria, ſed ſub terra accendi, &
aquam, ſuper terram illam, cui
ignis ſubeſt, fluentem, calefieri,
& ſecundum magnitudinem illius
ignis, quasdam aquas eſſe ferui-
das, alias calidas, alias denique tepi-
das. Memoriæ proditum eſt, Ro-
manos conſtituiſſe fontem, ex quo
continuo effluxit aqua calida, quem
in finem tubos æneos confinxe-
runt prælongos, & inſtar ſerpentis
tortuoſos. Superius tuborum iſto-
rum os ſub intrabat aqua frigida,
quæ deinde calida per inferius efflu-
ebat. Homines enim ſemper eius-
modi tubis ignem ſubdiderunt,
quam ob rem aqua frigida, quæ
tubum priorem ingrediebatur,
parum incaleſcebat, in altero de-
inde tubo fiebat calidior, & ſic ma-
gis magisque ferueſcebat, quo ma-
ior vis ignis eam ac diutius inflam-
mabat.

Idem teſtatur aqua illa therma-
rum Pataui, quam *balneum S. Bar-
tholomei* dicunt, vbi eſt fons qui-
dam, in quem aqua aliunde inci-
dit frigida: cum vero per breue
tem-



mieſza ſię z wodą (gdyż woda nay-
bardziey ieſt przeciwną ogniowi)
ale ſię zapala pod ziemią, y woda
płynąc po wierzchu ziemie oney,
pod ktorą ieſt ogień, rozgrzewa
ſię, y wedle wielości y wielkości
onego ognia, iedne wody bywaią
gorące, drugie ciepłe, trzecie le-
tnie. Nie inaczey iako piſzą o
Rzymianach, że urobili zrzodło ie-
dno, z ktoregoby uſtawicznie pły-
neła woda ciepła, y urobili rury
miedziane bardzo długie a zakręt-
ne, nie inaczey, iako kiedy ſi wąż
albo żmiia iaka kręci. Wierzchnią
tedy dziurą brały w ſię one rury
wodę zimną, y ſpodnią wychodzi-
ła potym woda ciepła: albowiem
pod onemi rurami uſtawicznie
niecili ogień ludzie, y przeto w pier-
wſzey rurze w ktorą naypierwey
wchodziła woda zimna, mało co
ſtawała ſię ciepła, w drugiey ru-
rze była ciepleyſza, y tak co daley
to ſię gorąſzą ſtawała, iż też coraż
ogień więcey dogrzewał y dłużey.
Toż nam poświadcza woda iedna
w cieplicach Padewſkich, zowią
tamtę

tempus ibi moretur, statim sit calida, non alia ex causa, quam quia sub fonte illo continuus ardet ignis, qui aquam in fontem illum incidentem calefaciat.

Duplex igitur est de loco opinio, in quo ignis ille seruetur, has aquas calefaciens, quæ vero certior sit, difficile est diiudicare, vtraque enim quid ad rem dicit, & ideo, meo quidem iudicio, vtraque bona, id quod ita intelligendum: vbicunque in ipsa aqua fluente, & in ripis, materia illa, quam incendium & nutrimentum quasi ignis esse diximus, inuenitur, hoc est, sulphur vel bitumen; certum est, in aqua illa incendium ignis illius aquam calefacientis inesse. Haud longe a *Perusio*, Italiæ vrbe, est aqua nigra & fœtida, ideo quia bitumen in aqua illa inest, quod ignem simul sustinet ac nutrit. Et eiusmodi aquæ valde multæ variis in locis deprehenduntur, quas prætereo, ne hunc librum, qui satis iam prolixus, historiis repleam.



tamtę wodę łaźnią S. Bartłomieia, kędy iest zrzodełko iedno w ktorę wpada woda zimna z inąd skoro tam po będzie czas ktory, wnet się stawa ciepłą, a to nie zkąd inąd dzieie się, iedno iże pod onym zrzodłem albo krynicą ogień iest ustawiczny, ktory zagrzewa wodę wpadaiącą do onego zrzodła. To tedy dwoie mniemanie iest o mieyscu, kędy się on ogień chowa y zagrzewa te wody, ale ktoreby z nich było pewnieysze, zdami się trudno rozsądzić: bo oboie coś do rzeczy powiadaią: y przeto też ia tak rozumiem, że oboie są dobre, a to tak masz porozumieć. Kiedykolwiek w samey wodzie ciekącey, y na brzegach znayduie się ona materya, ktorą powiedzieliśmy, że iest podpałem y iakoby żagwią ogniowi, to iest, albo siarka, albo ropa; pewna rzecz iże w oney wodzie zaraz się nayduie y podpał onego ognia zagrzewaiącego wodę. Nie daleko Perużu, Miasta we Włoszech, iest woda, ktora iest y czarna, y smrodliwa,





Aliis vero in fontibus calidis, in quibus nullus odor neque gustus deprehenditur, vel sulphuris, vel bituminis, hoc sciendum, quod non in ipsa aqua ignis illius incendium insit, sed sub fontibus, non aliter, quam sub fistula illa, vel sub aheno quodam ignis ardet, & aquam calefacit, & quo maior ignis propiorque fontibus subest, eo aqua est calidior, & quo magis ignis a scaturigine illius aquæ remotus, eo etiam tepidior ex fonte illo profluit.

Si vero ignis illiusque incendium partim in ipsis aquæ meatibus, partim etiam sub ipsis fontibus inueniatur, feruor augetur, & circum illa loca omnia absconditus est ignis, oportetque vt aquæ valde fiant feruidæ, adeo vt illi, qui vti iis velint, prius refrigerare eas debeant. Et si hoc verum sit, vt sub fontibus ignis inueniatur, inde intelligis, multa esse eiusmodi loca, e quibus nulla effluat aqua, ignis tamen illis in locis ardeat sub terra, cum terra



wa, a to dla tego, że ona ropa iest w Wodzie, y zaraz tenże ogień zachowywa y pasie. Y takowych wod bardzo wiele iest na rożnych mieyscach, na ktorych się zabawiać nie chce, abym Historyami nie rozwlokł tey Książki, ktora dosyć iuż iest długa. A w Innych zrzodłach, y krynicach, ktore się ukazuią być ciepłe, a nieczuć żadnego zapachu, ani smaku tak siarczanego, iako też kliiowego, albo ropy, masz to wiedzieć; że nie w samey wodzie zapał iest onego ognia, ale pod zrzodłami: nie inaczey iako pod onemi rurami, albo pod kotłem iakim ogień on gore y zagrzewa one wody, ktory ogień im bliższym y przyległeyszym iest onym zrzodłom, a do tego im większy będzie, tym woda ciepleysza bywa; a im daley iest ogień odległy od wynikania oney wody, tym też letnieysza woda wypływa z oney krynice.

A gdy się on ogień y zapał ognia nayduie, częścią w samych strugach oney wody, częścią też y pod

ipſa tam calida ſit, vt per eam inambulare nullo modo poſſimus.

onym zrzodłem ogień, gorącości ſwey dodaie, y około onych wſzyſtkich mieyſc potaiemny ogień ieſt zakryty, że wody muſzą bydź bardzo gorące, tak dalece, że potrzebuią tego aby przedtym przeſtudzone, a niżeliby onych kto miał używać. A iżeby to prawda była, że pod zrzodłami ogień ſię nayduie; z tąd to obaczyć możeſz: iż wiele ieſt takowych mieyſc z ktorych żadna woda nie wypływa; a przecię na onych mieyſcach ogień gore pod ziemią, gdyż y ziemia ſama bywa tak gorąca, że y chodzić po niey żadną miarą nie może.

## CAPUT XIX.

*Sulphur & bitumen continuo ardentia, quo modo per tam multa ſaecula ſufficiant?*

FOrte quis reperitur, qui dicet, nullo modo fieri poſſe, quod ſulphur vel hoc bitumen, ignis ſubterranei nutrimentum ſit, & quidem hanc ob cauſam: ignis, ſi ex materia quadam ſuſtineatur, verum eſt, quod magis ardeat, maioresque

## ROZDZIAŁ XIX.

*Siarka y ropa uſtawicznie gorejąc, iako ich może przez tak wiele lat doſtać.*

NAydzie ſię ieſzcze kto ozywaiąc ſię z tym, że to nie może bydź żadną miarą, aby ſiarka, albo ta ropa miała bydź pokarmem y paſzą tego ognia podziemnego, a to z tey przyczyny. Ogień gdy ma trwałość z iakiey materyi; prawda ieſt



que flammas edat, vehementiorque videatur, ſi ſatis habeat materiæ: quamuis vero vel maxima materiæ copia gaudeat, a qua inflammetur; illa tamen materia debet paulatim conſumi, ita vt ad extremum nil ſuperſit. Idem forte erit cum ſulphure & hoc bitumine, quam diu ſufficiet ſulphur, tam diu etiam ignis ille durabit, & ſic thermæ calore illo ſuo aquarum gaudebunt: ita cito vero ac materia illa conſumitur, confeſtim & ignis extinguitur, & oportet, vt aquæ illæ refrigeſcant. Videmus autem legimusque, aquas nonnullas a multis ſeculis, et plus quam mille per annos ſemper calidas eſſe, vti iuxta Patauium ſunt thermæ, *Aponitanae* dictæ, vel *de Ebano*, quæ vltra duo annorum millia ſemper durant, continuoque ſunt calidæ. Ad hoc breuiter & facile reſpondetur: ſulphur illud augetur *per acceſſionem ſingularium partium* continuo renouatarum, quas particulas ille ipſe ignis vi ſua denuo generat, ideoque ſulphur illud, vel bitu-

ieſt, że on żarzy ſię y płomień więkſzy wydaie, y gorętſzym ſię ſtaie, kiedy ma doſtatek materiey: ale przecię by naywięcey miał materiey od ktoreyby ſię żarzył, oney materiey muſi ubywać po troſze, tak dalece, że iey nie zoſtanie nic. Toż podobno będzie y z ſiarką y z tym kliiem, poki będzie ſtawać ſiarki, poty też y on ogień będzie trwał, y potyż y cieplicżne ono ciepło wody w ſobie będą mieć: iako ſkoro wygoreie y wypali ſię ona materia, na tych miaſt y ogień on zgaśnie, y wody one oziembnąc muſzą. A widziemy y czytamy o niektorych wodach, że od kilku ſet lat y od kilku tyſięcy trwaią zawſze cieplemi, iako to przy Padwi ſą iedne Cieplice, ktore nazywaią *Aponitanae*, albo *de Ebano*, ktore daley niż od dwu tyſięcy lat trwaią zawſze iednako, y nie odmiennie gorące. Na to krotko y łatwie ſię odpowiedzieć może. Mnoży ſię ona ſiarka albo ropa, przez przykładanie cząſtki do cząſtki, a coraż nowey: ktore cząſtki ten-

bitumen, non conſumitur, quia ſulphuris fragmentum iſtud non ex toto, ſed ex parte ardet, & natura ſtatim nouam materiam conflat, ex qua aliud ſulphur generatur. Et quemadmodum haud veremur, ne aqua deficiat, quia continuo nebulæ vaporesque, qui ſurſum in aërem tollantur, generari ſolent, ſed ex hiſce vaporibus denuo generatur aqua; ſic & hoc minime timendum, vt ſulphur deſit, quando ignis ardet. Sed hic id explicare ſuperſedeo, qua ratione terra continuo generetur, vel ex aqua, vel ex aliis quibusdam principiis; nimium enim longus, ſi id demonſtrare deberem, ſermo meus eſſet; ſatis iam eſſe videtur, et hoc tantum addo: flamma, vel ignis duplici modo his ex materiis pabulum ſuum petit, quæ ei quaſi nutrimentum ſuppeditant. Primus modus, quando flamma quaſi ipſa ſibi nutrimentum quærit, ſeque circa materiam iſtam extendit, ex qua ſtabilitatem habet; exempli gratia, quando lignum ardet, lignum non ver-

tenże ogień władzą ſwoią znowu rodzi; y dla tego nie ſtrawi ſię ona ſiarka albo ropa, iże nie razem ona ſztuka ſiarki gore, ale po cząſtce, y zaraz przyrodzenie wznieca nową materyą, z ktorey ſię rodzi inſza ſiarka. Y iako nie boiemy ſię, aby wody nie uſtały, dla tego, że ſię z nich rodzą uſtawicznie mgły y pary, ktore ku gorze na powietrze powſtawaią, ale z tychże par powtore zaś woda ſię rodzi: tak nie trzeba ſię bać o to, aby nie ſtało ſiarki, kiedy ogień gore. Ale niechcę ſię tu wywierać na to, iako y ziemia uſtawicznie ſię rodzi, bądź to z wody, bądź też z iakich innych przyczyn; daleko albowiem wylacby ſię muſiała mowa moia, gdybych to chciał pokazać: doſyć teraz o tym, to tylko przydawſzy. Płomien abo ogień dwoiakim ſpoſobem paſzą ſwoię miewa z tych materiy, ktore mu iakoby żywności dodaią: Iednym ſpoſobem kiedy płomień iakoby ſam ſzuka ſobie pokarmu, y ſam za tą materyą ciągnie ſię, z ktorey trwa- łość



verſus ignem, ſed ignis ad lignum per partes id conſumens, mouetur: Alter eſt modus, quando ipſa materia ad inflammationem apta, ignem quaſi inſequitur, vti illa in lampade, in quam infundunt oleum. Ellychnium eſt in extremo marginis, oleum vero longe ab eo abeſt, neque minus tamen oleum omne paulatim ad ellychnium ardens profluit.

Sic etiam ſulphur, non vti lignum ad ignem ſe habet, ſed vt oleum ad ignem, quia ſulphur ipſum petit flammam & ignem, & hanc ob cauſam ignis ille ſemper vno in loco durat, neque ſe alium in locum transfert, ſulphur vero per partes ad ignem ſe mouet, eique ſtabilitatem perennitatemque procurat. Hoc de ſulphure fluido intelligendum, vti experieris, ſi ſulphur per ignem liquefacias: Idem ſub terra accidere poteſt, quando & latera & ſuperficies & fundus eius terræ candeſcens, ſulphur omne liquefacit,

łość ſwoię ma; iako to kiedy owo drewno pali, drewno nie idzie za ogniem, ale ogień ſam za drewnem po cząſtce go paląc idzie. Drugi ſpoſob ieſt, kiedy materya ſama będąc ſpoſobna do gorzenia, wlecze ſię y bieży iakoby za ogniem, iako owo bywa w lampie, w ktorą oliwy naleią. Knot ieſt na ſamym końcu, a oliwa daleko od niego, a przecię wſzyſtka ona oliwa wypłynie po troſze, do onego knota goraiącego. Tak też ſiarka nie tak iako drewno ma ſię do ognia, ale iako oliwa, iż ſama ſiarka ciągnie ſię do płomienia y do ognia, y dla tegoż ogień on na iednym mieyſcu zawſze trwa, nie przemykaiąc ſię na drugie mieyſce, a ona ſiarka po cząſtce pomyka ſię ku ogniu, zawſze dodaiąc trwałości y uſtawiczności onemu. A rozumiey to o ſiarce tey, ktora ieſt roſpuſzczona, iako to możeſz obaczyć, gdy roſpuściſz na ogniu ſiarkę: toż ſię dziać może pod ziemią, kędy y ściany, y wierzch, y ſpod oney ziemie będąc

faciunt, & ſic igni illi pabulum ſuppeditat.

## CAPUT XX.

*Quomodo ſulphur fodiunt, & deinde liquefaciunt, & qualis illius ſit natura ac vis?*

ANte hunc librum quam abſolvam, breuiter de natura ſulphuris, nec non bituminis, differam, & ad extremum hac re finiam, cur quædam thermæ deprehendantur tepidæ & nonnullæ frigidæ. Sulphur duplex eſt. Alterum natiuum, quod in montibus fodiunt, Græci ἄπυρον dicunt, id eſt, ignis expers. Eiusmodi ſulphur illis in locis reperitur, in quibus tantum quaſi vena huius ſulphuris ſe monſtrat, & quibusdam in locis purum, in aliis valde impurum inuenitur. Alterum ſulphur eſt factitium, Græcis πεπυρομένον hoc eſt, quod ignem expertum eſt, & per ignem factum. Hoc ſulphur variis modis conficiunt, ſecundum materiam illam, ex qua id eliquant. Ex aquis ſulphureis

non



będąc gorący roſpuſzcza onę ſiarkę wſzyſtkę: y tak zapałem ſię ſtaie onemu ogniowi.

## ROZDZIAŁ XX.

*Siarkę iako kopią, y potym przetapiaią, y co za przyrodzenie y moc oney ieſt.*

PIerwey niż tę kſiążkę zakończę, powiem krociuchno o przyrodzeniu ſiarki, także ropy; a na końcu zamknę tym, czemu wody cieplicżne nayduią ſię letne, a niektore zimne. Siarka ieſt dwoiaka; iedna ieſt przyrodzona, ktorą w gorach kopią, Græcy nazywaią ἄπυρον, to ieſt, ktora nie doznała ieſzcze ognia. Takowa ſiarka znayduie ſię na tych mieyſcach, na ktorych iedno pokaże ſię iakoby iaka ſiła tey ſiarki: y na niektorych mieyſcach pokazuie ſię czyſta, a niektorych bardzo nie czyſta. Druga ſiarka ieſt robiona, nazywaią Græcy πεπυρομένον, to ieſt: ktora ognia doznała, iż onę ogniem robiono. Takową ſiarkę rozmaitemi ſpoſobami robią wedle materiey oney, z ktorey ią palą. Gdyż

albo



non aliter, quam apud nos in Ruſſia ſalem, conficiunt; eodem modo, dicit *Agricola*, haud longe a *Buda*, Hungariæ vrbe metropoli, ſulphur ſemper elaboratum fuiſſe.

Sed hic conficiendi ſulphuris modus rarus eſt, quia vbicunque inuenitur aqua ſulphurea, ibi ſtatim & terra reperitur ſulphurea in profundo, vt videre eſt *Soſovicæ* prope Cracouiam. Alius elaborandi ſulphuris modus eſt, ſi terram ſulphuream accipias, eamque tali cucurbitæ, qua ad oleum oliuarum aduehendum vtuntur, indas, quæ cucurbita foramine gaudere debet, & ſuperius bene glutinatur. In foramen deinde fiſtula inſeritur, quæ ad alterum eiusmodi vas vacuum applicatur, & ſubdito igne materia illa deſtillatur, ita, vt particulæ craſſiores, fecibus vel quisquiliis ſimiles, in fundo cucurbitæ illius remaneant, ſubtiliores vero per foramen illud in vas alterum defluant, & ſic ſulphur ipſum ſeparetur. Hoc ſulphur pharmacopolæ appellant *ſulphur*

*viuum,*



albo z ſiarczyſtych wod, nie inaczey iako ſol u nas na Ruſi, robią; takim ſpoſobem powiada Agricola, że nie daleko Budy, miaſta ſtołecznego Węgierſkiego, ſiarkę zawſze robiono. Ale ten ſpoſob rzadki ieſt robienia ſiarki, gdyż kędykolwiek znayduie ſię woda ſiarczyſta, tamże zaraz może znaleść y ziemię w głębi ſiarczyſtą, iako ſię to pokazuie w Soſzowicach przy Krakowie. Drugi ſpoſob ieſt robienia ſiarki, kiedy weźmie kto ziemię ſiarczyſtą, a nakładzie iey we dzbany takowe, iako więc przywożą oliwę, iedno że maią noſki, y zalepiwſzy dobrze z wierzchu, potym do onego noſka przyprawi rurki, ktorą zaś do drugiego garka takowegoż, iedno że prożnego, przyprawi, y obłożywſzy ogniem, diſtilluie ſię ona materia, tak że co ieſt grubego drożdżom, albo śmieciom podobnego, zoſtaie na ſpodzie onego dzbana: a co ſubtelnieyſzego tedy wypływa onym noſkiem, y do onego drugiego naczynia ſcieka, y tak ſiarka ſama zoſtaie.

*viuum*, cui varias deinde formas inducunt. Alio adhuc modo ſulphur etiam conficiunt, hoc eſt, tali, quali ex lignis olea deſtillant per deſcenſum. Alii præterea conficiendi ſulphuris modi inuenirentur, ſed neque locus, neque tempus mihi huic rei immorari permittit, ideoque eos omitto. Magnam ſulphur & ignis inter ſe habent affinitatem, vt, ſi vel ad minimam particulam ſulphur apponas, confeſtim ignem concipiat, & tam diu ardeat, quam pinguis in eo materia illa ſuperſit. Non omne ſulphur eiusdem eſt coloris; aliud enim eſt flauum, aliud pallidius, inuenitur etiam nonnullum quaſi ſubuiride, aliud etiam cinereum. Hac gaudet vi ſulphur vnumquodque; quod calefaciat, digerat atque reſoluat, iuuet tuſſientes, pulmone laborantes, & ſi parum ſulphuris accipias, vel odoreris, vel cum eo te fumiges, tunc phlegma ex ore exit.

Qui ſcabie toto in corpore laborat, tunc ſulphur cum butyro, vel

ſtaie. Y tę ſiarkę Aptekarze nazywaią ſiarką żywą, y po tym onę w rozmaite formy ſtapiaią. Robią też ſiarkę ieſzcze y inakſzym ſpoſobem, to ieſt, takowym, iako owo z drzewa oleyki diſtilluią *per deſcenſum.* Y inne ieſzcze by ſię mogły znaleść ſpoſoby palenia ſiarki, ale iż ani mieyſce, ani czas nie dopuſzcza mi tym ſię bawić, dla tego one opuſzczam. Wielkie iakieś ſpowinowacenie ma ſiarka z ogniem, żeby iedno do naymnieyſzey ſkry przyłożył ſiarkę, zaraz a zaraz zaymuie ſię y tak długo gore, poki iedno tłuſtey oney materyey w niey ſtaie. Barwy nie iednakowey ieſt każda ſiarka, abowiem iedna ieſt żołta, druga bledſza, znaydzie ſię niektora iakoby żielonawa, a druga też barzo popielaſta. Moc tę ma ſiarka każda że zagrzewa, trawi, y roſpędza: pomocna też ieſt kaſzlącym, dychawicznym, y gdy ſiarki trochę wezmie, abo wącha, abo ſię nią podkurzy, tedy mu poruſzy phlegmę z uſt. Gdy kto ma świerzb po wſzytkim ciele, tedy



vel adipe ſuillo mixtum, certo ſanat ſcabiem, ſi corpus eo inungas: ſed moneo, ne quis hoc ſine medici conſilio faciat, cum ſæpius homines magnum ſubeant periculum. Hoc pro certo nonnulli perhibent, homines, qui ſanctuli ac ſobrii nimis videri volunt, ſæpe faciem ſulphure ſuffire. Sic ii, qui hominibus terrorem incutere velint, extinctis omnibus candelis, ſulphur accendunt, quo facto, ſi quis per flammam eos reſpiciat, pallidiores terribilioresque eos cadaueribus advertat.

dy ſiarkę z maſłem abo z wieprzowym ſadłem zmieſzać, a tym ſię ſmarować, pewna rzecz że on świerzb zginie: iednakże napominam ludzi, aby tego bez rady Doktora nie czynili: gdyż ſię częſto o wielkie niebeſpieczeńſtwo ludzie przyprawuią. To też za pewną rzecz niektorzy powiadaią, że ktorzy ludzie chcą ſię udać za świątobliwe, y barzo trzezwe, tedy częſtokroć pokurzaią ſobie twarz ſiarką. Iakoſz kiedy kto chce naſtraſzyć ludzi, tedy pogaſiwſzy wſzytkie świece, niechay zapali ſiarkę, a kto nań poyzrzy przez on płomień będzie ſię mu zdał bledſzy, y ſtraſznieyſzy aniżeli trup.

## CAPUT XXI.

*Viſci, vel bituminis, & naphthae quam multae ſpecies? camphora eſt ſpecies bitiminis & cardiacis vtilis.*

Viſcus, vel bitumen, triplex ex natura ſua eſt; vnum enim olei inſtar tenue inuenitur, quod vulgo *petroleum* dicunt, quia ex craſſiori illo bitumine per petram lapideſque profluit, ideoque valde tenue redditur. * *Vitri-*

## ROZDZIAL XXI.

*Ropy abo kleiu, y naphty rodzaiow wiele, y Camphora, ieſt rodzay kliiu, y na ſerce dobra.*

Ropa, albo kliy, troiaki ieſt z ſwoiego zaraz rodzaiu: ieden abowiem nayduie ſię takowy, ktory ieſt barzo rzadki iako oliwa; ten poſpolicie nazywaią oleykiem z kamienia, to ieſt: *Petroleum*: dla tego

*Vitruvius* oleum appellat, nonnulli *Medeae* oleum, quo ad comburendam mariti ſui concubinam vſa fuit: medici naphtham dicunt, verbo Babylonico. Hoc petroleum, vel naphtha, varii eſt variis in locis coloris: naphtha quædam eſt alba, & talis inuenitur inter *Mutinam* & *Parmam*: alia eſt ſubflaua, vti iuxta montem *Gibium*, in eadem terra Mutinenſi. Inuenitur nonnulla ex cinericio colore ad album accedens, & flaua ac nigra. Alia vero bituminis ſpecies eſt parum craſſior, quaſi aquam cum terra ſicca miſceas, vt parum fiat craſſior. Eiusmodi bitumen fere omne eſt nigrum, pici liquidæ valde ſimile, pice tantum parum ſpiſſius. Tale eſt *bitumen Iudaicum* & *Sodomaeum*, quod optimum eſt, & *Dioſcorides* deſcribit. Eſt adhuc tertia huius bituminis ſpecies, quod valde durum & craſſum, & tale, vel in ſuperficie terræ ex duabus illis ſpeciebus, vel ſtatim ſub terra tale fit. Illud vero quod in terræ ſuper-



tego iż z gęſtego onego kliiu przez kamienie y opoki wypływa, a ſączy ſię bardzo rżadki. *Vitruvius* zowie oleykiem, niektorzy *Medeae* oleykiem; ktorego ona używała do ſpalenia męża ſwego nałożnicy: a *Medici* nazywaią *naphtam*, słowem Babylońſkim. Takowego *Petroleum*, abo naphthy, rozmaita ieſt na rożnych mieyſcach barwa: iedna naphtha ieſt biała; takowa nayduie ſię miedzy *Mutiną* y *Parmą*: druga ieſt żołtawa, iakowa przy gorze *Gibium*, na teyże dziedzinie Mutyńſkiey. Znayduie ſię niektora z popielaſtey barwy iakoby biaława, potym ieſt żołta, czarna. Ieſt zaś drugi rodzay ropy, iuż trochę grubſzy, iako owo kiedy z wodą błoto ſuche ſię pomieſza, że trochę zrzednieie, takowe niemal wſzytko czarne ieſt: y podobne barzo ſmole, iedno że troche gęſtſze ieſt, a niżeli ſmoła. Takowa ieſt zydowſka ropa, abo też Sodomſka, ktore ieſt naylepſze, y takowe opiſuie *Dioſcorides*. Ieſt ieſzcze trzeci rodzay tego kliiu, ktory



ſuperficie indureſcit, iam non bitumen, ſed *aſphaltum* dicunt pharmacopolæ. Eiusdem bituminis ſpecies eſt camphora, quia, ſi ſuper aquam incendas, melius adhuc ardet, vti & hoc bitumen, neque facile, ſemel concepto igne, eam extingues. Idem quidam de achate, & de ſuccino etiam, credunt, (*a*) quod haud longe a Gedano inuenitur, de hoc vero vt fuſius diſſeram, & tempus & materia obſtat. Hoc tamen quod *Aetius* de achate ſcribit (*b*) omittere non poſſum, quod nonnulli & camphoræ adſcribunt, quando nempe homines cardialgia & pulſu ſanguinis valde debili laborant, quos *Cardiacos* Græci Latinique dicunt, tunc achatem vel camphoram excandefacias, & in vino extinguas, quod vinum ægrotus ebibat, ex templo ſanguinis pulſus reſtituitur, & infirmus redditur vegetior. Immo ſume calicem aqua repletum, & camphoram in quantitate nucis auellanæ, quam ſuper aquam accendas ad illius conſum-

(*a*) Iacobus Dalechampius.
(*b*) *Aetius* lib. 2. cap. 24.



ktory bywa barzo twardy y gęſty, ktory takowym ſtawa ſię abo na wierzchu ziemie z onych dwoch rodzaiow, abo też ieſzcze pod ziemią zaraz takowym ieſt. Y ten ktory ſię ſkrzepnie y ztwardnieie na wierzchu ziemie, iuż nie *bitumen* zowią, ale *aſphaltum* Aptekarze. Teyże ropy abo kliiu rodzay ieſt camphora: abowiem gdy onę zapaliſz na wodzie, tedy ieſzcze lepiey gore, iako też y ta ropa, y gdy ſię raz zaymie od ognia, nie łatwie onę zgaſiſz. Toż rozumieią niektorzy o Gagatku, y też o burſztynie, ktory ſię nie daleko Gdańſka znayduie, ale o tym teraz tak ſzeroko mowić nie dopuſzcza mi y czas y materia. Tego iednak opuścić nie mogę co piſze *Ætius* o Gagatku: toż niektorzy przypiſuią y przywłaſzczaią y camphorze, kiedy owo kto na ſerce utyskuie, że y pulſu ledwo czuć y iuż iakoby oziębnie, *Cardiacos* Grecy y Łacinnicy zowią, tedy roſpalić abo gagatek, abo camphorę, y w winie onę zgaſić y dać ono wino pić onemu choremu, natychmiaſt y puls przy-

ſumptionem vsque, et propines eiusmodi ægroto, vel etiam mulieri malo hiſterico laboranti, ſtatim melius ſe habebit. Sed his de rebus iam ſatis.

przywroci ſię y człowiek przyidzie do ſibie. Nawet weżmi kieliſzek wody, do tego camphory, tak wiele iako orzech laſkowy, y zapal w wodzie, y niechay gore: dayże wypić takowemu choremu, abo też białeygłowie, ktora leży iako martwa, dla poruſzenia macice ku górze, zaraz, a zaraz przyidzie ku ſobie. Ale iuż doſyć o tych rzeczach.

## CAPVT XXII.

*Cur quaedam thermarum aquae, & in primis ſulphureae ſcateant frigidae, & non calidae?*

Vltima & conſideratione digna quæſtio eſt: cur multæ aquæ ſulphureæ inueniantur, quæ non tantum calidæ haud ſunt, ſed frigidæ etiam, quemadmodum aliæ nullam materiam admixtam in ſe continentes. Cumque quaſi demonſtratum ſit, quod omnis aqua calorem ſuum re vera ab igne habeat, hic autem non aliunde, quam ab ipſo ſulphure, vel bitumine, vel vtroque, incendium ac perennitatem recipiant: omnis etiam aqua ſulphurea debet eſſe calida: ſi enim illæ, in quibus nullum ſulphuris ſignum deprehenditur, calorem tamen ſuum a ſulphure habent, multo magis omnis aqua ſulphurea oportet vt feruida ſit, vel ad minimum calida. Videmus autem apud nos in Polonia, vti apud Cracouiam *Soſovicae*, & hic in pago Sklo infra Iavoroviam, pariter inueniri aquas ſulphureas, quæ tamen frigidæ ſunt: ſed non tantum apud nos verſus ſeptentrionem, verum etiam aliis in regionibus, quod fuſius iam hoc in libro, capite duodecimo dictum. Ad hanc quæſtionem dubiumque quodam modo vt reſpondeamus, non ita facile: qui vero id omne, quod iam his de thermis, & de ratione, qua illæ ab igne iſto calefiunt, dictum fuit, in memoriam reuocauerit, nodum hunc ſoluet, atque omnem tollet dubitationem. Male primum hoc ducitur argumentum:

## ROZDZIAŁ XXII.

*Czemu niektore wody ćieplicżne, a oſobliwie ſiarczyſte wynikaią zimne, a nie ciepłe.*

Oſtatnie y uważenia godne ieſt pytanie: Czemu wod nayduie ſię wiele ſiarczyſtych, ktore nie tylko aby miały bydź ciepłe, ale ſą zimne, iako y ktore inne, żadney materyi przymieſzaney do ſiebie nie maią. A iżeśmy to iakoby ugruntowali, y poſtanowili, że każda woda ciepło ſwoie ma w prawdzie od ognia, ale ten nie zkąd inąd ſwoię podpalę y trwałość ma, iedno abo z ſiarki ſamey albo z ropy, to ieſt kliiu, abo z oboyga: toć tedy każda ſiarczyſta woda powinna być ciepła: bo ieśliż te które znaku żadnego nie maią w ſobie ſiarki, a przecię ciepło ſwe od niey maią: daleko więcey każda ſiarczyſta woda ma bydź gorąca, abo przynaymniey ciepła. A widziemy że y u nas w Polſcze, iako to pod Krakowem w Swoſzowicach, y tu we Skle pod Iaworowem, także ſiarczyſte wody ſię nayduią, a przecię ſą zimne. A nie tylko u nas, kędy kraie ſą zimne, ale też y w innych narodach, iako ſię to doſyć ſzeroko opiſało w teyże kſiędze, w rozdziale 12. Na to pytanie y wątpliwość iakoby odpowiedzieć, trochę przytrudnieyſzym: iedno kto pomni to wſzyſtko, co ſię iuż piſało o cieple tych wod, y o ſpoſobie iako bywaią zagrzewane od onego ognia: zda mi ſię, że może ſię ſpoſob taki naleść, iako ſię ten węzeł rozwiąże, y wątpliwość wſzyſtka znieſie. Naprzod tedy zła to ieſt argumentacya; ſiarka ieſt

tum: ſulphur incendium ac nutrimentum ignibus præbet ſubterraneis, qui aquas calefaciunt, ergo omne ſulphur debet ardere: nulla vero ratio eſt, quia lignum ſiccum, vel lampadi oleum infuſum eſt, quod & lignum et oleum ardere debeant, ſi enim aliunde ignis non accedat, quocum inflammentur, materiæ illæ vel in æternum iacere poterunt, neque vnquam incendi. Sic et ſub terra fieri poteſt, vt ſit materia valde ad concipiendum ignem apta, quia vero in vicinia non adeſt ignis, a quo incendatur, ideo etiam nunquam ardet. Et huius rei tres forte ſunt cauſæ, quamuis nempe aquæ illæ ab initio eiusmodi ſint, vt ſulphur in ſe contineant, ignis tamen profunde forſan in terra ſub aquis illis reperitur, et inſuper non adeo candens et feruidus, quam ob cauſam per illam terræ craſſitiem aquas illas excalefacere non poteſt. Altera poteſt eſſe cauſa, quando ignis ille quidem non tam profunde ſub terra eſt,

ſed

ieſt podpałem y paſzą ogniom podziemnym, ktore grzeią wody, toć tedy każda ſiarka powinna gorzeć: albowiem nie iuż to za tym idzie, że ieſt drewno ſuche, abo oliwa do kagańca, tedy iuż powinno y drewno gorzeć y oliwa, gdyż gdy nie będzie zkąd ognia ktorymby zapalić one materye, by też y na wieki leżały, nigdy gorzeć nie będą. Także rozumiey y pod ziemią, że może bydź materya, ktora ieſt barzo ſpoſobna do przyięcia ognia, ale iż nigdzie po bliſku nie ma ognia, od ktoregoby ſię ięła, przeto też nigdy nie gore. Y przeto trzy podobno mogą być tego przyczyny, że one wody chociaſz z początku ſwego takie ſą, że maią w ſobie ſiarkę: iednakże podobno głęboko w ziemi pod onemi wodami ogień ieſt; y do tego nie bardzo żarliwy y gorący, y przeto nie może przez onę gruboſć abo miąſzość ziemie wodzie oney doſycić ciepła. Druga przyczyna może bydź: że ogień on nie bardzoć wprawdzie

głęboko



ſed non adeo candens, et quaſi talis, qui ſuffocatur, neque multum incandeſcit: quam obrem, quia reſpiratione caret, ſine qua ignis inflammari et incandeſcere haud poteſt, aquam etiam illam in terræ ſuperficie non calefacit. Tertiam cauſam quis afferre poterit, quod ſulphuris materia et ſpecies ſit vbique eadem, neque tam ad concipiendum ignem apta. Vno in loco inuenitur ſulphur valde purum, in alio vero valde terra mixtum. *Ariſtoteles* philoſophus magnus (c) non tamen valde probabilem affert cauſam, cur eiusmody aquæ frigidæ profluant, dicens ideo id fieri, quia cum aqua illa continuo (in ipſo forte fonte) ſemper miſcetur aqua frigida, quæ calidam illam refrigeret. Alteram dicit cauſam, quia aquæ illæ ex loco, in quo generentur, longe inde fluant, et in curſu refrigerentur. Sed prima iſta opinio nullius pretii eſt, ſi enim aqua iſta hanc ob cauſam frigida eſſet, quod

aqua

(c) Ariſtot. ſect. 24. probl. 17.

głęboko ieſt pod ziemią: iedno iż nie ieſt barzo gorący, ale iakoby owo kiedy co tleie, y w zaduchu ieſt, y ciepła też potężnego nie ma; dla tego iż bez oddechu ieſt, bez ktorego ogień nie może ſię rozpalić, y rozgorzeć: przeto też y wody oney na wierzchu ziemie zagrzać nie może. Ale y to za trzecią przyczynę może kto przynieść: że materya ſiarki y rodzay nie iednakowy ieſt wſzędy, y nie tak ſpoſobny do zapalenia od ognia. Na iednym mieyſcu znayduie ſię ſiarka czyſta, a na drugim barzo z ziemią pomieſzana. Arytoteles Philoſoph wielki, iednak nie barzo przyiemną przyczynę daie, dla czego takowe wody wypływaią zimne: powiadaiąc, że dla tego iż z oną wodą uſtawicznie (podobno z ſamego źrzodła) zawſze ſię mieſza woda zimna, ktora oziębia onę ciepłą. Drugą przyczynę daię, iż wody one od tego mieyſca, kędy ſię rodzą, daleko płyną, y na drodze ziębnieią. Ale ona pierwſza ſenti-

tenti-

aqua frigida cruda admiſceatur, certum eſt, aquam illam ægrotis, qui ea vtantur, magis damno,quam ſaluti futuram: bene enim ſcimus, omnem aquam frigidam crudam valde eſſe nociuam, ſæpiusque graues generare morbos, nullum vero depellere. * Præterea odor ille non poſſet eſſe tam fortis, atque inſignis, prout in eiusmodi aquis frigidis:quin videmus et vinum aqua mixtum, non tali, quam antea, cum purum fuerit, gaudere odore. Ad extremum eiusmodi aquæ non eſſent durabiles, ſed cito corrumperentur, ac putreſcerent. Sed mirum non eſt, Ariſtotelem tanta incuria his de rebus dixiſſe, qui in libris iſtis, *problemata* dictis, magis res dubias proponit, quam vt eas explanet, et ſæpius ac fere omnibus in locis ad vnam quamque quæſtionem cum dubi-

* Vehementer hic bonus noſter *Sixtus* allucinatus eſt. Tantum enim abeſt, vt aqua frigida, ſi bonæ notæ ſit, quamuis cruda, noceat, vt potius multos remoueat morbos, id quod celeberrimus *Fridericus Hofmannus* in diſſertatione de frigida clare demonſtrauit.

tencya błaha ieſt, abowiem gdyby ona woda dla tego miała bydź zimna, że ſię do niey przymieſzuie woda zimna ſurowa: pewna rzecz, ona woda więceyby ſzkodziła chorym ludziom, ktorzyby iey używali, a niżeliby pomagała: bo wiemy to dobrze, że każda woda zimna ſurowa barzo ſzkodliwa ieſt, y częſtokroć choroby wielkie rodzi, a na żadną nie pomaga. * Do tego on zapach nie mogłby tak bydź mocny y znaczny, iako więc bywa w tych wodach zimnych: gdyż widziemy że y wino, gdy do niego przymieſza wody nie taki iuż zapach ma, iakowy przedtym, kiedy było ſamo w ſobie. Na oſtatek takowe wody nie byłyby trwałe, ale prędkoby ſię pſowały, y zaśmierdły. Ale nie dziw, że tak nie oſtrożnie Ariſtoteles o tych rzeczach mowi, gdyż on w tych kſięgach, ktore nazwał *Problemata*, więcey wątpliwych rzeczy przekłada, a niżeli na nie odpowiada: y częſtokroć, a ledwie nie na wſzyſtkich miey-



dubitatione reſpondet. Non ergo mirandum,quod et hac de materia tam leuiter dixerit. Alteræ eius ſententiæ color, hoc addito, dari poteſt: quod aquæ nonnullæ virtute medica præditæ ideo frigidæ profluant, quia ab initio, vbi generentur, valde feruidæ ſunt. Cum vero longo curſu per terram ad illius vsque ſuperficiem profluant, terra autem, vt omnibus notum, natura ſua frigida ſit, ideo refrigeſcunt, et deinde frigidæ effluunt. Et ſic altera Ariſtotelis ſententia defendi poteſt. Si quis vero obiiciat: quando calorem in via tam longa deperdit aqua, cur materiæ illius vim, quæ ſtatim ab initio admixta fuit, haud perdit? Hoc facile refutare poterit, qui tres illos thermarum his cum materiis mixtionis modos meminerit, quæ ad morbos eas depellendos aptas reddunt. Id enim quod ſtatim in generatione et a principio admixtum fuit,ita,vt quaſi aliam in naturam conuertatur, quam diu exiſtit, tale manet. Conſi-

mieyſcach z wątpliwością na każde pytanie odpowiada. Przeto nie dziw, że y o tey materiey tak lekko mowił. Druga zaś iego ſentencya może bydź nieiako ugłaſkana, gdy przydamy to: że te wody, ktore maią moc leczenia choroby, dla tego niektore zimne wypływaią: iż na początku, kędy y kiedy ſię rodzą, ſą barzo gorące, ale iż daleko przez ziemię ſię przebiiaią na wierzch teyże ziemie, a ziemia, iako wiadomo ieſt wſzyſtkim, ieſt z przyrodzenia ſwego zimna, dla tegoż oziębia y potym tak zimna wynika. Y tak onę powieść wtorą Ariſtotelesa ochronić możem Ale rzecze kto, ieśliż ciepło traci woda na drodze tak długiey, a czemuż nie traci ony materiey mocy, z ktorą ieſt zmieſzana zaraz od początku ſwego. To łatwie ſtrącić, kto pamięta one trzy ſpoſoby pomieſzania wod tych cieplicznych z temi materyami, ktore ie pomocnemi czynią na choroby. Że co ſię iuż zmieſza zaraz od rodzaiu ſwego, y na po-

Considera vinum quod aqua diluimus, et semei dilutum nunquam separari potest, sic et aqua, quæ ab initio talis generatur, nunquam deinde neque odorem neque gustum perdit. Alia est ratio, calorem quod attinet, qui auferri ab aqua potest, vti in ipsis thermis deprehendimus, quarum aquam si calidam in vase ipso ex fonte haurias, & per horam vel duas seponas, tunc refrigescit, odorem tamen, neque gustum, neque virtutem materiæ illius admixtæ minime perdit. Absolutis iam omnibus, de thermis, disceptationibus, iam tempus est de nostra in pago *Sklo* aqua differere, cuius in gratiam totum hunc sermonem instituimus, vt de ea facilior reddatur doctrina.

FINIS

DEO Trino sit Laus & Gloria ab æterno in æternum.

AMEN.

początku, tak że się iuż iakoby przewierzgnie w inszą istność: tedy aż do samego końca ona rzecz takowa bywa. Przypatrz się winu, ktore mieszamy z wodą, że raz go zmieszawszy, nigdy iuż nie rozłączysz, także y woda ktora się rodzi takowa z początku, pewna rzecz, że nigdy iuż nie straci ani zapachu, ani smaku onego. Inaczey się dzieie z strony ciepła onych wod, gdyż to może bydź oddalone od wody: iako widziemy w samych wodach cieplicznych, kiedy one ciepłe bierze w naczynie iakie z zrzodła samego, gdy postoi godzinę iednę abo dwie tedy ostygnie y oziębnie a przecię nie traci ani zapachu, ani smaku, ani mocy oney materyi, z ktorą iest zmieszana. Tak tedy iuż odprawiwszy o wszystkich wodach cieplicznych te dyskursy, iuż też czas mowić o naszey wodzie we Skle, dla ktorey te wszystkie mowy wprzod się odprawiły, aby łatwieysza o niey mogła bydź nauka.

KONIEC.

Panu BOGU w Troycy iedynemu Częśc y Chwała na wieki wiekow

AMEN.

✤)(✱)(✤

# DE THERMIS IN PAGO SKŁO LIBER TERTIUS

PER

ERASMUM SIXTUM Philosophiæ & Medicinæ DOCTOREM

# O CIEPLICACH WE SKLE KSIEGI TRZECIE

PRZEZ

ERASMA SYXTA Philosophiey y Medicyny DOKTORA

---

## CAPUT I.

*De iis quae de aqua in pago Skło scire opus est.*

Dilucidatis his rebus omnibus, explicatisque nodis iis, qui nobis in sermone de aqua Iavoroviensi, quæ in qago *Sklo* scatet, negotium facessere potuissent; iam nunc liberius securiusque quid de ea sciendum omnibus referemus, omissis longis quæstionibus sermonibusque, quæ omnia iam primo in libro tractauimus. Vt vero quis statim in principio sciat, quid hoc in libro discere possit, tria maxime in eo explico. Primum vnde hæc aqua hominibus innotuerit, quod varios morbos depellat, cur aqua Sklana dicatur, quam materiam, vel mine-

## ROZDZIAŁ I.

*Wiele rzeczy potrzeba wiedzieć o wodzie we Skle*

PRzebiwszy się iuż y wywikławszy z takowych uwikłania, y rozwinąwszy iuż one węzły, ktoreby mogły nam przeszkodę czynić, gdybyśmy o tey wodzie Iaworowskiey, ktora we Skle, poczęli mowić: teraz iuż swobodniey trochę y bespieczniey, to cokolwiek godzi się o niey wiedzieć, wszystkim ludziom do wiadomości podamy; nie bawiąc się iuż długim pytaniem y dyskursami; ponieważ iuż te pytania prawie wszystkie w pierwszych księgach odprawiły się. Ale aby zaraz na początku mogł każdy wiedzieć, czego się ma spodziewać, y nauczyć w tey



książce.

mineram in se contineat, cur frigida sit, & non calida? Deinde clare ac distincte doceo, ad quos morbos hæc aqua Iavorovienſis ſit ſalubris, & in quibus noceat. Ad extremum homines erudio, non ſatis eſſe ſcire, quod hoc medicamentum huic morbo inſerviat, ſed longe maioris momenti rem eſſe, ſcire rectam eo vtendi methodum. Bene itaque dixit magnus & antiquus medicus Græcus *Hierophilus: medicamenta omnia ſunt munus Deorum, ſi illis bene vtaris; ſin male, ſunt venena.*

Ad rectum vero vſum multa requiruntur, non ſolum hoc, vt certus ſis, quibus morbis inſerviat, ſed debes etiam quantitatem medicamenti illius ſcire; & quo tempore propinandum, vtrum interne an externe adhibendum, quid ſumto medicamento faciendum, & quæ diæta obſeruanda: horum, ſi homo medicina vtens, vel etiam medicus, recte rationem non habeat, & medicinæ laudem detrahit, et ſe ipſum damno afficit:

książce: dla tego trzy rzeczy tylko o niey wypiſzę. Iedna zkąd ta woda do wiadomości ludzkiey przyſzła, że na rożne choroby ieſt pomocna, czemu tak ieſt nazwana Skłana woda, y iakie materie, abo minery ma w ſobie, y przecież zimna ieſt, a nie ciepła. Drugą naukę o tey wodzie wypiſzę iaśnie y rozdzielnie, na ktore choroby oſobliwie ta woda Iaworowſka ieſt pożyteczna, a ktorym zaś ſzkodząca. Oſtatnią naukę tę podam ludziom, iż nie doſyć ieſt wiedzieć, że to lekarſtwo tey chorobie pomocne ieſt, ale daleko więcey potrzebnieyſza rzecz umieć ſpoſob używania. Y dla tegoż *Hierophilus* wielki y ſtary Medyk Grecki dobrze powiedział: iż *lekarſtwa wſzyſtkie ſą iakoby upominki, y dary Boże, ieżliż ich będzieſz dobrze używał, ieżeli zle, trucizną ſą*, a używanie dobre na wielu rzeczach należy: nie tylko na tym, abyś był pewien, że takowym chorobom iako pomocne ieſt; ale też wiela onego lekarſtwa wziąć, do



ficit: illud enim medicamentum quaſi in venenum mutatur, cum tamen medicamentum ſaluti non damno eſſe debuit. Idem de aqua noſtra Iavorovienſi intelligendum neque ſcire ſatis eſt, quos ad morbos confert, ſed in hoc rei cardo vertitur, qua in omni morbo ratione ea vtaris. Hoc eſt, ſi eam bibere, vel balneo ex eo inſidere, vel vtroque hoc modo ſimul vti poſis: deinde quid faciendum, ante quam eam bibas, vel balneo ex ea vtaris, quid eo ipſo tempore, quo eam potes, vel ei inſideas, quid poſtea de balneo exiens, vel exhauſta determinata aquæ quantitate, facias. Si opus ſit, ante vſum huius aquæ aluum purgare, vel non. Præterea, quo tempore melius ſit ad morbum quendam ea vti: vtrum verno, an æſtiuo, vel autumnali tempore, et ſi in hieme eadem gaudeat virtute, qua in vere. Hæc omnia doceo homines, ad hanc aquam Iavorovienſem proficiſcentes, ne ouium

do tego, ktorego czaſu, y ieśliż przez uſta czyli zwierzchu przyłożyć, y co po wzięciu onego lekarſtwa czynić, y iako ſię ſprawować. Ktorych rzeczy ieżli człowiek w lekarſtwach także y Medyk uważanie nie zachowuie, ten y lekarſtwu przyganę, y ſobie gotuie hańbę: bo z onego lekarſtwa ſtaie ſię iakoby trucizna, gdyż lekarſtwo pomagać ma, a nieſzkodzić. Toć y o cieplicach, y o tey naſzey Iaworowſkiey wodzie rozumiey, że nie doſyć ieſt, wiedzieć, ktorym chorobom pomaga, ale na tym wſzyſtko należy, iako iey na każdą chorobę używać. To ieſt, ieśliż onę pić, czyli ſię w niey kąpać, ie śliż poſpołu tych obiedwie ſpoſob ow probować, potym co czynić przed tym, niż będzieſz pił, abo ſię w niey kąpał: co w ten czas kiedy onę pijeſz, abo w niey ſiedziſz, co potym kiedy z wanny wynidzieſz, abo kiedy wſzyſtkie miarki naznaczone wypijeſz. Ieśliż przy używaniu tey wody potrzebna rzecz lekarſtwa brać abo nie.

 Nad

onium more, quarum altera alteram aquatum vel pabulatum euntium sequitur, accedant

## CAPUT II.

*Quatuor modi, quibus natura & virtus thermarum inuestigatur, quaque ratione aqua in pago* Sklo *innotuerit.*

THermarum omnium notitiam non nisi hi quatuor modi, quibus omnia medicamenta, cum vulgus, tum medici experiuntur, aperiunt: vel experientia quaedam, cum aegrotus casu balneo ex aqua illa vsus fuit, seque ex balneo isto vel lotura parum melius habuit, deinde id aliquoties repetiit, vsque dum insignes profectus in depellendo morbo fecerit, vel cum omni

omni

Nad to ktorego czasu lepiey na iaką chorobę, oney zażyć, czyli na wiosnę, czy lecie, czy w iesieni: y ieśliż zimie też moc ma, ktorey iest na wiosnę. Te tedy wszystkie rzeczy y nauki podam ludziom do wiadomości, aby snać, nie tak do tey wody Iaworowskiey szli, iako więc zwykły owce iedna za drugą w wodę abo na paszą iść, chociaż nie wiedzą ieśliż dobrze ona pierwsza zaszła, abo nie.

## ROZDZIAL II.

*Cztery sposoby ktoremi dochodzą przyrodzenia y władzy wod cieplicznych: y iako woda Sklanna do wiadomości ludzkiey przyszła.*

WOdy wszystkie cieplicznie nie mogły przyść do wiadomości ludzkiey, iedno temi czterema sposobami, ktoremi wszystkich lekarstw, tak ludzie pospolici, iako też y Medycy doświadczaią: abo doświadczeniem iakiem; że będąc kto chorym, z trafunku kąpał się w oney wodzie: y po onym kąpaniu y płokaniu, począł się mieć trochę lepiey; potym

tym



omni ex parte sanarit, vel etiam alleuationem magnam habuerit: quo facto aquam illam diuulgauit, publicans, post Deum, vt dicere solent, aquam illam pristinam ei sanitatem restituisse. Idem deinde et alter et tertius et decimus expertus est eodem in morbo, et sic aquae illi famam, tam domi quam in vicinia, et tandem apud exteros collegerunt. Secundus est, quando sagax et rerum variarum naturam intelligens in aquam vel calidam, vel, etiam frigidam, incidit, eamque obolens, vel gustum illius in lingua explorans, sulphur in ea inesse, vel nitrum, vel alumen, vel salem, deprehendit, sciens quibus morbis materia ista, verbi gratia sal, vel sulphur, conducat, tunc confestim apud animum statuit, quod aqua illa ab ipsa natura ita mixta sine dubio ad tales morbos prodesse debeat. Tertius modus est, si vtrumque coniungas modum, hoc est, si in hominem incidis, qui nunc primum aqua illa ad morbum vsus

fuerit,

tym to czynił drugi raz, y potym więcey, aż znaczny ratunek uznał na onę chorobę swoię, że abo do szczętu ona choroba była uleczona, abo też folgę wielką miał: potym do ludzi rozsławił onę wodę rozgłaszaiąc, że Bog naprzod (iako zwykli więc mawiać) a potym ona woda zdrowie mu pierwsze przywrociła. Sprobował potym tego y drugi na takowąż chorobę y trzeci, y dziesiąty; y tak rozsławili onę wodę, tak doma u siebie, iako y u sąsiadow swych, y potym daleko odległych ludzi. Drugi sposob iest, kiedy kto baczny y przyrodzenia rzeczy rozmaitych świadom będąc natrafił na wodę, bądź to ciepłą, bądź też zimną: y poczuwszy zapach, nawet na ięzyk puściwszy smak miał oney wody, poczuł w niey lub to siarkę, lub też saletrę, lub hałun, lub sol: y wiedząc na iakowe choroby ona materya, iako to sol abo siarka pomocne są, zaraz to w umyśle swym zawarł, y postanowił, że ta woda będąc od samego przyrodzenia



tak

fuerit, vel alii etiam ſæpius iam eiusdem aquæ vſum habuerint, indagata deinde diligenter aquæ natura & mixtione, hominem illum diutius ea vti iubeas, præſcripto, quod obſeruare debeat, vitæ regimine, cumque euentus ratiocinationibus reſpondeat, ſtatim de aqua illa firmiter conſtituit, quod ad tales morbos conducat, ac tali modo adhiberi debeat. Vltimus modus eſt ἀναλογία, vel ἀναλογισμὸς, hoc eſt, ſi quid in intelligentiam noſtram non cadat, neque veram cauſam indagare poſſimus, ( *a* ) quo in caſu difficile eſt ſanare morbum, cuius cauſam veram ignores, tunc medici rationales ſic rem expediunt: accipiunt morbum, cuius cauſam diu iam inueſtigarunt, cognouerúntque, & ſi morbus ille analogiam quandam habet cum iſto, in cuius cauſam nullo modo inquirere poſſunt, ex ſimilitudine illius morbi deinde medicamenta inueniunt, & pro illo morbo, cuius cauſa incognita

gnita

( *a* ) Galenus in libro ad Thraſybulum.



tak pomieſzana, bez pochyby może bydź pomocna na takowe choroby. Trzeci ſpoſob ieſt, kiedy kto te obadwa ſpoſoby poſpołu z ſobą złączy, to ieſt, natrafi na iakiego człowieka, ktory wody abo dopiero pierwſzy raz zażywa, na chorobę ſwoię, abo też iuż drudzy nieraz oney wody używali, przypatrzywſzy ſię pilno przyrodzeniu, y pomieſzaniu wody, roſkaże onemuż człowiekowi używać dłużey, y ſpoſob mu opiſze, iako ſię ma ſprawować, y gdy ſkutek zgodzi ſię z iego dyſkurſem, natychmiaſt ſtateczny dekret uczyni o oney wodzie, że na takowe choroby pomocna ieſt, y takowe używanie iey ma bydź. Oſtatni ſpoſob ieſt ἀναλογία, abo ἀναλογισμὸς, to ieſt: kiedy co ieſt od wiadomości naſzey zakrytego, iż przyczyny właſney nie możemy wynaleść, a kiedy przyczyny doſkonałey kto niewie ktoreykolwiek choroby, trudno onę ma leczyć, tedy w ten czas dobrzy Medycy tak ſobie poſtępuią: wezmą przed

przed



gnita. Ne credas vero medicos rationales id empiricorum more peragere, qui omnem in experientia ſuam ponunt doctrinam, hi enim nullius rei cognoſcunt cauſam, neque cognoſcere cupiunt, ideoque tali modo morbos ſanare ſtudent, vt id, quod vni in morbo quodam prodeſt, & alteri profit, ſibi perſuadeant, quamuis diuerſo in loco, ſit vel vlcus, vel vulnus, locus vero ſolus in corpore humano multum iam immutat medicamenta, & hæc methodus a *Galeno* appellatur *epilogiſmus*. Sed hoc omiſſo redeamus ad ea, quæ incepimus, quod quatuor modis thermæ examinentur, *experientia* nempe in morbo quodam, deinde *ratione*, vel ratiocinatione, vel *utroque* hoc ſimul ſumto, tandem ſimilitudine quadam. *Fallopius*, qui vir non ſolum immortali laude in medicina dignus, ſed & antiquis illis philoſophis par eſt, hanc omnibus de thermis ſententiam ferre auſus eſt: neſcio, inquit, an vlla harum aquarum alio

modo



przed ſię takową chorobę, ktorey przyczynę dawno iuż wynaleźli y doſzli, a iż ta choroba ieſt nieco podobna oney, ktorey żadną miarą przyczyny doyść niemogą, z podobieńſtwa oney choroby, dochodzą potym lekarſtwa, y tey, ktorey przyczyny nie maią wynalezioney. Nie rozumiey iednak aby to tak mieli czynić dobrzy Medycy, iako owi *Empirici*, ktorzy wſzytkę naukę ſwoię zaſadzili na experienciey: albowiem oni żadney rzeczy przyczyny ani wiedzą, ani też wiedzieć chcą: y przez to też tak leczą choroby, kiedy iednemu pomoże na iaką chorobę zaraz rozumieią, że y drugiemu, chociaſz, na innym mieyſcu będzie, bądź wrzod, bądź rana; a mieyſce ſamo w ciele ludzkim barzo odmienia lekarſtwo, y takowy ſpoſob *Galenus* nazywa *Epilogiſmum*. Ale to puśćiwſzy, wroćmy ſię do tego cośmy poczęli: że czterema ſpoſobami dochodzone bywaią wody cieplicżne. *Experiencyą*, to ieſt doświadczeniem, na iakiey

choro-

modo ex vsu fuerit, vel hominibus innotuerit, quam experientia duce, & hanc ob causam dicit, quod thermarum vsus sit empiricorum medicamentum, hoc est, istorum hominum, qui omni doctrina destituti, ægrotos ad sanitatem reducere non dubitant, & forte fortuna vt cæca gallina in granum incidit, sic & isti morbos sanant. Exemplum *Fallopius* de medicamentis, quæ Græci *antidota*, Latini *medicamenta magna* appellant, affert, ideo dicta magna, quia in magnis multisque morbis prosunt, qualia sunt, *Theriaca*, *Mithridatium*, *Athanasia*, multaque alia, quæ meminisse haud necessarium est. His de medicamentis Fallopius male sentit, perhibens, Theriacam & Mithridatium empirica esse medicamenta, quia herbæ multæ, aliæque materiæ ea ingrediuntur, valde sibi contrariæ, quæ nullo modo inter se concordare possint: insuper addit, multa his medicamentis admixta esse inutilia. Contra sanam rationem esse, inquit, vt variæ & valde



chorobie; rozumem abo dyskursem, abo też oboygiem tym razem; na ostatek podobieństwem iakim. *Fallopius* człowiek nie tylko sławy nieśmiertelney godzien w Medycynie, ale ktory się rowna onym dawnym, y starym Philozophom, śmiał ten wyrok o wszystkich wodach cieplicznych wydać, że powiada; niewiem aby ktora z tych woda przywiedziona do pożytku, y wiadomości ludzkiey była ktorym innym sposobem, iedno experiencyą, to iest doświadczeniem: y przeto tak powiada, że używanie cieplic, iest to lekarstwo *Empiricorum*, to iest tych ludzi, ktorzy bez żadney nauki chodzą około zdrowia ludzkiego, y z trafunku iako ślepa kokosz na ziarno trafi, tak oni też więc uleczaią choroby. Y daie przykład *Fallopius* o lekarstwach, ktore nazywaią Grecy *Antidota*, Łacinnicy *Medicamenta magna*, to iest lekarstwa wielkie: dla tego wielkie, iż wielkim y wielom chorobom pomagaią, iako iest *Theriaca*, *Mithridaticum*,



de sibi contrariæ res medicamentum quoddam componere possint. Deuiauit parum a veritatis via magnus hic medicus *Fallopius* quando credidit, Theriacam & Mithridatium, non esse medicamenta secundum rationem & prudentem selectionem maturo iudicio composita, quod illo quidem tempore, quo *Mithridates*, Rex Ponti, res varias commiscens, & experimenta in maleficis instituens, medicamentum hoc, ab eius nomine dictum, composuit, fieri potuit. Sequentibus vero temporibus, quibus *Andromachus* senior, Neronis medicus, antidotum *Mithridatis* correxit, addens trochyscos ex lacertis, omnes herbæ & materiæ ita sunt distributæ, vt omnes hoc medicamentum ingredientes materiæ concorditer inter se sint mixtæ. Qua de re fuse & perfecte ipse scripsit Galenus libros duos, priorem ad *Pisonem*, posteriorem ad *Pamphilianum*. Sine ratione igitur *Fallopius* magna hæc me-



*Athanasia* y innych barzo wiele, ktorych wspominać teraz nie potrzeba. O tych lekarstwach *Fallopius* foremnie trzyma udaiąc to, że y *Theriaca* y *Mithridatium* są *empirica medicamenta*, ponieważ wiele zioł, y innych materiy wchodzi w nie, ktore sobie są barzo przeciwne, y nigdy się z sobą zgodzić nie mogą: y przydaie to ieszcze; że wiele iest do tych lekarstw materiey przymieszanych, ktore nie potrzebne są. A nie zgadza się (mowi on) to żadną miarą z rozumem, aby rożne y barzo przeciwne rzeczy miały bydź wkładane do iakiego lekarstwa. Uniosł się trochę ten wielki medyk *Fallopius* rozumieiąc, tak aby Theriaca y Mithridatium nie były lekarstwa wedle rozumu, y dobrego rozebrania nabaczeniu zrobione, gdyż mogło to tak bydź w ten czas, kiedy on *Mithridates*, Krol Pontski iedną rzecz z drugą mieszaiąc, a doświadczaiąc na złoczyńcach, urobił ono lekarstwo od siebie nazwane: ale

medicamenta in medicamentis empiricis annumerat; ſatis fuſe enim de vnaquaque materia *Galenus* diſſeruit, cauſam afferens, ob quam vnaquæque materia admixta ſit. Addit idem medicus, de thermis ſcribens, per experientiam tantum, hoc eſt, per vſum & euentum, thermas fuiſſe inuentas, non vero doctrinæ ope & intelligentiæ hominum. Perhibet etiam, Galenum noſtrum, qui fere omnibus de materiis ad medicinam ſpectantibus ſcripſerit, de thermis vel nihil, vel valde parum ſcripſiſſe: idque hanc ob cauſam, quia iis de rebus omnibus, quæ ipſa experientia & vſu docentur, haud libenter compoſuit libros. Hac vero in opinione de *Galeno* noſtro, valde de veritatis tramite diſcedit *Fallopius*, id quod miror. Quod ſi etiam ita, vti *Fallopius* ſcribit, res ſe haberet, anne id mirum eſſet, quod Philoſophi illi, doctique viri, qui primi doctrinam de re quapiam ſuppeditarint, non omnia in libris illis explica-

plica-

ale potomnych czaſow, kiedy *Andromachus Senior* Neronow Medyk wziąwſzy przedſię ono *Antidotum Mithridatis*, y przydawſzy *trochyſcos* z iaſzczurek, każde ziele y każdą materyą tak roſtrząſł, że uważnie wſzyſtkie wchodzące materye w to lekarſtwo ſą w iednę kupę ziednoczone y pomieſzane, o czym ſzeroko y doſkonale piſał y ſam *Galenus* dwoie kſiąg: iedne *ad Piſonem* a drugie *ad Pamphilianum*. Nie z miary tedy *Fallopius* te wielkie lekarſtwa pokłada między *medicamenta empirica*; ponieważ o każdey materiey doſyć ſzeroko *Galenus* diſkurſow czynił, pytaiąc dla ktorey przyczyny każde z nich ieſt przymieſzane. Przydaie to tenże Medyk piſząc o cieplicach, chcąc to pokazać, że cieplice tylko *experyencya* to ieſt używanie y doświadczenie wynalazło, a nie nauka y rozum ludzki. Udaiąc to że y Galenus naſz piſząc prawie o wſzyſtkich materyach, ktore do lekarſkiey nauki należą, o cieplicach, ia-

koby



plicarint? deprehendimus idem & in *Ariſtotele*, qui omnibus de rebus naturalibus ſcribens de mineris nil dixit, niſi quid obſcuro modo in *meteoris*. Eadem res eſt cum libris *Hyppocratis* & *Galeni*. De balneis vero, vel de lotura in labis ſatis bene & fuſe Galenus multis in locis diſſeruit: atque adeo in libro tertio, in quo docet, qua ratione homo ſanus conſeruare ſanitatem debeat, ne in morbum incidat, promittit doctrinam de omnibus variarum aquarum balneis ſeparatim in lucem edere, idem fere quinto in libro dicit. Imo quarto in nibro, ſuo iam tempore thermas ſanitatis cauſa fuiſſe in vſu meminit. Idem *Galenus* variis aliis in locis memorat, homines ſæpius thermarum aquis ad balnea vſos fuiſſe. Sed & ante Galenum adhuc Medici, qui ſub *Auguſto* Cæſare floruerunt, vti *Cornelius Celſus*, *Antonius Muſa*, *Archigenes*, *Scribonius Largus Herodotus*, *Aſclepiades*, aliique thermarum aquas in vſu habuerunt: & ideo alii ſcriptores, vti Hi-

ſtorici

koby abo nic, abo prawie mało co miał piſać: a to dla tego, iże on o żadney rzeczy nie rad kſiąg piſał, ktore, z ſamego doświadczenia y używania obiawienie y naukę ſwoię miały. Ale y w tym mnie maniu o Galenie naſzym barzo zachodzi daleko *Fallopius* czemu ſię ia barzo dziwnię. Co iżby tak było iako piſze *Fallopius*, a zaż to dziwno, że ci Filozofowie, y ludzie uczeni, ktorzy naypierwey nam naukę o iakiey profeſſyey podali, nie wſzytko zamknęli w onych kſięgach? iako ſię okazuie y u *Ariſtoteleſa* ktory piſząc o wſzyſtkich rzeczach przyrodzonych, o kruſzcach nic nie znaydzieſz u niego, oprocz nieco iakoby we mgle *de Meteoris*. Toż ſię dzieie y w piſmach *Hypocratis & Galeni*. Ale o łaźniach, abo o kąpaniu w wannach doſyć dobrze y ſzeroko *Galen* na wielu mieyſcach dyzkuruie: y owſzem w trzeciey kſiędze, kędy uczy iako zdrowy człowiek ma ſtrzedz zdrowia ſwego aby w chorobę nie wpadł, obiecuie oſobną naukę wydać o wſzelakim ką-



kim ką-

ſtorici ac poëtæ, thermas appellabant *rem ſacram*. Hæc omnia huncin finem fuere adducta, vt clarum ſit, non ex ſolo vſu tantum vim ac virtutem thermarum cognouiſſe veteres, ſed ſimul etiam facto de hoc iudicio, multaque & prudenti hanc in rem collata cogitatione: nec non aliis modis ſupra iam dictis. Verum tamen eſt, homines eiusmodi aquarum virtutem magis ex caſu fortuito, quam alio mod perſpexiſſe: quod vero homo perſpicax & prudens, illius materiæ proprietatem intelligens, quacum aqua mixta ſit, vim atque efficaciam aquæ, cuique inſeruiat morbo, non indagarit, nemo prudentum negabit.

Multæ enim ſunt thermæ, quæ vel pecus ægrum, vel homines fortuito earum aquam bibentes, vel balneo ex ea vtentes ſanarunt, ob quod hominibus innoteſcere, celebresque fieri cœperunt. Sic factum eſt Branduli, vbi boues certo quodam tempore ſanguinem minxerunt, quo morbo qua-



kąpaniu rozmaitych wod; także y w piątey kſiędze toż iakoby mowi. Y owſzem w czwartey kſiędze wſpomina, że iuż czaſu iego weſzło to było w zwyczay, że wody cieplicżne dla poratowania zdrowia piiali. Wſpomina tenże Galen na inſzych rożnych mieyſcach, iż częſtokroć w używaniu między ludźmi bywały ciepliczne wody, że ſię w nich kąpali. Aley przed Galenem ieſzcze *Medycy*, ktorzy za Auguſta Ceſarza kwitnęli, iako to *Cornelius Celſus*, *Antonius Muſa*, *Archigenes*, *Scribonius Largus*, *Herodotus*, *Aſclepiades*, y inſzy, miewali w używaniu to kąpanie w wodach ciepłych: y przetoż y inſzy piſarze, iako to Hiſtorycy, Piſorymowie; cieplice nazywali *rzeczą świątobliwą*. To wſzyſtko dla tego ſię przywiodło, aby ſię pokazało, że nie tylko z ſamego używania moc y władzę wod cieplicznych oni ſtarzy uznawali, ale też pod czas do tego przychodzili z rozſądku y z wielkiego uważenia rozumnego: także y z innych ſpoſobow, ktore ſię iuż pier-





ſi per contagium omnes illa in regione laborarunt, id quod anno Domini 1448. accidit, illi tunc aquam iſtam potantes ſtatim conualuerunt: qui vero boues longe ab iſta aqua aberant, vel fonti illi propinqui aquam iſtam non hauſerunt, ii omnes interierunt. Hoc homines animaduertentes, paulatim iisdem aquis ad eosdem hominum morbos, hoc eſt, quando quis renum vel calculi dolore laborarit, vel ſanguinem minxerit, aliosque fluxus paſſus ſit, vti cœperunt: cumque vtiles deprehenderunt, & in ſanguinis morbis ſalubres, ad vteri deinde hæmorrhagiam aliaque ſanguinis profluuia adhibere non dubitarunt.

Dicitur Filaci fuiſſe feminam, quæ continuo menſtrui ſanguinis profluio iam fuit exhauſta atque exſiccata, & marito iam nauſeam creans, cum & ſine hoc ſexus femineus ſatis ſit ſordidus, illa hanc ob cauſam in piſcina, thermarum aquis impleta, ſuffocare ſe voluit, quas aquas nondum ad ſanitatem



pierwey namieniły. Prawda to iednak ieſt, że na częſciey takowych wod ludzie mocy dochodzili z traſunkowego używania, aniżeli z innych ſpoſobow, ale żeby nie miał człowiek baczny y mądry, wyrozumiawſzy przyrodzenie oney materiey, z ktorą woda ieſt pomięſzana, doyść władzy y mocy wody, na ktore choroby ieſt pożyteczna, temu baczny żaden nie może przeczyć. Wiele albowiem ieſt cieplic, ktore abo bydło chore, abo ludzie z traſunku onę wodę piiąc, abo też w niey ſię pławiąc, choroby ſwe uleczali y przeto potym do wiadomości ludzkiey, y do ſławy przychodziły. Tak abowiem u Brandule woły, ktore czaſu ſwego krwią mokrzyły, a chorobę tę iakoby przyrzutną wſzyſtkie w tamtym kraiu miały: (a to ſię działo roku Pańſkiego 1448.) ktore napiwſzy ſię oney wody zaraz ozdrowiały, a ktore woły opodal były; bądź też bliſko onego źrzodła, a wody tey nie piły, tedy wſzyſtkie zdychały. To ludzie widząc, y przypatruiąc

ſuam reſtituendam adhibuerit: cum vero ob aquam vadoſam ſubmergi non potuit, idem ei accidit, quod illi, quem ancilla lacertarum veneno propter morbi fœtorem ex nauſea necare voluit, eumque ſanauit: ſic femina illa diu in aqua iſta ſe volutans, & per aliquot horas immerſa vegetior ſaniorque exiit, & continuans deinde quotidie balneum illud, ad priſtinam ſanitatem rediit, & ſic poſtea hominibus ad alia profluuia commendauit, vt & nunc haud paruo in pretio ſit illa aqua.

Noſtram Iavorovienſem aquam quod attinet, quando perquiſiui, qua occaſione in hominum notitiam venerit, nihil mihi incolæ enarrare potuerunt. Sed ſcribit *Albertus Oczko*, Archiatur regius, vir in medicina verſatiſſimus, et ſumma laude ob labores ſuos dignus; has aquas equos ſcabioſos primum oſtendiſſe. Quemdam deinde bubulcum qui cum crus tumidum atque vlceribus obrutum, per dies aliquot inibi lauiſſet, atque integritati

ſię temu: poczeli z nienagła tychże wod używać do takowychże chorob ludzkich, to ieſt, kiedy kto miał nerek rzezanie, bol kamienny, abo kiedy krwią mokrzył, y inſze fluxy, tam tędy cierpiał: a kiedy widzieli pomocne y na tamte choroby krwawe pożyteczne, poczeli potym używać na plwanie krwią, y na inne choroby, w ktorych krew ściekała. Powiedaią, że u Filaku była iedna niewiaſta, ktora miała upławy (iako to zowią) y iuż była wyciekła y wyſchła, y mężowi iuż była obmierzłą (iakoż oprocz tego doſyć ieſt plugawy narod niewieści) chciała ſię tedy dla tego w ſadzawce cieplicżney (ktorey ieſzcze dla zdrowia nie używała) utopić: gdzie iż utonąć nie mogła dla miałkości oney wody, tak ſie iey ſtało, iako onemu, ktorego ſłużebnica iego otruć iaſzczurką, dla ſproſności oney choroby z brzydliwości chciała, a ona iego uzdrowiła: tak teży ona niewiaſta długo ſię pławiąc y topiąc w oney wodzie po kilku godzinach



gritati reſtituiſſet, viris noſtratibus ita feliciter indicaſſe, vt vix quiſpiam ſuperſit, qui non inde, varios ad morbos eas vtiles expertus, citra ſolatium recedat. Idem de thermis illis, *Patauium* prope, quas *Aponitanas* vocant, & quo *Tiberius* pro reſponſis miſſitabat, produnt, oues ſcabioſas & pecus ægrum eas indagaſſe. Sed non vſus tantum, vti dixi, experientiaque ipſa nobis vim virtutemque thermarum manifeſtare ac declarare poteſt: verum etiam earum naturæ docte habitæ rationes, aliique ſupra dicti modi. Plebi tamen eiusmodi fontes primum ſub oculos cadunt, quia in campis, & in remotis ab hominum frequentia locis verſantur, ideo & viri docti non ita facile de iis diſſerere poſſunt. Hæc aqua *Iavorovienſis* dicitur, quia vt iam memoratum fuit, haud longe a *Iaworow*, oppido regio, milliare vnum abeſt, quemadmodum & *Patavinas* thermas appellant, quia prope

dzinach świeżſzą y zdrowſzą wyſzła; y kończąc potym na każdy dzień ono kąpanie do zdrowia dobrego przyſzła: y tak na potym ludziom na inſze fluxy zalecila, że y teraz w nie małey cenie ieſt ta woda. O naſzey Iaworowſkiey wodzie we Skle, kiedym ſię dowiadował z ktorey okaziey do wiadomości ludzkiey ta woda przyſzła; nie umieli oni obywatele mnie nic powiedzieć. Piſze iednak *Woyciech Oczko*, medyk K. I. M. człowiek w lekarſkiey nauce biegły, y ſławy wielkiey za ſwe prace godny; iż te wody parſzywe ſzkapy ukazały. Potym wołowiec nogę miąźſzą y ulow pełną maiąc kilka dni płocząc, a do zdrowia ią przywiodſzy naſzym ludziom tak ſzczęśnie pokazał, że ledwie ieſt ktoby z niey na choroby rozmaite nie kontent odiachał. Także piſzą o onych cieplicach co u Padwie, *Aponitanas* ie zowią (dokąd *Tiberius* po odpowiedzi ſyłał:) owce parſzywe, y bydło nie zdrowe, wſzczęło.

prope ciuitatem *Patavium*, per milliare & longius omnes illæ thermæ exoriuntur. Hæc noſtra aqua Iavorovienſis nuncupatur etiam *Sklana*, vel ex *Sklo*, a pago, in quo fons ſcatet, vel pagus ab hac aqua ita dictus: & aqua propterea vitrum (*Sklo*) appellata, quia vt vitrum puriſſimum tranſparens eſt: qui enim in ea inſidet, vel minimum corporis membrum vsque ad labri fundum perſpicit.

wſzczęło. Ale iakom powiedział, nie tylko używanie y y doświadczenie ſamo może nam obiawić, y obiaśnić moc y władzę wody cieplicżney: ale też y rozumne uważenie przyrodzenia ich, także y inne ſpoſoby wzwyſz pomienione. Iedno że ludziom proſtym takowe krynice y zrzodła naypierwey ſię pokazuią, dla tego iże w polach y w odległości od ludzi pokazuią ſię, przeto też ludziom mądrym nie tak łatwie o nich dyſkurſy wywieraią ſię. Wody te Iaworowſkie raz nazywaią tak iako ſię iuż mianowało, że nie daleko miaſta Iaworowa K. I. M. mila dobra odległe: iako też y Padewſkiemi cieplicami nazywaią, iże bliſko miaſta Padwi w mili, y daley te wſzyſtkie one wody cieplicżne wynikaią. Nazywaią też tę naſzę wodę Iaworowſką, wodą Sklaną, abo ze Skla. Bądź to od wśi, w ktorey to zrzodło ieſt położone, bądź też wieś ieſt nazwana od tey wody: a woda dla tego ieſt przezwana śkłem, iże tak przezroczyſta, iako ſkło nayſubtelnieyſze: abowiem kiedy kto w niey ſiędzie, naymnieyſzy członek aż do ſamego dna wanny w niey obaczy.



## CAPUT III.

*Aqua Sklana in ſe continet ſulphur & nitrum, & cur ſit frigida?*

Neceſſaria magis quæſtio de eo habenda videtur, quænam materia huic aquæ ſit admixta? qui enim cognitum hoc exploratumque animo habeat, certo etiam ſciet, quibus medeatur morbis, quibus haud ſaluti ſit. Cum vero doctrina, quibus modis eiusmodi aquas diiudicare debeamus, in libris præcedentibus ſit propoſita; propterea ſecundum hos modos omnes hanc noſtram aquam Iavorovienſem examinabimus. Primum viri docti his de aquis iudicare ex guſtu ſolent: inſtilla ergo parum huius aquæ linguæ, & inquire in eam. Si deguſtata hac aqua, guſtum lingua deprehendas ſalſum & parum adſtrictum, inde colligas nitrum & ſulphur in ea ineſſe: ſi vero vtramque materiam æqualiter in ſe contineat, vel lingua accurate id dignoſci haud poſſit, odorque huius aquæ ſulphu-

reus

## ROZDZIAŁ III.

*Woda Sklana ma w ſobie ſiarkę y Saletrę, y czemu ieſt zimna.*

Pilnieyſza daleko ieſt, y potrzebnieyſza rzecz, pytać ſię o tym, co za materie z tą wodą ſą pomieſzane? albowiem kto to dowodnie będzie wiedział, niepochybnie też na ktore choroby ieſt pomocna, a na ktore nie doydzie. A iż więcey w kſięgach wtorych dała ſię nauka, ktoremi ſpoſobami o takowych wodach mamy ſądzić: przeto króciuchno przez te wſzyſtkię ſpoſoby przeprowadziemy tę naſze wodę Iaworowſką. Naypierwiey tedy zwykli ludzie mądrzy o tych wodach ſądzić z ſmaku, puśćmy też tey naſzey wody trochę na ięzyk, y doświadczmy iey. A iż ta woda daie z ſiebie, kiedy onę kto weźmie na ięzyk, ſmak iakoby ſłony, y trochę cierpniący; przeto może ſię kto domyślać, iż ma w ſobie ſaletrę y ſiarkę: ale ieśliż zarownie oboię materyą ma, abo mi tego doſkonale ięzyk rozeznać nie mo-



że,

reus ſit, vel, vt vulgo dicunt, odore ovorum coctorum imbuta, tunc iudicamus, non ſulphur ſolum hac in aqua, ſed ſimul non parum nitri ineſſe, quod eiusmodi odore hanc aquam imbuit. Sulphur enim alium edit odorem, quam hæc exhalat aqua. Color enim huius aquæ talis eſt, vt ſulphur in ea ſub oculos cadat. Si enim experiri velis, hunc eſſe ſulphuris cum aqua mixti colorem, domeſtico ipſe experimento comperire potes. Recipe ſulphur & miſce cum aqua pura & coque: videbis aquæ eundem, ac illius in pago Sklo, colorem futurum, album nempe, & vitreum, & quaſi cum tantillo cineris mixto, ſimilem, vti *Oczko* ſcribit.

Sed & hoc inſtitutum meum valde confirmat, quod aquæ huius accolarum vaſa omnia, tam argentea, quam etiam cuprea, colorem liuidum contrahant, ita vt argentea vaſa, ænea vel aurichalcea videantur: imo & pecuniæ in crumena argenteæ vel argento obductæ; omnes colorem cupreum contrahunt, quique hoc ignorat,

rat,

że, zapach ieſt tey wody ſiarczany, abo iako poſpolity człowiek zwykł mawiać, że tak pachnie, iakoby iayca przewarzane: zkąd znać że nie ſama ſiarka ieſt w tey wodzie, ale ieſt nie mało przymieſzaney ſaletry, ktora taką wonność czyni tey wody, bo ſiarka ma trochę inakſzy zapach aniżeli ta woda z ſiebie wydaie. Barwa teyże wody ieſt takowa, że oczywiście może obaczyć ſiarkę w niey. Albowiem chceſzli doświadczyć, iż to ieſt barwa, ſiarki pomieſzaney z wodą, uczyń to ſam w domu. Weźmi ſiarkę y z czyſtą wodą pomieſzay y przywarz: obaczyſz, że takowa oney wody będzie, iakowa ieſt we Skle. A farba iey biała, y Sklanemu, y iakoby z trochą popiołu zmieſzanemu podobna; iako *Oczko* piſze. Ale y to barzo mnie potwierdza w moim przedſięwzięciu; że kiedy kto mięſza przy tey wodzie, tedy tak ſrebrne, iako też miedziane naczynia wſzyſtkie prędko pośniedzieią: że ſrebrne naczynia zdadzą ſię miedziane abo moſiądzowe:

nawet



rat, pecunias iſtas adulterinas eſſe credet, quæ tamen facile abſtergi poſſunt, quia neque pondus neque nitorem pecuniarum imminuit liuor ille, ſi quis eas effricet: argentum vero, quod in hac aqua demergitur, nigrum fit. Sed ſuperſedeo his experimentis imperfectis, atque ad alia certiora animum intendo, vt eo clarius perfectiusque probem id, de quo ſenſus nos faciunt certiores. Non dantur vero his tribus meliora certioraque, a *Fallopio*, multisque aliis, ſuppeditata. Coque nempe hanc aquam, vel ſoli expone, vt ſic euaporet, & tandem per alembicum deſtilla. Si hanc aquam noſtram decoquas, ad tertiam vel dimidiam partem, tunc ſepone parum, & deinde effunde, videbis in fundo ollæ materiam ſulphuream, & nitrum. Idem experieris per euaporationem ſolis ope; hoc vero, ſi hanc aquam per alembicum deſtilles, ſciendum eſt, quod nihil certe ex ea in fundo remaneat, ſi in alembicum purum infundas,

propte-

wet pieniądze w mieſzku ktore kolwiek będą ſrebrne albo pośrebrzone, wſzyſtkie od naymnieyſzego do naywiękſzego zaśniedzieią, że kto tego nie świadom, będzie rozumiał, że to pieniądze ſą fałſzowane: wſzakoż prętko ſię przecię może wychędozić, bo nic nie uymuie tym, ani wagi, ani kraſy pieniądzom ona śniadość kiedy kto poodbiera: a kiedy kto upuści w tę wodę ſrebro, tedy poczernieie. Ale opuściwſzy te proby, ktore nie ſą doſkonałe; gdy ſię udamy do innych pewnieyſzych, tedy doſkonaley, y pewniey, tegoż ſię doświadczymy, co nam zmyſły pokazuią, y do wiadomości przynoſzą. A niemaſz inſzych lepſzych y pewnieyſzych, iako one trzy, y od *Fallopiuſa*, y od innych wielu położone. Warzyć tę wodę, albo na ſłońcu oną poſtawić, aby tak ewaporowała, a oſtatni przez dyſtyllowanie w alembiku. Tey naſzey wody wywarzywſzy, albo trzecią część, abo połowicę, dać ſię uſtać, y potym z naydźieſz na dnie w garncu materyą

 ryą

propterea, quia ab initio ſtatim hæc aqua ex eiusmodi vaporibus generata fuit: eiusmodi vero aquæ, vt ſupra iam dictum fuit, nunquam per deſtillationem examinantur, quia aqua hac ratione generata, ab minera illa, ex qua initium duxit, nunquam poteſt ſeparari. *ſciendum etiam eiusmodi thermas optimas eſſe perfectisſimasque, qualis etiam noſtra eſt Iavoroviensis. Neque obſtare debet, quod non calida ſcateat, cum in meatu, ex quo profluit frigida haud eſſe poſſit, quia, ſi per meatum frigidior, quam ab initio fluat, breui vt refrigeſcat oportet: vires autem ſuas ob id non perdidiſſe, fumus, vapor, odor, & ipſe vſus

ryą ſiarczaną, y ſaletry. Toż obaczyſz kiedy zechceſz doświadczać przez ewaporacyą na ſłońcu: to iednak trzeba wiedzieć, kiedy tę wodę będzieſz dyſtyllował w alembiku. Ieśliż onę wleieſz do alembiku czyſtą, pewna rzecz że z niey nic nie zoſtanie na dnie: a to dla tego, iż ta woda zaraz z początku ſwego rodzi ſię z takowych par, a wody takowe iako ſię iuż pierwey powiedziało, nigdy dyſtyllacyą nie mogą bydź doświadczone: gdyż woda, ktora ſię takim obyczaiem rodzi, nie może bydź odłączona od tey minery z ktorey ſię rodzi. Y takowe też wody cieplicznenayleplze y naydoſkonalſze, rozumiey; iakowa też y naſza Iaworowſka ieſt: ani cię to odwodzić od tego ma, że wypada nie gorącą, iednak w meacie ſwym, z ktorego wychodzi, zimna być nie może: iż przez meaty, niż iey początki zimnieyſze bieży, wnet oziębnąć muſi: lecz oney właſności iż nic nie pozbyła, dym, para, wonia, y ſam ſkutek znacznie pokazuie. Nawet toż świad-

* Si aqua ſulphure, vel nitro, vel minera quadam imbuta, a rebus admixtis ſeparari non poterit per deſtillationem, neque per decoctionem id fiet. Deſtillatio enim nil aliud eſt, quam lenis decoctio, hoc cum discrimine, vt in decoctione olla ſit aperta, in deſtillatione vero cucurbita, vel alembicus, operculo tectus, in quo vapores aſcendentes colliguntur. Si igitur particulæ admixtæ terreſtres non tam ſint volatiles, vt cum vaporibus ſimul adſcendant, idem erit, ſi aquam, ad obtinendam in fundo vaſis materiam æquæ craſſiorem, leniter decoquas, vel leniter deſtilles. Diuinare non poſſum qua ratione ſeductus Sixtus hic errarit.



vſus notabiliter demonſtrant. Aquam hanc ſulphuream eſſe & limus parietibus putei, vel fontis, adhærens comprobat: euidenter enim quisque perſpicit, hac in aqua ſufficientem ſatis & ſulphuris & nitri ineſſe quantitatem. Explicitum ergo eſt, quænam hac in aqua inueniantur materiæ, & inſuper cur hæc aqua noſtra frigida ſit, & quamuis hoc iam antea in libro ſecundo fuse ſatis explanatum fuerit, breuiter tamen et hic et plane repetendum fuit.

świadczy, że ta woda ieſt ſiarczyſta, on muł ktory przy ścianach oney ſtudnie, albo zrzodła nalgnął: albowiem oczywiście to każdy obaczyć może, że w tey wodzie ieſt podoſtatku tak ſiarki, iako y ſaletry. Maſz tedy iuż to pokazano, co za mateye w tey wodzie nayduią ſię, y do tego czemu ta zimna woda naſza ieſt, co acz y przedtym w kſiędze wtorey dosyć ſzeroko ſię wywiodło, ale y tu krotko, a wyrozumiało ſię natknęło.

## CAPVT IV.

*Ad morbos frigidos & humidos aqua Sklana vtilis eſt.*

COmpertum ergo eſt, quod aqua Iavoroviensis materiam ſulphuream, vt odor et guſtus rerumque adiacentium mucor indicat, contineat in ſe: ſed plus in ea ineſt nitri quam ſulphuris, id quod tam huius aquæ decoctio, quam deſtillatio etiam demonſtrat: facile iam colligimus, quibus morbis hæc aqua medeatur, qui-

## ROZDZIAL IV.

*Zimnym y wilgotnym chorobom woda Sklana ieſt pożyteczna.*

WIedząc tedy to, że ta woda Iaworowſka ma w ſobie materyą ſiarczaną, iako to y zapach y ſmak, y śniadość rzeczy, ktore przy niey bywaią, pokazuie: ale ma ieſzcze więcey w ſobie ſaletry, aniżeli ſiarki; czego nam poświadczą tak warzenia tey wody, iako też dyſtyllowanie: ſnadnie ſię iuż domagać możemy, na ktore choroby

quibusque minime auxilio ſit, atque adeo officiat. Qui enim perſpicue intellexerit, qua vi ac virtute ſulphur nitrumque gaudeant, ille cognitum certo habebit, in quo hæc aqua ſulphurata ac nitrata vſum habeat. Fuerunt medici quidam, qui hominibus perſuadere non dubitarunt, has aquas non ob virtutem ſuam compertam euidentemque, ſed propter occultam quandam vim, quam *a tota ſubſtantia* dicunt, hoc eſt, quaſi virtute e ſideribus in eas influente præditæ eſſent, ſanare homines: horum vero opinio cum ſit et friuola et ſanæ rationi contraria, me ei immorari haud decet. Ad id potius, quod incepi, redeo, monſtraturus, quibus in morbis hæc aqua Iavorovienſis, ſalubris, quibusque noxia eſſe poſſit. Vt vero quam facillime modo hoc proponam, propter ea, ab iis, quæ hominibus ſunt cognitæ, rebus, exordior. Hominum corpora, imo et animalium quatuor ex elementis ſunt compoſita, ex igne vel



roby ta woda może bydź pomocna, a ktorym też żadnego ratunku nie dodaie, ale y owſzem ieſzcze ſzkodzi. Albowiem kto dowodnie wie, iakową moc y władzę ma ſiarka, y ſaletra; tenże niepochybnie wiedzieć może, na co ſię też zeydzie ta woda ſiarczana y ſaletrzana. Bylić wprawdzie niektorzy *Medycy*, ktorzy coś nad ludzie chcieli o tych wodach cieplicznych podać do ludzi, udaiąc to, iakoby te wody miały pomagać ludziom nie tą mocą, ktorą maią oczywiſtą y iaſną, ale iakąś potaiemną, ktora zowią *a tota ſubſtantia:* to ieſt, iakoby miały iakąś moc wlaną w ſię y użyczoną od onych niebieſkich gwiazd; ale to mniemanie tych ludzi ieſt płoche, y mało co z rozumem ſię zgadzaiące, przeto też y ia nad nim bawić ſię niechcę. Wracam ſię raczey do tego, com począł, abym pokazał, na ktore choroby ta woda Iaworowſka ieſt pomocna, a ktorym zaś zaſzkodzić może. A iżbym iak naylatwieyſzą naukę podał ludziom o tym, dla



ſive calore, ex aëre, ex aqua, et ex terra: quæ in elementa hæ cadunt proprietates, vt ignis calidus ſit et ſiccus, aër calidus et humidus, aqua frigida et humida, terra frigida et ſicca. Et quia corpus humanum his ex quatuor elementis eſt compoſitum, opus eſt, vt hæc elementa, ſi durare ac viuere debeat, ita inter ſe concordent, ne frigidum auferat calorem, vel etiam calidum, abſorpto omni ex parte frigido, hominem poſtea ſuccendat. Sic certo etiam, ſi ſiccitas valde ſuperet humiditatem, hominem ligni vel lapidis inſtar exſiccari oporteret, et contra, ſi nimia humiditas augeſcat, cito putredines ad inſtar mucoris cuiusdam corpus humanum inficient, ex quibus deinde valde multi generantur morbi, viam ad mortem præbentes. Quod ſi igitur corpora noſtra his ex quatuor rebus, calore, frigido, ſiccitate et humiditate, apte inter ſe mixtis conſiſtant, tunc ſana ea dicere poſſumus et bene temperata: ſi quod vero a natura



dla tego zacznę od takowych rzeczy, ktore wiadome ſą ludziom. Ciała ludzkie, ba y bydlęce złożone ſą że czterech żywiołow, z ognia, abo z ciepła, z wiatru, *aërem* Łacinnicy zowią, z wody, y z ziemie: ktore to żywioły tę właſność maią; że ogień ieſt cieply y ſuchy, wiatr cieply y wilgotny; woda zimna, y wilgotna, ziemia zimna y ſucha. A iż z tych czterech żywiołow ciało ludzkie ieſt złożone: potrzeba ieśli ma trwać y żyć, żeby były tak pomiarkowane te żywioły między ſobą, aby ſnadź zimno ciepła nie zgaſiło, abo też ciepło nie tak ſię zaięło, aby do ſzczętu wſzyſtkiego zimna nie wyniſzczywſzy, ſamo potym człowieka nie ſpaliło. Tak że gdyby ſuchość tak miała gorę wziąść nad wilgotnością, pewna rzecz musi ciało wyſchnąć, iako drewno albo kamień, y przeciwnym obyczaiem gdy ſię rozkrzewi zbyteczna wilgotność, prędko zagniłości y one iakoby zatęchliny wracaią ſię do ciała ludzkiego zkąd potym rozmaitych chorob barzo wiele, ktore drogę ścielą

natura ſua deflectens alterum ſuperat atque opprimit, ipſumque augeſcit, tunc non amplius corpus humanum ſanum eſſe poteſt, et talis generatur morbus, ac illud ipſum eſt, vel humiditas, vel alia etiam *qualitas.*

Si verbi gratia augeatur vel ipſum calidum, vel cholera etiam, quæ calida ac ſicca eſt, cito certe, ſi interne fibras corripiat, ardor etiam exoritur: et ſi organum corporis quoddam, vel in ſuperficie, vel interne occupet, ignes ſacri ſeu eryſipelates generantur, ſi cerebrum, mania, magni et acuti capitis dolores, quaſi pungentes et ſcindentes. Pariter ac frigidum calori innato dominatur, eumque extinguere incipit, breui magna muci copia naſcitur, vnde poſtea, ſi hepar refrigeret, hydrops fit, ſi cerebrum, paralyſis, manus vel pedes inſtupentes; et ſi nimia in cerebro humiditas frigida coaceruetur, homo continuo dormit, et nonnullos, etiamſi tormentum explodas, non expergefacies

ściętą do śmierci. Gdy tedy ciała naſze tak dobrze pomiarkowane ſą w tych czterech rzeczach, w cieple, w zimnie, w ſuchości, y wilgotności: w ten czas też możemy one nazwać zdrowemi, ydobrze pomiarkowanemi; ale gdy ktore z nich wykroczy z przyrodzenia ſwego, y na drugie ſię zwaśniwſzy, y zwycięſtwo otrzymawſzy ono zatłumia, a ſamo ſię rozkrzewia; natychmiaſt ciało ludzkie zdrowym bydź nie może, ale choroba ſię rodzi takowa, iakowa ieſt ona, albo wilgotność, albo też iakowość, to ieſt, *qualitas* po Łacinie przezwyciężaiąca. Na przykład weźmie gorę, albo ſamo ciepło, albo też cholera, ktora ieſt gorąca, y ſucha, pewna rzecz, ieśli ſię wznieci ona gorącość wewnątrz przy żyłach, prędko też zaymie ſię gorączka: a ieśliż wpadnie do iakiey części ciała, bądź to z wierzchu, bądź też we wnątrz, rodzą ſię róże: albo też ieśli w mozg ſzaleńſtwa, bole głowy cięſzkie y oſtre, y iakoby kłocie, y rozdzieranie czyniące



gefacies. Hanc elementorum homines conſiderantes differentiam, vel humores potius, aut qualitates, videntesque non in corpore humano ſolum, ſed alibi etiam, ſi calor atque ignis augeatur, emolumenti loco damnum dari: extemplo re quadam frigida, vti aqua, eum extinguunt, vel etiam materiam illam, a qua inflammatur, imminuunt comprimuntque, vel, vt citius extinguatur, eum difflant. Pari modo, ſi quid refrigeſcat, tunc homines igne id calefacere ſolent, vel materiam illam refrigeratam proiicere, vt id tantum, per quod res conſeruari integra poſſit remaneat. Si etiam res quædam ſicca reddatur et euaporet, tunc eam humectant, ſi valde humida fiat, tunc exſiccant. Hoc homines videntes in rebus frequenter contingentibus, ad medicamenta deinde animum intendere cœperunt, vt eorum ope corpus a valetudine aberrans ad priſtinam reducant ſanitatem. Et propterea ad calorem morbi inuenerunt remedia refri-

niące. Także ieśli przezwycięży zimno, y pocznie gaſić ciepło przyrodzone, alić wnet narodzi ſię phlemiſka plugawego nie mało; zkąd potym ieśliż wątroba oziębnieie, puchlina: ieśliż mozg; alić paraliże, cierpnienie albo ręki, albo nog; ieśliż ſię nawali do mozgu wilgotności zbytniey, a do tego zimney, ażci człowiek iedno uſtawicznie ſpi, że nad drugim chociaż y z działa będzieſz ſtrzelał, tedy ſię go nie dobudziſz. Przypatruiąc ſię ludzie częſtokroć takiemu rozrożnieniu tych żywiołow, lub to wilgotnościom, albo iakowościom, y widząc też nie tylko w ciele ludzkim, ale y kędy indziey, że kiedy ſię bądź zaymie ciepło, albo ogień, tedy miaſto pożytku rzeczey ſzkodę czyni: natychmiaſt rzeczą iaką zimną, iako to wodą, zagaſzaią go, albo też uwłaczaią, y uymuią oney materiey, od ktorey ſię żarzy: albo też aby rychley zgaſł, tedy go rozwiewaią, Łacinnicy zowią *difflationem.* Także gdy co zbytnie oziębnieie,

Ee zwykli

refrigerantia, ad frigus calefacientia: eodem modo si humiditates coniungantur, hoc est, si calor cum siccitate sit vnitus, qui frigus cum humiditate superet, manifestum est, oportere eum, qui id sanare velit, tam multum frigoris atque humiditatis ei opponere, quod illi sit æquale. Hoc intellecto facile comprehendimus, quibus in morbis aqua Iavoroviensis sit salubris. Cumque iam antea monstratum fuerit, sulphur esse calidum, focillans, nec non exsiccans, in quarto fere gradu, et insuper digerens: eiusmodi res calore suo hoc efficiunt, vt crassos humores subtiliores reddant, et quasi conterant digerantque. Nitrum etiam calidum et siccum est, in secundo, ex nonnullorum sententia, gradu perfecto, vel in principio tertii gradus, et iisdem pæne proprietatibus ac sulphur gaudet: ea re facile quisque intelligit, hanc aquam Iavoroviensem, cum proprietatis sit calidæ atque exsiccantis, non aliis, quam

ex

zwykli więc ludzie rozgrzewać ogniem, albo też onę materyą oziębiaiącą wyrzucać, aby to tylko zostało, przez co może być ona rzecz w porze swey zachowana. Ieśli też ktora rzecz wyschnie, y wywiędnieie; tedy onę odwilżaią: ieśliż barzo wilgotna się stanie, tedy wysuszaią. To widząc w potocznych rzeczach ludzie rzucili się potym do uważania lekarstw: chcąc przez nie do pierwszego pomiarkowania, albo zdrowia, ciała wykraczaiące przywieść. Y przeto na gorące choroby, wynaleźli lekarstwa chłodzące: na zimne, zagrzewaiące: y tak ieżli się złączą te wilgotności, to iest, ieśli się (mowi) gorącość z suchością y przezwycięża zimność, y wilgotność: samo to pokazuie, że kto chce ich pomiarkować, potrzeba tak wiele, zimna y wilgotności przeciwko nim wystawić, aby one zrownały się z nimi. To tedy wiedziawszy, łatwie iuż każdy nauczyć się może na iakowe choroby Iaworowska woda może

że



ex refrigeratis humoribus ortis morbis, mederi, corporibusque valde humidis prodesse. Qui igitur ad temperandum calorem eam adhibere velit, imprudenter facit, quasi ignem ad ignem addens. Pariter in morbis corporibusque siccis plus damni facit, quam auxilio est, cum eiusmodi corpus funditus ligni instar exsiccet: et si præter siccitatem & calor adsit, certum est, quod breui in tali corpore inducat calorem illum, *hecticam febrem* dictum. Et si frigiditati siccitas illa iuncta sit, tunc residuum caloris naturalis suffocatur, & corpus eiusmodi incidet in *marasmum senilem*. Cum in omnibus thermis vel calidis, vel frigidis inueniantur mineræ, vel aliæ materiæ exsiccantes, in fine huius nostri sermonis auctor sum, vt certo nobis persuasum habeamus, omnes has aquas esse exsiccantes: quæ est & *Galeni* sententia. Sic etiam & nostra aqua in pago *Sklo* exsiccat, quia & sulphurea & nitrata: præter hoc calefacit etiam per se:

imo

że bydź pomocna. A ponieważ iuż się to pokazało pierwey, że siarka iest gorąca, rozgrzewaiąca, także y wysuszaiąca, przychodząc prawie do czwartego stopnia, y do tego trawiąca: a ktore rzeczy są takowe, tedy zaraz onym to ciepłem swym sprawuią, że y grube wilgotności subtelnieyszemi czynią, y iakoby ie ścieraią. A saletra także iest gorąca, y sucha wedle niektorych wtorego stopnia doskonałego, abo iakoby na początku trzeciego: toć też nie mial takoweż własności ma, iakowe y siarka: przeto każdy to patrzyć łatwie może, że ta woda Iaworowska będąc władzy gorącey, y wysuszaiącey, nie może innym chorobom pomodz, iedno tym ktore są z zaziębłych barzo wilgotności, y ciałom barzo wilgotnym. Toć tedy na gorączkę, kto oney używa głupie czyni, iakoby ognia do ognia przydaiąc: także suchym chorobom iako y ciałom, daleko więcey zaszkodzi, aniżeli pomoże: gdyż do końca ieszcze ono ciało



tak

imo refrigerare & suffocare calorem potest, vt in sequentibus hac de aqua docebitur. Frigidis igitur morbis humidisque, vel potius his ex causis ortis, aqua Iavoroviensis medetur.

tak wysuszy, że zostanie, iako drewno: a ieżliż ona suchość przyłączona będzie do gorąca, pewna rzecz, że ono ciało zetleie prędko, oną gorączką, ktorą zowią *hecticam febrem*. A ieżliż do zimna ona suchość iest przyłączona, tedy ostatek ieszcze ciepła przyrodzonego zatłumi się: y będzie przywiedzione ono ciało *ad marasmum senilem*. Zamykaiąc tedy ten dyskurs swoy, ponieważ we wszelakich cieplicach znayduią się zawsze minery, abo materye takowe, ktore są wysuszaiące, lub to będą cieple, lub też zimne: nieomylnie to trzymać mamy, że wszystkie takowe wody są wysuszaiące: iakoż y *Galenus* tak właśnie trzyma. Toć też y ta nasza woda we Skle wysusza, ponieważ iest siarczysta, y saletrzana: ale oprocz tego y rozgrzewa też przez się: bo y oziębic abo udusić ciepło przyrodzone może, iako się to w dalszych naukach o tey wodzie pokaże. Zimnym tedy wilgotnym chorobom, abo raczey z takowych przyczyn pochodzącym, woda Iaworowska iest pożyteczna y pomocna.



# CAPUT V.

*Enarrantur separatim morbi, quos praecipue haec aqua Sklana sanat.*

AD tradendam clariorem perfectioremque hac de aqua hominibus doctrinam; ne eam ad omnes morbos vtilem extollant, vel etiam, si vni & alteri, vel decimo non expediat, ne eam vituperent, aliosque seducant; opus est catalogum quendam morborum eorum, quos illa sanat, conscribere. Quo absoluto in hoc inquiram, vtrum vnusquisque hac aqua, vel potans eam, vel balneo insidens, vti possit. Quia vero variis in organis varii deprehenduntur morbi, ea re morbos omnes a capite ad calcem vsque recensebo. Cumque calor totius corporis sit morbus, qui nempe omnia membra occupat, incipiensque a corde, deinde per totum corpus se extendit, ardendo et siccando; haec vero aqua pariter calida sit atque exsiccans, propterea nullus plane, calore correptus, ad hanc aquam accé-

# ROZDZIAŁ V.

*Wyliczaią się szczegulne choroby ktorym osobliwie pomaga ta woda Sklana.*

ALe aby iaśnieysza y doskonalsza nauka podała się ludziom o tey wodzie, y aby oney na wszystkie choroby bydź pomocną nie wychwalili: abo też gdy iednemu y drugiemu abo y dziesiątemu nie pomoże, aby oney nie ganili, y źle drugim nie udawali; potrzeba iakoby regestr nieiaki wypisać tych chorob ktorekolwiek ona ratuie, y leczy. A to odprawiwszy pokażę y to, ieśliże każdemu człowieku godzi się zażywać tey wody, lub to w napoiu, lub też kąpiąc się. A iż w rożnych członkach rożne choroby ukazuią się, przeto kruciuchno przebieżę wszystkie choroby począwszy od głowy aż do nog. A ponieważ gorączka iest choroba wszystkiego ciała; abowiem wszystkie członki namaca, począwszy, y zaiąwszy się od serca, rozchodzi się y rozpala potym

 wszy-

accedere debet. Contra ſanam enim rationem eſſet, ſiccum exſiccare, & calido calidum, vt magis adhuc ferveat, addere. Recte vero adhibetur, ſi in corpore humano qualescunque deprehendantur humiditates frigidæ, verbi gratia in capite, & in cerebro, vel prope artuum iuncturas: hoc eſt, in paralyſi, in ſpaſmo, ſed non in omni, & in eo tantum, qui ex plenitudine & frigida humiditate ortus, cum ſpaſmus & ex ſiccitate, docente Hippocrate & Galeno, prouenire poſſit. Hæc aqua etiam in aurium ſonitu atque auditus difficultate, qui morbus ex frigida humiditate vel ex vento etiam & ſtridore quodam oboritur, ſalutaris eſt, idque abſoluit *ſtillicidium*, hoc eſt, deſtillatio in caput, vel capitis hac cum aqua lotura. Idem effici poteſt, ſi caput diu nimia ex humiditate frigida doleat. Salubris iis etiam eſt, qui memoria labuntur.

Quo autem modo *ſtillicidium* & quo tempore inſtitui debeat, po-

ſtea



y wſzyſtko ciało ſuſzy; a ta woda y ieſt też ciepła, wyſuſzaiąca, toć żaden z gorączką do tey wody cieplicżney przyſtąpić nie ma: abowiem co by to za rozum był, ſuche ſuſzyć, a ciepłemu ciepła, aby ſię ieſzcze tym więcey zapalało, przydawać: Ale gdziekolwiek ſię w ciele pokażą zbytnie wilgotności zimne, iako to w głowie, y w mozgu y przy początkach żył ſuchych: to ieſt w paraliżu, w kurczu, ale nie w każdym, tylko ktory bywa z pełności wilgotności zimnych; gdyż bywa też kurcz y z ſuchości, iako uczy *Hippokrates* y *Galenus*. Może też bydź pomocna ta woda piſkowi, y głuchości w uſzach, ktora choroba bywa abo z wilgotności zimney, abo też z wiatru, y ſzumu iakiegoś? a to może ſprawić czyniąc *ſtillicidium*, to ieſt, z wierzchu ſtrumień, abo kąpanie tey wody na głowę. Toż może ſprawić, y także pomodz, gdy głowa długo boli z wilgości zimney, y nazbyt wilgotney. Także może pomodz,

gdy



ſtea docebimus. Iis qui aſthmate aliisque pectoris morbis ex humiditatibus craſſis, frigidis, impurisque laborant, vel eam ore haurientibus, vel balneo ex ea inſidentibus confert, cum medici plerumque vtantur floribus ſulphuris ad aſthma, & ſæpius magno dyſpnoicorum ſolatio. Ad cephalalgiam, hemicraniam, paralyſin, oris & colli ſpaſmos, aliorumque membrorum tremorem hæc aqua eſt ſalutaris. Et inter alia ad deſtillationes ſeu rheumata, quibus omnia membra articulique obnoxii ſunt, ſi nempe humiditatum illarum deſtillationes e frigore profectæ fuerint. Sic in oculorum etiam morbis prodeſt, ſi ii palpebrarum, tunicarum, atque angulorum ſuperficiei inhæreant, vel ſi nimia capitis ſiue ventriculi humiditas viſui noceat: quamuis is, qui debiles ex natura oculos, vel cataracta & pterygio infectos, ſanare hac aqua velit, citius aquam vſumque vituperet, quam oculis medeatur.

Auri-



gdy kto zwątloną pamięć ma, iż prędko zapamiętywa: iako tego *ſtillicidium* zażywać, y kiedy, da ſię potym nauka. Gdy też kto choruie na dychawicę, y na inne choroby, ktore na pierſi przypadaią z wilgotności grubych zziębłych, y zaplugawionych, bądź onę piiąc, bądź też ſię w niey kąpiąc, gdyż *Medici* poſpolicie używaią *flores ſulphuris* dla dychawice, y częſtokroć z wielką pomocą dychawicznych. Łupania głowy, puł głowy bolenia ta woda ratować może, powietrza ruſzenie, ſkurczenie uſt, ſzyie; abo inſzych członkow drzenie. A między inſzemi to, co deſcenſa wſzyſcy nazywać zwykli, ktorych deſcenſow wſzyſtkie prawie członki ciała nie ſą prożne, y wſzyſtkie ſtawy: to iednak przydawſzy, gdy wilgości onych deſcenſow ſą przyczyną zimną. Także oczom nie mało pomaga, ieśli choroby w nich będą zwierzchowne, ktore powiekom ſkorze, a kątom należą, abo przez wilgo-

tność

Auribus hæc aqua vtilitatem affert, si in iis viscus, crusta, sordium oppletio, vel surditas ex humorum copia deprehendatur, exsiccando vaporesque imminuendo, quando in eiusmodi aures fumus effusione aquæ calidæ in lapidem per infundibulum ex papyro factum immittitur, & illico rutæ oleo in magna cepa frixo auris meatus obturantur. Recte prius aluus subducitur, id quod ante vsum huius aquæ omni in morbo obseruari debet. Narium pustulæ & polypi his thermis sanari possunt.

Quando dentes et gingiuæ dolent, ex sauciatione, excrescentia, destillatione, pustulis et humorum copia, hæc aqua, si os ea eluas, vtilis est. *Albertus Oczko* perhibet, hanc aquam etiam ad debilem stomachum conferre, atque ad indigestos ex eo prouenientes humores, cum, si quis eam vel potet, vel ei insideat, flatus, apepsiam, nauseam, fastidium, auersationem præ cibo auferat, ac sanet.

Alii

tność zbytnią z głowy, abo żołądka, wzrokowi co szkodzą lecz ktoby słabe z przyrodzenia, oczy abo owe, co kataraktami a błonkami porosły, wodą tą leczyć chciał: y wodzie, y radzie, przygana rychleysza, niż oczom poprawa. Uszom tenże pożytek, ta woda we Skle dać może, gdy w nich ropa, ostrupienie, załężenie, abo głuchość z pełności iaka się nayduie, wysuszaiąc, a dymow upełniaiąc, dym w takie uszy wpuszczaiąc, ciepłą wodę na kamień leiąc, a przez trąbę z papieru uczynioną w uszy wpuszczaiąc, a zaraz oleykiem rucianym w cebuli wielkiey usmażonym meaty one w uszu zawarte zatykaiąc. Dobrze przedtym ciało przepurgowawszy, co w używaniu tey wody na każdą chorobę zachować potrzeba. W nozdrzach będąli krosty, łupieże, mięso narosłe: (*Polypum* zowią) tą wodą ciepliczną ratować się mogą, zębom, y dziasłom, ktore zranienie, naroscienie, descensy krosty, osłabienie, a wielkie odwilżenie cierpią,

ta



Alii vero medici, qui de eiusmodi aquis, in quibus sulphur & nitrum inest, contra sentiunt, eiusmodi aquas stomacho valde nocere, dicunt, idque maxime ob nitrum, quod ex natura sua nauseam quandam & ad vomitus dispositionem creat, & propter ea tantum abesse, vt hæc aqua fastidium præ cibo sanet, vt hausta potius maius stomacho fastidium importet. Sed ego magis quidem cum opinione *Oczko* facio, cum homines balneo insidentes, vel eam potantes, maiorem ciborum appetitum gustumque expetiantur.

Neque male & illi dicunt, quod nauseam & fastidium præ cibo faciat, si nempe hæc aqua neque per aluum, neque per vrinam, neque per sudores euacuetur: tunc temporis enim & vasorum obstructio & ciborum fastidium succedunt. Si quis igitur eam hauriat, opus est, vt omni ex parte euacuetur, neque eius vel minimum quid restet. Quan-

do

ta woda pomocna usta płokać. Trzyma to Woyciech Oczko, że ta woda iest też pomocna na osłabienie żołądka y na grubości, ktore z niego pochodzą. Gdyż tak piiąc iako y w niey siedząc, wiatrom, surowości, zgadze, brzydliwości, do iedzenia niechęci, twardości, szczkaniu wielką pomoc, y ratunek przynosi. Ale znayduią się drudzy Medycy, ktorzy przeciwnie, o takowych wodach, ktore w sobie maią siarkę y saletrę trzymaią: powiedaiąc że wielką szkodę żołądkowi takowe wody czynią: a to naywięcey dla saletry, ktora z przyrodzenia swego, obrzydzenie iakieś, y chciwość do womitu czyni: y przeto nie tylko niechęć do iedzenia miałaby leczyć woda, ale y owszem niechęć większą może sprawić w żołądku, gdy onę kto piie; Iednakże przystaię ia barziey do mniemania *Oczka*, gdyż y kapiąc się ludzie tego doznaią, y ci, ktorzy onę piiaią, tedy y chęć do iedzenia, y smak lepszy w iedzeniu miewaią. Nie zle iednak y ci powiadaią, że o-



brzy-

do in viſceribus humor tenax,
vitri liquefacti inſtar deprehen-
ditur, prout in colica accidere
ſolet, quæ talem facit diſtentio-
nem, quaſi palus vel cuneus infi-
xus eſſet, tunc eiusmodi dolori-
bus hæc aqua, vel enematis ope
iniecta, vel etiam ore hauſta, auxi-
lium affert. Qui ventrem ex nimia
humoris tenacis copia diſtentum
habeat, & iam hydropis initium ſit
vel ad medium vsque progreſſus,
tunc aquæ huius limo, vel balneo
ex ea, obuiam huic malo ire poſſu-
mus, ſumtis tamen prius iis, quæ
necesſaria medicus ad tollendum
hydropem intellexerit, medica-
mentis. Renes ſauciatos, & humore
tenaci obſtructos, nec non ſaucia-
tam veſicam imo & virgam, hæc
aqua tam perfecte ſanatvt, nullum
aliud medicamentum ei ſit præfe-
rendum. Et qui neque oxyporo
neque lignis, neque aliis medica-
mentis exſiccantibus in renibus,
veſica, nec non virga morbi ſana-
ri haud poſſunt; ii feliciter & ma-
gna cum admiratione omnes hac





brzydliwość, y niechęć do iedzenia
czyni, gdy ta woda nie wynidzie
ani przez ſtolce, ani też przez ury-
nę, ani przez pot: na ten czas, al-
bowiem y zatkanie żył, y obrzy-
dzenie potraw naſtępuie. Prze-
to tak onę piiąc, potrzeba aby
wſzyſtka wychodziła, a nie zoſta-
wało iey by naymniey. Taż wo-
d[illegible] kiedy w ielitach nayduie ſię, al-
[illegible] phlegmiſko iakie grube, na
kształt śkła roſpuſzczonego, iako
więc w kolkach bywa, gdy w ieli-
tach takie rozpieranie nachodzi,
nie inaczey, iakoby pal iaki albo
klin zabiiał: takowym bolom ta
woda bądź to przez kryſterę, iako
też y przez uſta, barzo może bydź
pomocna. Ieśli kto ma żywot
phlegmą zbytnią nadęty, y iuż o-
puchlina ſię zacznie, albo też iuż
wpoły ſię zaweźmie: tedy błotem
tey wody, abo kąpaniem ſię w tey
wodzie, może przędko zabieżeć;
wprzod iednak zażywſzy tych le-
karſtw, ktore Medyk będzie rozu-
miał bydź potrzebne, do wyko-
rzenienia opuchliny. Nerki też
zranione, y phlegmą zatkane, tak-





rantur. Iis, qui gonorrhoea, vel
ex contagio, vel alia ex cauſa labo-
rant, neque medicamentis vti ve-
lint, hæc aqua valde eſt ſalutaris,
id quod multis in hominibus ex-
pertus ſum, quos hic memorare
neque licitum eſt, neque decet.
Feminis etiam, quæ vtero im-
pura humiditate repleto, debi-
lique laborant, & quarum men-
ſtrua, vel haud bene, vel pla-
ne non fluunt, vtilis eſt, cum
has impuritates exſiccet, vterum
aperiat & roboret, eiusque duri-
tiem emolliat: ad extremum fæ-
mina ex nimia humiditate impu-
roque muco ſterilis poſtea fit fœ-
cunda, id quod non in vna exper-
tus ſum. Et ſi quædam abortum
pati ſoleat, tunc ſuper huius aquæ
vaporem ventrem fouere valde
eſt ſalutare, id quod magis pro-
deſt, quam omnes alii a vetulis
ſtulte adhibiti fotus. Multum
etiam hæc aqua in chiragra, po-
dagra, malo iſchiadico & arthri-
tide iuuat: quod ſi vero horum
morborum quidam iam inuetera-





że poraniony męcherz, ba y pen-
dent, ta woda tak doſkonale leczy,
że żadna rzecz nad nię inna lepiey.
Y czego ani ſalſą, ani drzewem ani
też innemi lekarſtwy wyſuſzaiące-
mi nie możemy więc w nerkach,
y w męcherzu także y w penden-
cie uleczyć, tedy ſzczęśliwie y z
wielkim podziwieniem te wſzy-
ſtkie przypadki bywaią uſkramia-
ne. Y gdy więc lub z przymiotu
dworſkiego, lub też z inſzey przy-
czyny ropa przez pendent ciecze,
a lekarſtwy ſtanowić ſię niechce;
tedy ta woda barżo ieſt pożyte-
czna: czegośmy iuż nie raz na lu-
dziach rożnych doświadczyli, kto-
rych tu wſpominać ſię nie godzi,
ani przyſtoi. Także niewiaſtom,
ktore ſproſną wilgotnością ma-
cicę zamuloną y oſłabiałą maią, y
albo nie dobrze, albo też nie co
mieſiąc to wychodzi, co wedle
ich przyrodzenia miało by odcho-
dzić: tedy te plugaſtwa wyſuſza,
macice otwiera, y umacnia, twar-
dości w niey zmiękcza, na oſtatek
ieśliże z tych wilgotności, y za-
mulenia niepłodną ieſt, tedy pło-

tus ſit, ſi nempe podagra iam tophos lapideſcentes generet, quali apud nos *Iuſtus* bibliopegus laborabat & pedibus & manibus per aliquot annos, cuius ex artuum iuncturis fere omnibus lapilli progrediebantur, in quibus, ante quam locus fuerit apertus, dolores intolerabiles ſuſtinebat, in eiusmodi chiragra & podagra nihil hæc aqua iuuat.

Iis autem maxime hæc aqua ſalubris eſt, qui variis in cute vitiis laborant, nempe cruſtis, achoribus, porrigine, excoriationibus, puſtulis ſiccis, vel vlceroſis, ſi in ea ſe ſubmergant, vel tali modo ac in fine docebimus balneo inſideant. Ea etiam vti potes in fiſtulis, bubonibus, ſtrumis, verrucis, lichenibus, aliisque ſuperficiariis impuritatibus, in primis in quibus non adeſt inflammatio magna; vel quæ non adeo profundum petunt & intus duræ ſint: ad vitiligines etiam aut illas corporis maculas *Oſtudy* Polonis dictas, de quibus vulgus multa fabulatur



dnieyſzą ſię ſtaie: czegom y ſam doświadczył. Yieśliż ktora zwykła przed czaſem płod poroniwać, tedy nad tą wodą parzyć, ieſt rzecz barzo pożyteczna, y zdrowſza niż inſze wſzyſtkie parzenia, ktorych baby bezrozumnie zażywaią. Wiele pomodz może taż woda y na chiragry, y na podagry, na ſcyatyki y na bolenie członkow: wſzakoż gdy będzie ktora zaſtarzała z tych chorob; że ſię iuż podagra w guzy ſkamieniałe obroci, że iuż y kamienie miedzy członkami rodzić ſię będą: iako był u nas Iuſt Introligator, ktory przez kilka lat leżał chory na nogi y na ręce, u ktorego z członkow prawie wſzyſtkich kamyczki wychodziły, a przedtym niżeli ſię mieyſce otworzyło, bol wielki, y nieznośny cierpiał: na takowe chiragry, y podagry ta woda nic nie pomoże. Naybarziey iednak ta woda pomocna ieſt tym co maią ſkorę po wierzchu plugawą; bądź to będą ſtrupy, parchy, otręby, łupieże, kroſty ſuche, abo zropiałe, gdy ſię w niey kto będzie ponurzał, y kąpał tak iako ſię potym, nauka doſtatnia poda. Na wrzo-





hæc aqua conducit, & quanquam hæ vitiligines ac lichenes cum inflammatione inſigniori coniunctæ ſint, hæc tamen aqua Iavorovienſis ita eos tollit, vt ne minimum quidem ſuperſit veſtigium. Hoc in me ipſo expertus ſum, qui eiusmodi lichenes & næuos in corpore habui multos, qui tamen omnes euanuerunt, quamuis ex bile maxime & alii ſuperuenirent. His igitur morbis, quos enarraui, omnibus hæc aqua Sklana medetur; aliis vero calidis, vel ex feruore originem trahentibus tantum abeſt, vt proſit, vt potius ſanitatis detrimentum atque adeo mortem ad extremum inferre poſſit.



dy też oney zażyć możeſz, na fiſtuły, na dymiona, wole, na brodawki, na liſzaie, y na inſze zwierzchne plugaſtwa, zwłaſzcza ktore w ſobie nie maią wielkiego zapalenia, albo nie ſą barzo głęboko, a twardo we wnątrz: nawet na owe blachy, ktore po ciele pokazuią ſię, co więc ludzie proſci nazywaią *oſtudami*, y wiele baśni o nich plotą, barzo ſkuteczna może bydź ta woda: nawet choć te takowe blachy, y liſzaie będą z niemałym zapaleniem tedy takie znoſi ta Iaworowſka woda, że y śladu żadnego nie zoſtawuie. Czegom ia ſam na ſobie doznał, gdym takowych liſzaiow, y blach po ciele barzo wiele miał, a wſzyſtkie poodchodziły, y z wilgotności cholerycżney na więcey, choć ſię też poniekąd y drugie przymieſzały. Tym tedy wſzyſtkim chorobom ta woda Sklana, ktore ſię napomniały pożyteczna ieſt: a innym ktore, albo gorące ſą, albo też z przyczyny gorącey pochodzą, nie tylko pożytku żadnego nie czyni, ale co większa, wielkie uſzczerbienie zdrowiu, na oſtatek y śmierć przynieść może.

## CAPVT VI.

*Quibus corporum constitutionibus haec aqua Sklana salutaris, quibus non salubris sit.*

CUm iam cognitum sit, quibus prosit morbis hæc Sklana nostra aqua, nunc rectum illius vsum explicare conuenit, cum omnis medicamenti virtus a recto illius vsu proficiscatur, e contrario vero ob peruersam eius applicationem & medicamentum & medicus male audiunt.

Mei nunc etiam officii est, vt hac aqua recte ac rationaliter vtendi modum demonstrem, id quod iam cœptassem, nisi breuiter explicandum esset, quibus corporum temperaturis hæc aqua noceat, quibus haud noceat. Ii igitur, qui plethora laborant, quorumque vasa omnia oppleta & quasi distenta sunt, & grauitatem in corpore sentiunt, ab aquæ huius vsu abstinere debent, vsque dum humorum illorum, vel puro-

## ROZDZIAŁ VI.

*Ktorey komplexyi ludziom ta woda Sklana iest pomocna, a ktorym nie.*

WIedząc iuż ktorym chorobom ta woda nasza Sklana może bydź pomocna, przystoi iuż mowić o sposobach dobrego używania tey wody: gdyż, iako się iuz pierwey powiedziało, każde lekarstwo więcey należy na dobrym używaniu: iako przeciwnym obyczaiem złe używanie, lekarstwo ono same, y Medyka do hańby, y lekkiego uważenia przywodzi. Toż y teraz moia powinność iest, abym ukazał sposoby, dobrego y porządnego używania Sklaney wody, y iuż bym do tego przystąpił, iedno krociuchno pokażę, ktorym ludziom y komplexiom ta woda szkodzi, a ktorym nie. Nayprzod tedy, ktorzy pełni są krwie, y innych wilgotności, u ktorych napełnione są wszystkie żyły, y iakoby napięte, y cięszkość nie-



rum, vel impurorum putridorumque plenitudinem paulatim euacuarint, sit vel per venæ sectionem, vel per alui purgationem, neque satis est, semel aluum ciere, sed ex prudentis medici iudicio aliquoties. Si enim eiusmodi homines thermis vtantur, ante humorum copiam quam imminuerint, magnæ superueniunt destillationes, quæ deinde subitam mortem *apoplexiam* nempe, vel *lethargum*, *Subeth Arabibus* dictum, inducunt. Idque hanc ob causam, quia antea humores illi in corpore suis in locis immoti hærebant, ea re tam grauia ac dira sympthomata haud efficiebant; qui vero iis præsentibus hac aqua vtatur, illico calor vel feruor huius aquae, qui duplex est, alter *potentialis*, hoc est a sulphure & nitro innatus, alter *actualis*, vt in scholis dicunt, qui ab igne, quocum eam calefacimus, procifiscitur, omnes eiusmodi corporis repleti grauidique humores liquefacit instar ceræ, vel alius rei pinguis, cumque humo-

niemałę ciała czuią, takowi nie maią przystępować do używania tey wody, ażby pierwey uplenili po małey części oney to pełności, lub będzie z dobrych wilgotności, lub też zatęchłych, y zgniłych: bądź to upuszczeniem krwie, bądź też lekarstwem purguiącym, y nie dosyć raz ciało przeczyścić, ale razy kilkanaście: wedle zdania y roskazania Medyka mądrego. Abowiem, gdy takowi ludzie używaią wod cieplicznych, nie uiąwszy onego mnostwa zbytnich wilgotności, przychodzą więc wielkie descensy; ktore potym nagłą śmierć (*apoplexiam* zowiemy) albo sen ustawiczny, y bezmierny (*Subeth* z Arabskiego zowią) za sobą przywloczą. A to dla tey przyczyny: iż onę wilgotności pierwey spokoynie w ciele onym na swych mieyscach leżały, y trwały, y przeto takich ciężkich, y strasznych przypadkow na człowieka nie zwalały, ale gdy kto pocznie z onymi cieplicżney tey wody używać, natychmiast ciepłość, albo

humores illi priſtino in loco perſiſtere haud poſſint, opus eſt, vt hinc inde ex vno loco in alium ſe moueant. Et hanc ob cauſam, cum in nobiliora corporis organa vi quadam & magno impetu ruant, mortem certam inferunt. Cum vero placide defluant in quæcunque loca, quamuis mortem non afferant, graui tamen morbo corpus affligunt, vel debilitatem membro cuidam inferunt.

Prius quam quis ergo ad hanc aquam accedat, opus eſt, diligenter medicorum conſilia petere, ne auxilii atque emolumenti loco, magis adhuc de ſanitate deturbetur. Iis etiam, qui bile abundant, ob eamque quaſi ardent, & ita ſicci ſunt, vt cutis tantum & oſſa appareant, vel ſi etiam ex morbo eiusmodi macies orta ſit, minime ſuadeo, vt hanc aquam Sklanam vel potent, vel balneo ex ea vtantur. Hi enim perdendo vires omnes funditus torrentur, cum hæc aqua, vti ſupra iam dictum, calefaciat exſiccetque: eiusmodi vero

albo gorącość oney to wody, ktora ieſt dwoiaka: iedna *potentialis*, to ieſt, rodzona od ſiarki y ſaletry, a druga *actualis* (tak w ſzkołach zwykli mawiać) ktora ieſt od ognia, ktorym pierwey zagrzewamy oneż wodę, wſzyſtkie wilgotności w ciele tak napełnionym y ociężonym rozpuſzcza, nie inaczey iako albo wosk, albo inną zſiadłą rzecz, ktore wilgotności rozſpuſzczone, iż nie mogą ſię oſtać na dawnym mieyſcu, muſzą ſię y tam y ſam ruſzać, y z iednego mieyſca na drugie ſpływać. Y przeto gdy gwałtownie y z wielkim zapędem na zacne, y na przednieyſze mieyſce ſię obalą, pewną śmiercią zabiiaią. A ieśliż po lekku ſpływaią w ktorekolwiek mieyſce, na ten czas choć o śmierć nie przyprawią przecię iednak cięſzką inną chorobę y nadwątlenie członka iakiego w ciele ſprawuią. Pilno tedy każdy radzić ſię ma Medykow, niżeli do tey wody przyſtąpi: aby ſnadż miaſto pomocy y pożytku więkſzego niezdrowia nie doſtał. Owym



vero corpora humectare & temperare opus eſt: eaque re hac ab aqua abſtinere debent.

Ad humectandum vero corpus vti poſſunt aqua ſimplici tepida, ad quam calefaciendam adiicere poſſunt herbas, huic humectationi inſeruientes. Neque hoc probare poſſum, quando infantes, ob puſtulas aliasque ſuperficiarias impuritates aquæ huic inſidere faciunt: eorum enim corpora tenuia ſunt, & humiditate opus habent, quippe quæ humida, *Hippocrate* & *Galeno* docentibus, eſſe debent, propterea que ea exſiccare haud decet, inſuper ii melius ſemper valent, qui impuritates in cute habent, quam illi qui ab incunabulis hisce carent.

Neque hoc medico in obliuionem veniat, quod ſenibus decrepitis hæc aqua plus officiat, quam proſit: in iis enim iam non multum caloris ineſt naturalis, qui maiori huius aquæ Sklanæ calore facile opprimitur atque extinguitur, non alio modo, quam ſi quis

Owym też ktorzy pełni ſą choleryą, y prawie od niey pałaią y tak wyſchli ſą, że iedno ſkora a kości, lub też to z choroby ta ſuchość ciała będzie: nie radzę aby mieli ſię kąpać, bądź też pić tę wodę Sklaną. Abowiem takowi prawie iuż do końca uwędziliby ſię y wſzyſtkie ſiły ſtraciliby: gdyż powiedziało ſię iuż pierwey, że ta woda zagrzewa y wyſuſza: a takowe choroby ciała odwilżać y chłodzić potrzeba: przetoż tey wody chronić ſię maią. Ale dla odwilżenia ciała, niechay zażywaią wanien wod proſtych letnich, przymieſzawſzy do nich, gdy ie grzać będą zioł, ktoreby do takowego odwilżania pomocne znaydowały ſię. Y tego chwalić nie mogę, co więc dzieci drobne dla kroſt, y dla innych zwierzchnych plugaſtw w tey wodzie kąpią: albowiem ciała onych ſą rzadkie, y wilgotności wielkiey potrzebuią, gdyż y życie ich wilgotne ma być, iako *Hippocrates* y *Galenus* uczy, przeto wyſuſzać ich nie potrzeba

quis ad lampadem iam deficientem, ſubito & multum olei oliuarum adiiceret, citius eam extinguat, quam ſuccendat. Ad extremum neque mulieres grauidæ ad hanc aquam proficiſcantur, ne ante tempus abortum patiantur, ſecus eſt, ſi vaporibus ex hac aqua inſideant.

ba, a do tego zdrowſze awſze dzieci bywaią, ktore plugaſtwa zwierzchne maią, a niżeli owe co nadobne z dziecińſtwa trwaią. Y nato Medykowi pamiętać potrzeba, że ſtarcom zgrzybiałym barziey może bydź ſzkodliwa, aniżeli pożyteczna ta woda: ponieważ w onych iuż nie wiele ciepła przyrodzonego ieſt, ktore więtſzym ciepłem tey wody Szklaney, ſnadnie może bydź potłumione, y zagaſzone, nieinaczey iako gdy kto do lampy iuż prawie dogorywaiącey, oliwę prędko y mnogo leie, rychley onę zagſi, aniżeli roſpali. Na oſtatek y białegłowy brzemienne, do tey wody nie maią ieżdzić, aby ſnadź przed czaſem nie poroniły płodu, inſza ieſt, że ſię mogą naparzać.

## CAPUT VII.

*Quibus debeamus prius defungi rebus, antequam balneo huius aquae Sklanæ vtamur?*

ACcedamus iam ad methodum hac aqua Sklana vtendi, quæ

## ROZDZIAŁ VII.

*Ktore rzeczy potrzeba odprawić wprzod, a niżeli ſię przyſtąpi do kąpania w wodzie Sklaney?*

PRzyſtąpmy iuż teraz do ſpoſobu używania tey wody Sklaney:



quæ quidem quadruplex eſt: primus, ſi quis balneo ex ea inſideat: ſecundus, ſi quis eam bibat: tertius quando ſtillicidio, hoc eſt riuuli inſtar in capitis vel aliorum membrorum ſuperficiem aquam deſtillando, ad ſiccandum vel roborandum idem membrum ea vtimur, quartus & vltimus eſt, ſi quis vaporibus huius aquæ inſideat. Vt accurate igitur & facile omnes rectum huius aquæ vſum intelligant, primum balnea hac ex aqua Sklana tractabo, deinde de aliis methodis accurate diſſeram, addendo quædam de limo huius aquæ Sklanæ. Qui ergo cum fructu & in ſanitatis emolumentum balneo ex hac aqua vti velit, is prius doctrina inſtitutus eſſe debet, quid obſeruandum ante quam balneum ingrediatur, deinde cum in balneo ſedeat, & tandem ex balneo egrediens. Primam igitur hanc regulam obſeruare debet, qui balneo ex hac aqua Sklana vti velit vt ſuper morbo ſuo medicum conſulat: qui cognita

ney: ktory iż ieſt czworaki: ieden kiedy kto ſię w oney kąpie y w wannie ſiada: drugi, kiedy onę kto piie: trzeci: kiedy kto ductiey, to ieſt ſtrumienia, iey z wierzchu na głowę, abo też na inny członek z puſzczania dla wyſuſzenia albo umocnienia onegoż członku używa: czwarty y oſtatni ieſt, kiedy ſię kto nad parą tey wody parzy. Tedy abym ich porządnie, y łatwie wſzyſtkich mogł nauczyć dobrego używania tey wody: zacznę naypierwey o wannach, albo o kąpaniu w tey wodzie Sklaney: potym porządkiem y o drugich ſpoſobach mowić będę: przydawſzy też nieco y o błocie teyże wody Sklaney, kto tedy chce z pożytkiem y z poprawą zdrowia zażyć wanien, y kąpania tey wody, potrzeba mu wiedzieć, że ma niektore nauki zachować przedtym niż przyſtąpi do wanien używania: drugie iuż w wannie ſiedząc: a trzecie wyſzedłſzy z wanny. Naypierwſzą tedy rzecz ma zachować ten, ktory ſię bierze do kąpania w tey wodzie Sklaney: aby ſię o choro-

gnita morbi proprietate & natura, & vim virtutemque aquæ Sklanæ intelligens, & præter ea corporis constitutionem cognoscens, consilium salutare impertire poterit, vtrum ad sanitatem vtilis, an non, hæc aqua sit. Ille etiam medicus statim videbit, si in corpore ægro non alia adsint symptomata, vel morbi, qui vsum balnei ex aqua Sklana prohibeant. Secunda regula, quam ii, qui balneo ex hac aqua Sklana vti velint, sequi diligenter debent, hæc est: quodnam tempus optimum sit, et omnibus aliis aquis, et nostra etiam aqua Sklana, vti? optimum igitur, tempus illud est, quo neque calidus valde aër est, neque nimium etiam frigidus. Eiusmodi vero tempus deprehenditur per totum ver, nostra in regione, vsque ad ipsos dies caniculares, cum apud nos sæpius et his ipsis diebus pellibus vti haud incommodum sit. Alterum vero tempus commodum est sub initio autumni. Opus est et horas scire, quibus

chorobie swey poradził Medyka: ktory poznawszy własność y przyrodzenie iego choroby, y wiedząc przyrodzenie y moc wody Sklaney, do tego przypatrzywszy się kompleksiey y postanowieniu ciała twego, dać radę zdrową, ieśliż pomocna ku zdrowiu ta woda będzie, albo nie. Obaczy też zaraz on Medyk, ieśliż w onym ciele chorym, niemasz y drugiego przypadku, albo choroby, ktoraby przeszkadzała używania wanien wody Sklaney. Wtora nauka iest, ktorą trzymać powinni ci, ktorzy się chcą kąpać w tey wodzie Sklaney, y pilno się oney nauczyć: co za czas iest naylepszy używania tak wszystkich wod iako też tey naszey Sklaney. Naypożytecznieysze tedy czasy są takowe, w ktorych ani zbytnie gorąco iest, ani też zimna przykre: a takowe czasy są wszystka wiosna albo środek aż do samey kanikuły, tu w naszych kraiach; gdyż pod czas tu u nas y o tych czasach nie zawadzi kożuch mieć na grzbiecie: a drugi czas dobry iest początek iesieni. Jednak y godziny, kto-rych



quibus balneum ingredi conueniat; illæ autem sunt matutino tempore cum ortu solis, horis vero pomeridianis tertia hora ante solis occasum, quia his temporibus sol non tantum non ardet, sed quod magis, stomachus cibos etiam ingestos bene concoxit, vel maxima ex parte iam digessit. Hoc vero circa finem libri primi explicatum fuit, quod valde nociuum sit, pleno ventre balneum ingredi. Neque id, quod nonnulli fabulatores de anno intercalari fabulantur, attendendum, quem, vti omnibus rebus, sic & thermis aliisque aquis valde infestum dicunt. Cum autem hunc errorem satis fuse solideque *Fallopius* nosterque *Oczko* sustulerint, ea re nil amplius de hoc dicam. Præter ea quidam thermarum vsum pestis tempore prohibere non dubitant: horum quidem opinio tolerari posset de eiusmodi peste, quæ aërem omnem ita inficeret, vt vix non toto terrarum orbe, aut magna eius parte, lues hæc contagi-

rych dobrze do wanien wchodzić, pożyteczno, iest y słuszna wiedzieć: a te nie inne są, iedno rano ze wschodem słońca; a po obiedzie przed zayściem słońca, trzy godziny: albowiem takowych godzin nie tylko że słonce nie pali, ale co większa, iż tych czasow żołądek nasz potrawy one ktorych w się nabrał, iuż albo doskonale strawił, albo też po niemałey części iuż przetrawił: a pokazało się to na końcu pierwszey księgi, że barzo szkodliwa rzecz iest, do wanny wchodzić kiedy napełniony iest żołądek. Ani oglądaycie się na to aby naymniey, co niektorzy bałamutowie bałamucą o roku przestępnym; ktory iako na wszystkie rzeczy, tak też y na cieplice, y na inne wody iest barzo niezręczny: ale iż dosyć szeroko, y dostatecznie ten błąd *Fallopius* y nasz *Oczko* naganili; przeto nad nim się bawić nie będę. Ieszcze niektorzy wyrywaią się; ktorzy czasu powietrza tey wody cieplizney zażywać zakazuią: gdyż uszłaby ich ta nauka, o owym powietrzu ktoreby ten wiatr, to iest *aërem* wszystek tak zaraziło

tagioſa ſeſe diffunderet, verum a peſte aliunde illata, eiusmodi thermæ, ne minimam quidem corruptionem ſentiunt. Tertia obſeruanda regula eſt, vt is, qui balneo ex hac aqua vtatur, talem deligat locum, in quo neque ſoli, neque ventis frigidis ſit expoſitus, hoc eſt, in domo bene ædificata, vbi neque calor nimius neque frigus etiam incommodo eſſe poſſit. Et non tantum loca, in quibus balneis homines vtuntur, ita comparata eſſe debent, ſed ipſe fons etiam opertus ſit, ob varia incommoda, quæ haud contemnendam aquæ huius mutationem poſſent facere. Sed Polonia noſtra hac mala vtitur conſuetudine, vt ſua nihili faciat, quamuis ſæpius, quam exteris in regionibus meliora ſint: & propter ea hæc aqua etiam derelictui habetur, cum neque fons ipſe recte ſit ſepimento munitus, neque vllo tegmine gaudeat.

Quarta regula eſt, quam præ ceteris ſequi debent admodum dili-

zaraziło, że ledwo nie po wſzyſtkim świecie, abo po niemałey części morowe powietrze rozſiało ſię, ale w zanieſionych powietrzach naymnieyſzey ſkazy takowe wody ciepliczne nie maią. Trzecia nauka zachowana ma być, aby mieyſce ſobie takowe obrał ten, ktory ſię ma kąpać w tey wodzie, na ktorymby ani ſłońce nie paliło, albo też aby wiatr iaki zimny go nie obwiewał: to ieſt, w mieſzkaniu dobrze obwarowanym, kędyby ani gorąca zbytniego, ani też zimna nie czuć było. A nie tylko to mieyſce takowe ma bydź kędy ſię kąpią ludzie, ale y ſamo zrzodło miałoby przykryte bydź dla wſzelakich niepogod ktore nie małą, y nie ladaiaką odmianę w tey wodzie uczynić mogą. Ale naſza Polſka ma ten zły przymiot do ſiebie, że ſwych rzeczy, ktore u nas ſię nayduią; chociaſz lepſze pod czas a niżeli w inſzych kraiach, ſą, nieważymy ſobie: y tak też ta woda w wielkim zaniedbaniu ieſt, gdyż ani ſamego zrzodła przyſtoynie nie ocębrowano



diligenter ii, qui hac noſtra aqua ad ſanitatem vti velint vt nunquam nempe ad eandem accedant, niſi recte prius præparati, & ad id a prudenti medico purgati per aluum. Sæpius enim & fere ſemper detrimentum magnum & incommoda intolerabilia ii capiunt, qui ſine corporis purgatione ea vtuntur, & nonnulli ipſi ſibi mortem adſciuerunt. Propter ea, ne hæc aqua Sklana vituperetur, & vt ægri inſtaurata ſanitate læti abeant, neque tempus pecuniamque fruſtra conſumant, conſulo precorque, ne vllus ad eam proficiſcatur, niſi prius decenter cum bono & prudenti medico de morbo ſuo collocutus ſit, qui naturam huius aquæ bene intelligat, & methodum ea vtendi calleat: qui etiam hominum conſtitutiones eorumque morbos bene cognoſcat. Multi enim inueniuntur eiusmodi medici, qui cum iam neſciant quid cum morbo faciendum, cum neque vllis medicamentis cedat, neque vllum inde ſolati-

wano, ani też żadnego zakrycia nad ſobą nie ma. Czwarta nauka ieſt, ktorą nadewſzyſtko zachować pilno, a pilno maią ci, ktorzy chcą z poratowaniem zdrowia ſwego zażyć tey wody naſzey cieplicżney: aby nigdy do oney nie przyſtępowali, ażby pierwey dobrze byli przyprawieni y przygotowani, y do tego przeczyſzczeni od bacznego Doktora. Gdyż częſtokroć, y prawie zawſze wielkie ſzkody, y przypadki nieznośne ludzie z tey wody wynoſzą, ktorzykolwiek bez wyczyſzczenia ciała do niey wſtępuią, y niektorzy y o śmierć ſamych ſiebie przyprawili. Dla tegoż, aby ani tey wodzie we Skle żadna nagana nie była; y aby chorzy z poratowaniem zdrowia, y z wielką uciechą, y weſelem od niey odiechali: y aby czaſu y koſztu darmo nie trawili: radzę, y proſzę, aby żaden do niey nie przyiezdżał ażby pierwey przyſtoynie o ſwey chorobie rozmowił ſię z dobrym y bacznym lekarzem, ktoryby, y przyrodzenie tey wody dobrze rozumiał; y ſpoſoby używania znał

solatium habeatur, ad has thermas & longe ablegant ægros, vt tantum illos sibi molestos a se remoueant.

Porro quemadmodum ægrotus sine consilio prudentis medici nullis vti debet thermis, sic etiam medicus nemini has aquas cosulere debet, nisi prius accurate earum vim naturamque examinarit: præter ea morbum & corporis temperaturam bene intellexerit: & sic his simul sumtis ægrotum ad restituendam sanitatem consiliis iuuare medicus debet. Has quatuor igitur ad regulas animum prius referre ille debet, qui hac aqua vti sibi proposuerit, nisi detrimentum æque sanitatis ac dispendium æris facere malit.

CA-

znał: a naostatek aby się też tak na komplexyach, iako y na chorobach dobrze znał. Gdyż znayduie się takowych wiele y medykow, ktorzy gdy iuż nie wiedzą co czynić z chorobą, że ani lekarstwom żadnym nie ustępuie, ani też folgi żadney nie maią, nie wiedząc co iuż czynić, do tey wody y zdaleka odsyłaią, by się tylko onych chorych przykrych od siebie zbyli. Ale iako chory nie ma się puszczać bez rady dobrego Doktora do żadney wody ciepliczney, tak też y doktor nie ma swey rady dawać choremu do tych wod, ażby pierwey dobrze wytrząsnął, y examinował przyrodzenie, y władzę wody: do tego chorobę, y komplexyią dobrze poznał: y tak iedno z drugim porownawszy, co by mogło bydź z pomocą y ratunkiem chorego, rady swey ma użyczać. Te tedy cztery nauki są, na ktore pamiętać powinien, pierwey niżeli do onych wod przyiedzie cieplicznych ten, ktory niechce z narzekaniem, y szkodą tak zdrowia, iako y mieszka od nich odiechać.



## CAPUT VIII.

*Vndecim regulas vnusquisque obseruare debet, qui balneo ex hac aqua Sklana vtitur.*

CUm igitur ad thermas nostras balneo vtendi causa proficiscens nil ibi sine consilio medici, hoc ei balneum consulentis, incipere debeat, prima hæc sit regula: vt hora vna ante solis ortum aqua illa in tali, qua opus sit, quantitate pro tota die ex ipso fonte hauriatur, cum noctu eam haurire ob vapores non tam bene sit; post solis vero ortum non tam pura est, propter ea quia sol nebulas nocturnas resoluit, quarum pars altera in aquam incidit, altera vero subtilior pars sursum abit.

Secunda regula memoria tenenda: ne aqua illa coquatur, sed tantum incalescat, idque hanc ob causam, quia diuturna coctione partes euaporant & huic aquæ vis adimitur. Eaque re ego ita cum

## ROZDZIAŁ VIII.

*Iedenaście nauk ma każdy zachować, ktory się kąpie w wodzie Sklanney.*

GDy iuż do tych naszych cieplic przyidzie, dla tego aby się, w wannach kąpał, y tam nie manic poczynać bez instrukcyiey tegoż Doktora, ktory mu do tego kąpania radził. Naypierwsza tedy nauka ta niechay będzie: aby oney wody godzinę przed wschodem słońca, z źrzodła samego nabrano, tak wiele ile iey będzie bydź rozumiał potrzeba, na cały dzień do wanny. Gdyż w nocy onę brać nie tak dobrze, dla par onych grubych, po wschodzie słońca nie tak bywa czysta; dla tego iż słońce rezolwuiąc onę mgłę nocną, część oney wpada w wodę, a część subtelnieysza ku gorze się rozchodzi. Druga nauka do pamiętania potrzebna iest: aby oney wody nie warzono, ale aby zagrzano: a to dla tego iż długim warze-

cum præſens ibidem adſum conſu-
lo, vt prius ſuper ignem ahenum in-
caleſcat, & deinde demum in ahe-
num iam calidum aqua infundatur;
tunc enim iam non multum tempo-
ris, vt aqua in aheno caleſiat, opus
eſt. Ignis nempe bene ſub aheno
ſuccenditur, infuſo in id parum
aquæ, ne deſtruatur, & deinde
demum, igne iam bene ſuccenſo,
& aheno calefacto, aqua illa infun-
ditur; ſic certior atque efficacior
vſus erit.

Aqua ſic præparata tertia re-
gula erit: e lecto ſurgens operi
bene totum corpus, ne ventus,
vel aër frigidior cutis poros ob-
ſtruat, & ſic balneum minori vſui
ſit. Curare debes, vt aluus ſit
aperta, & ſi hoc naturaliter haud
fiat, vtere vel prius enemate, an-
te quam balneum ingrediaris,
vel etiam, leui purgante medi-
camento e balneo egreſſus. Cly-
ſter, ſi pharmacopola præſens ſit,
facile ſecundum iuſſum & medi-
ci præſcriptionem applicari po-
teſt. Si autem eiuſmodi copia
defici-



warzeniem, przez parę ſubtelną
wychodzi y rezolwuie ſię moc tey
wody. Y przez to ia tak radzę,
gdy przy niey bywam, aby pier-
wey rozgrzano na ogniu kocieł,
a potym dopiero nalać w gorący
iuż kocieł wody: bo iuż nie dłu-
go potrzeba oney wodzie trwać
w kotle, aby ſię ciepłą zſtała. To
ieſt, nakładſzy ogień dobry y ro-
ſpaliwſzy go dobrze pod kotłem,
wlać trochę wody oneyże do ko-
tła, aby ſię nie pſował; a potym
dopiero gdy ſię iuż y ogień dobrze
rozgore, y kocieł dobrze rozgrze-
ie, lać onę wodę: tedy pewniey-
ſzy y ſkutecznieyſzy pożytek czy-
ni. Tak wodę iuż przygotowa-
wſzy, trzecią naukę tę będzieſz
miał: wſtawſzy z łoża okryi ciało
wſzyſtko przyſtoynie, aby wiatr
w nim ſierotek (*meatus ſeu poros
cutis* nazywamy) nie żamknął, y
tak byś mnieyſzy pożytek wanny
miał: ſtarać ſię maſz aby przyro-
dzenie ſamo żywot ci odmiękczy-
ło, a gdyby tego nie odprawiało
przyrodzenie, tedy weżmi abo
kliſterę



deficiat, ſine difficultate hic, quem
nunc pro pauperibus deſcribimus,
dari poterit. Accipe iuſculum
vitulinum, vel gallinum, vel eti-
am bouinum, & his deficientibus,
accipe dimidiam quartam menſu-
ræ partem aquæ, farina & fer-
mento ſubactæ; admiſce his qui-
buscunque, ſi morbus originem e
muco traxerit, mulſi ſiue hydro-
mellis cochlear vnum vel duo:
ſed prius coque in hac aqua fari-
na fermentata, vel in iuſculo, cu-
minum ſylueſtrem, vel etiam fœni-
culum, addito etiam parum olei
oliuarum, vel in huius defectu,
parum butyri, & vitello, quibus
omnibus bene mixtis habes cly-
ſterem, quo, prius quam balneum
ingrediaris, vti potes. Et ſi mor-
bus ex melancholia oriundus,
tunc hoc clyſtere hic deſcripto tuto
vteris. Quod ſi vero morbi cau-
ſa bilis ſit, ad quem ſanandum bal-
neum adhibere in animo habes,
minime ad clyſterem hydromel
adiicere conuenit, neque ſemen
cumini, vel fœniculi: in eiuſmodi
enim



kliſterę wprzod niż do wanny poy-
dzieſz, abo też lekarſtwo lekkie wy-
ſzedſzy z wanny. Kliſterę ieśli kto
doſtatni maiąc z ſobą Aptekarczy-
ka, wedle opiſania Doktora, y ro-
ſkazania iego łatwie wziąć: a
gdzieby też doſtatku takiego nie
było, o taką nie trudno ktora ſię
teraz opiſuie dla ubożſzych. We-
żmi polewki z cielęciny, albo z
kura, lub też z mięſa wołowego,
nie będzieli tego, weżmiże żuru
puł kwarty, przymięſzayże do tych
polewek, do ktoreykolwiek z
nich, ieżli będzieſz miał z phle-
gmy chorobę, miodu przaſnego
łyſzkę iednę, albo dwie: a pierwey
uwarz w tym żurze, albo polew-
ce, kmin połny, y kramny; albo
też kopr Włoſki, y kopr ſwoyſki:
możeſz też przydać trochę oliwy,
będzieſzli onę miał, a gdzie tey
nie będzie, maſła trochę, y żołtek
z iaia, to dobrze zmieſzawſzy, bę-
dzieſz miał kliſterę, ktorey zaży-
ieſz przedtym niżeli do wanny
wnidzieſz. A gdzieby choroba
była z melancholiey, tedy tako-



wey

enim corporibus cauſa obſtructæ alui calor eſt. Et propterea ad iuſcula illa, vel aquam farina fermentatam, neque cuminum, neque mel addenda ſunt, ſi vero ſemina cucumerum, anguriarum & peponum, vel etiam vnius ex his tribus tantum, præſto ſint, adde parum ex his ſeminibus, iis concuſſis, ad iuſculum illud, & coque ad tertiam vsque partem, deinde transfunde per linteum, addito butyro & duobus vitellis. Si caſſia etiam in promptu ſit, quæ in pharmacopoliis pro enematibus inueniatur, adiice vnciam, & ſic enema paratum habebis: vel iuſculi loco accipe malvæ minoris & maioris, chamomilli, acetoſæ, cichorei, & foliorum iridis partes æquales, quantum ſatis, & coque eas in aqua, & percola, addendo tandem butyrum & vitellos, ſic erit clyſter. Qui poſt prandium balneo vti nolit, ille medicamentum laxans blandum quoddam ſumere vel in pilulis, vel in electuario, vel in potione poteſt. Pilulæ

weyże kliſtery beſpiecznie zażyć możeſz, iakoć ſię iuż tu opiſała. Ale ieśli cholera przyczyną ieſt oney choroby, dla ktoreyś przyſtąpił do zażywania wanien, nie ieſt rzecz dobra y pożyteczna w kliſterę kłaść miod, y naſienia kminow, albo koprow oboyga: gdyż w takich ciałach gorącość ieſt przyczyna zatwardzenia żywota. Przeto do onych polewek, abo żuru nie kłaść ani kminow, ani miodu, ale ieśli możeſz doſtać naſienia ogorkowego, baniowego, y melonowego, choć też iednego rodzaiu z tych trzech, przetłukſzy trochę wrzuciſz w polewkę, y uwarzyſz: a gdy wywrze trzecia część oney polewki przecedziſz pięknie, y przydaſz maſła ſamego, y żołtkow dwa: a będzieſzli miał też kaſſyą ktora bywa dla kliſter w Aptekach, przyłoż ze dwa łoty, y będzieſz miał kliſterę. Albo też miaſto polewki narwi ſobie ślazu, y małego y wielkiego, do tego rumianku, ſzczawiu, podrożniku, liścia fiiołkowego: y to uwarzywſzy



lulæ balſamicæ & blandæ, hora & citius ante prandium, vel ante cœnam, accipiuntur.

Nempe *R. Pilular. de aloë lota in ſucco roſar. drachmas duas. F. pil. No XV. Accipiantur tres pro vna doſi.* Vel aliæ etiam in vſum adhiberi poſſunt, verbi gratia. R. *Pilular. de tribus cum Rhabarbaro drachmas duas. Fiant pil. N. XI. Accipiantur tres pro vna doſi duabus horis ante prandium.*

Si morbus ex pituita initium duxerit, conducent hæ pilulæ: R. *Pil. de hiera cum agarico, vel recipe pilular. Alephanginar. vel vtrisque ſimul ſumptis,* drachmas duas *Fiant pilulæ. N. XI. ſumantur pro vna doſi pilulae tres.* Si hæ aluum non ducant, altera vice ſumas quinque, duas horas ante prandium. Quod ſi cholericis magis placeat electuarium, ad manus ſequens ſemper ſit: *R. Caſſiae extract. vnciam vnam, pulveris Rhabarbari drachmam vnam vel duas. Miſce.*

Hoc electuarium duas horas ante

wſzy w wodzie przecedzić, y przydać maſła, y żołtkow, y będzie kliſtera. A gdzieby też kto nię miał ſię woli kąpać po obiedzie, ten może wziąć lekkuchne iakie lekarſtwo, bądź w pigułkach, bądź też w konfekcie, abo trunku, pigułki lekkie może brać godzinę, y prędzey przed obiadem, albo przed wieczerzą *R. Pilul: de aloe lota in ſucco roſar. ʒij. formentur pilulae N. XV.* weźmi trzy na raz. Albo też ktorych innych moze zażywać, iako to: *R. Pilul: de trib: cum Rheubarbaro ʒij fiant pil. N. XI.* Weźmie trzy na raz dwie godziny przed obiadem a ieśliż choroba początek ſwoy y przyczynę ma z phlegmy niechayże miewa w używaniu te pigułki. *R. pil. de hiera cum agarico* Albo *R. Pilul. Alephanginar.* albo też oboie poſpołu pomięſzać *ʒij. Fiant pilulae N. XI.* Weźmie na raz pigułek trzy: a ieśliż te nie ſprawią tedy na drugi raz weźmie pięć, godzin dwie przed obiadem. A będzieli wolał choleryk w konfekcie

ante prandium accipitur. Sic & Rhabarbarum in ſubſtantia, qui id in vſu habet, accipitur vel pulveriſatum & hauſtum ſiue cum cereuiſia ſiue cum iuſculo quodam: nonnulli Rhabarbaro veſcuntur,vti pane ſine vlla nauſea. Phlegmatico conuenit eiusmodi electuarium: R. *Caſſiæ extractæ ℥ij Agarici trochiſ.℥ij Pulver.Mechoacannae drach. 5. M.ſ. bolus cum ſaccharo.qui duas horas ante prandium accipiendus.* Quod ſi melancholicus ad aquas adueniat morbo ex humiditate melancholica affectus, & ſimul aluo obſtructa, tunc ſequentibus pilulis, ſiue ſolis, ſiue cum aliis mixtis, vti poteſt. R. *Pil. de fumo terræ ℥ij ſ. pil. N. XIV.* Accipiantur ſeptem pro vna doſi, duas vel tres horas ante prandium.

Poteſt & ſennæ folia ſumere, quæ in iuſculo vitulino, vel gallino vel prunorum iure coquuntur. Qui igitur aluum obſtructam ciere velit, vtatur his medicamentis, vel enematibus: pluribus neque ad has aquas opus eſt, neque ego ea

kcie a niżeli w pigułkach; tedy niechay ma zawſze przy ſobie takowe konfekty: *R. Caſſiae extract. ℥ij Rheubarbari pulveris ℥i,* albo też *℥ij miſce.* Ten konfekt weźmie dwie godzinie przed obiadem y ſamo *Rhabarbarum* kto go zwykł brać dobrze, bądź go na proch ſtłuc, y wypić, lub w piwie, lub też w polewce iakiey: niektorzy *Rhabarbarum* tak iedzą, iako chleb nic ſię nie marſzcząc. A phlegmatyk zechceli w konfekcie, niechayże takowy ma przy ſobie. R. *Caſſiæ extractae ℥ij Agarici trochiſc. ℥ij Pul.mechoacannae 35.miſce ſi.bolus cum Saccharo,* ktory weźmie dwie godzinie przed obiadem. A kiedy ſię trafi do tey wody melancholik, y choroby maiąc z wilgotności melancholiczney, y przytym będzie miewał zatwardzenie; tedy zechceli pigułki brać, niechay te biera, albo ſame, albo z drugiemi zmieſzane. *R. pil. de fumo terrae ℥ij. Fiant Pil: N. XIII.* weźmie z nich na raz ſiedm; dwie godzinie, albo y trzy, przed obiadem. Może



ea præſcribere in animo habeo. Quamuis *Albertus Oczko* fuſe ſatis ac nimium forte, & ſigna corporum conſtitutionum deſcribit & varia medicamenta ad varios morbos corporisque membra ſuppeditat, vulgus tamen neque ea intelligit,neque recte iis vti diſcet, cum & apud ipſos medicos, methodus recte vtendi medicamentis res ſit difficillima propter difficultatem & quaſi inſcientiam temperamenti vniuscuiusque ac ſingularis hominis, teſte Galeno; (*a*) Sufficit hæc ad ciendam aluum ſcire medicamenta iis, quos medicum conſulere pudet, vel qui ex avaritia id facere nolunt, & magis nummos quam ſanitatem curant.

Quarta regula. quando iam natura officio ſuo defungitur & aluum ab onere illo, ſanitati nociuo liberat, tunc æger blande inambulet, in domo, eum in finem vt calor naturalis, qui fere omnis in ſtomachum & viſcera ad conco-

Może też używać *ſeneſu*, ktory będzie warzył w polewce cielęciney, albo z kura, albo też w śliwowey. Tych tedy lekarſtw, albo kliſter będzie używał ten, ktory zechce ſobie obmiękczyć żywot zatwardziały: więtſzych ani potrzeba przy wodzie używać, y ia też ich wypiſywać niechcę. Acz *Woyciech Oczko* ſzeroko doſyć aż nazbyt, y znaki komplexiey opiſuie; y lekarſtwa rożne,na rożne choroby y członki ciała rozmaicie ludziom podaie: ale ani tego ludzie nie poymą, y zażyć dobrze nie będą umieli: gdyż y u ſamych Medykow, nauka używania lekarſtw ieſt naytrudnieyſza; dla trudności, y iakoby niepoiętności każdego, y ſzczegulnego człowieka miary, iako *Galenus* powiada. Doſyć tedy te wiedzieć lekarſtwa, dla zmiękczenia żywota tym, ktorzy ſię albo wſtydzą radzić Doktora, albo też dla ſkępſtwa niechcą, y więcey miłuią groſz, a niżeli zdrowie

Czwarta nauka ieſt: gdy iuż powinność ſwoię przyrodzenie odprawi

(*a*) Galen. I, ad Clau. cap. 11

concoctionem eſt collectus, per totum corpus diſtribuatur, & diligenter obſeruet, quid in ſtomacho adhuc remanſerit, quod vtcunque aggrauare poſſet.

Si quid enim indigeſtum in ſtomacho inſit, tunc balneum in venas id attrahere conſueuit vnde demum magnæ obſtructiones oboriuntur.

Nunc primum regula quinta ſequens obſeruanda: ſæpius accidit, quod hæ thermæ noſtræ ſalutares ſint ad morbum quendam: ſi ille vero, qui iis balneo inſidendo ſanare ſe debet, ardorem quendam in hepate vel renibus ſentiat, ea re, ne hæc viſcera magis inflammentur, prius quam balneum ingrediatur, inungere debet hepatis regionem *vnguento Sandalino*, & renum, vnguento roſarum & ſi debili ſtomacho vtatur, ille prius oleo maſtichis inungi debet: quod ſi vero male digerat & frigidus ſit, tunc opus eſt oleo maſtichis, oleum nucis moſchatæ admiſcere, & ſic ſemper ante balnei ingreſ- ſum

prawi, y zbędzie onego ciężaru, z żywota ſwoiego, po ktorym nic, dopiero niechay ſię on moy pacyent trochę polekku przechadza po onym mięſzkaniu: to dla tego, aby ciepło przyrodzone, ktore w nim prawie wſzyſtko zbiegło było do żołądka, y do wnętrzności, dla trawienia w żołądku, rozeſzło ſię po wſzyſtkim ciele, y niechay to pilno upatruie, ieśliż ieſzcze w żołądku co niepozoſtało, coby iakożkolwiek mogło obciążać albowiem, gdy ieſzcze co nieſtrawionego w żołądku ieſt, zwykła więc wanna do żył naciągać: zkąd potym wielkie zatkanie żył *obſtructiones* zowiemy, naſtępuie. Dopiero piątą naukę ma wykonać, ktora ieſt takowa: częſtokroć ſię to trafia że ta woda cieplicżna naſza, ieſt pomocna na takową chorobę: iedno iż ten ktory ſię ma w niey leczyć ſiadaniem w wannie, miewa więc wątrobę gorącą, albo nerki; przeto aby ſię barziey te członki nie zapaliły, wprzod niżeli wnidzie do wanny, namaż wą-



ſum ſtomachum inungere. His ita factis tunc demum vtere balneo, ſed noli corpus ſtatim totum in hanc aquam immergere, ſed ſenſim id immitte, hoc eſt prius pedes, deinde poplites immerge, & ſic paulatim totum corpus, vsque ad collum.

Sexta regula, quam Galenus docet, eſt, quomodo quis ſanitatis cauſa balneo vti debeat. Cutis enim & pori in eo, tam a calore, quam a frigore, ſi quod eorum corpus cito circumeat, obſtruuntur. Calor enim repentine in hominum corpus irruens, corpus quaſi mordet, vnde oritur tremor, & vti vulgus Polonum loquitur, *drygotka*. Tremorem ſequuntur cutis ſpaſmi, & contractio pororum. Eaque re neque balneum optatum vſum in corpore obſtructo afferre poteſt.

Sedens in hac aqua ad collum vsque diſce nunc ſeptimam regulam: quid illo tempore faciendum, num quiete placideque in ea ſedere debeas? quiete ſedere debes

wątrobę *vnguento ſandalino* a nerki maścią rożową, a ieśliby y żołądek był wątły, y ſłaby, tedy go namazać wprzod oleykiem maſtykowym: y ieśli nieſtrawny ieſt y zimny, przydać do maſtykowego oleyku, muſzkatowego oleyku, y tak zawſze przed wanną namazywać żołądek. To iuż tak odprawiwſzy, dopiero iuz wſtąp do wanny, ale nie oraz ciało ponurzay w tey wodzie, ale z lekka à z lekka ciało w nię wpuſzczay, y ponurzay, to ieſt pierwey nogi, potym łyſty wpuść, y tak po lekku wſzyſtko ciało, aż do ſamey ſzyie. Y ta ieſt nauka ſzoſta, ktorą ma *Galenus* ucząc iako kto ma wanien używać dla zachowania dobrego zdrowia. Albowiem ſkora y ſiroty w niey, tak od ciepła iako ciało obchodzi ktore z tych zawiera ſię: ponieważ ona nagła gorącość na ciało ludzkie padaiąca, iakoby kąſa ciało, zkąd przychodzi drżenie, albo iako mowią po proſtu *drygotka* a za drzeniem przypada ſkurczenie

 ſko-

bes, exceptis pedibus manibusque. Quod ſi animi deliquium pati videaris, ex aqua ſurſum corpus eleuare potes. Totum enim corpus ſi moueas & in labro iactes, aqua etiam omnis mouetur & & miſcetur, vnde duo dantur incommoda, alterum, cuius meminit *Antillus* & *Oribaſius*, cum ex iſto aquæ motu vapor ſurgere & ita caput offendere poſſit, & certo offendat: ea re vnusquisque balneum ingrediens caput bene deuincire atque obtegere ob vapores aſcendentes debet. Et hæc octaua reſpectu balnei regula obſeruanda. Aliud incommodum ex inquieta in aqua ſeſſione oritur, quod corpus magis adhuc, ex illius motu incaleſcat, qui vero quiete ſedeat, tunc corpus eius vix aquam ſentiet, & facile ſecum concordabunt. Propter ea *Hippocrates* (*b*) docens vſum balnei ex aqua vulgari ſalutarem, & hoc iubet, vt in balneo ſedens quam quietiſſime ſedeat, nil loquens, neque

(*b*) Hippocrates 3. de rat. vict.

ſkory, y ściśnienie ſirotek. Y przeto też y wanna nie będzie tak ſkuteczna aby miała woda ſwoy ſkutek w ciele zawartym, y ściśnionym ſprawić. Siedząc iuż w tey wodzie po ſzyię, naucz ſię teraz ſiodmey nauki, co maſz w ten czas robić, czyli też barzo ſpokoynie y cicho w niey ſiedzieć? Maſz ſpokoynie ſiedzieć oprocz rąk, y nog. Ieśliby ſię co na mdłość zanoſiło, możeſz z wody na wierzch wyniść. Albowiem gdzie ſię ze wſzyſtkiem ciałem będzieſz obracał, y miotał w wannie; wſzyſtka woda muſi ſię też poruſzać, y mieſzać: zkąd dwie ſzkodzie będzieſz miał: iednę ktora wſpomina *Antillus* y *Oribaſius*, iż z onego poruſzenia wody, para ona będzie ſię wznoſić; y tak głowę może obrażić, y pewnie obrazi: dla czego wchodząc do wanny, każdy głowę powinien ſobie obwiązać y okryć dobrze dla pary dymow ku gorze ſię wznoſzących. Y ta ieſt oſma nauka, ktora ma bydź zachowana przy wannie. A drugą ſzkodę



que quid faciens, & ſi qua re opus ſit, vt ea omnia ſerui peragant.

Nona ſit regula: bis in die balneo ex hac aqua vti poſſumus, mane dimidia hora vel hora integra poſt ſolis ortum: ſumto vero prandio hora ſeptima, vel tres horas ante ſolis occaſum. Hoc tamen memoria tenendum, vt quis prima & ſecunda die ſemel tantum in die balneum ingrediatur, tertia demum vel quarta die bis balneo vti poteſt, vt corpus paulatim hoc remedio aquatico aſſueſcat. Iam hic ex me quæris, quamdiu opus ſit in balneo ſedere. De hoc medici, varia docentes varias præſcribunt regulas. *Antillus*, vt eadem methodo thermarum balneis ægri vtantur, qua vtuntur thermarum aquas bibentes: qui prima die parum, ſecunda plus, tertia plus, quarta die iterum plus, vsque dum ad perfectam menſuram accedant, bibunt, & ſic retro imminuentes doſin deſcendunt, vsque dum ad primam iterum menſuram, a qua incepe

dę popadnie z nieſpokoynego ſiedzenia w wodzie, iż barziey ieſzcze ciało ſię będzie rozgrzewać, z poruſzenia onego; a gdyby z pokoiem ſiedział, tedy ciało, y woda łatwieby ſię pomiarkowały z ſobą, przyzwyczaiąc ſię iedno z drugim, y przyſpoſobiaiąc. Przetoż y *Hipokrates* ucząc, iakoby miała bydź pożyteczna wanna wody poſpolitey, y to nakazuie, aby ſiedząc w wodzie, iak nayſpokoyniey ſiedział, nic nie mowiąc, ani czyniąc: ale ieśliż czego potrzebuie to wſzyſtko przez ſługi odprawić. Dziewiąta nauka niechay ta będzie: dwakroć na dzień może ſiadać w tey wodzie; rano w poł godziny, albo niechay w godzinę, po wſchodzie ſłońca: a po obiedzie w ſiedm godzin, a nayprędzey w ſześć: dwie albo trzy godziny przed zachodem ſłońca. To iednak niechay pamięta: aby pierwſzego y drugiego dnia raz tylko ſię kąpał; dopiero trzeciego, albo czwartego dnia dwakroć, pocznie ſię kąpać, aby znienagła przy-

ceperunt, perueniant: ſic etiam vult, vt thermarum balneis vtentes prima die per dimidiam horam, ſecunda per tres horæ quadrantes, & ſic ſemper addendo vsque ad tempus ſummum per duas horas ſedeant, & ſic retro deſcendendo diminuendoque per horæ quadrantem, vsque dum iterum dimidiam horam attingant. Sed hæc doctrina haud perfecta, eaque re non neceſſaria eſt. Melius alii docent, vt quisque vires ſuas in perferendo balneo examinet, iisque vtatur.

Inueniuntur nempe quidam homines, qui per tres & plures horas ſedere poſſunt; Hi ergo hoc modo vti poſſunt, ſed ne vltra tres horas tempus duret, cum tamdiu omnium thermarum aquis vti & in iis ſedere debeamus, vsque dum digitorum pedumque ſummitates corrugentur, vel corpus ſudare incipiat

Regula vltima decima hæc ſit: debiliores ad ſummum horam vel horam cum dimidio hac in aqua

przyſpoſobiło ſię ciało y przyuczało onemu lekarſtwu wodnemu. Tu mię iuż ſpytaſz, iakoć długo rozkażę ſiedzieć w wannie? Tego Medycy kiedy uczą, rozmaicie rozmaici podaią naukę, *Antillus* chciał aby tak w cieplicznych wodach ſiadywali chorzy, iako więc piiąc ciepliczną wodę ſprawuią ſię: że pierwſzego dnia trochę, nazaiutrz więcey, trzeciego dnia więcey, czwartego więcey, aż przyidą do większey miary: y tak w ſtecz idą umnieyſzaiąc, aż doydą pierwſzey miary od ktorey zaczęli: także chce, aby ſiadali w wodach cieplicznych, iednego dnia poł godziny, drugiego trzy ćwierci: y co raz przyczyniaiąc precz naydaley do dwu godzin; y wrociwſzy ſię wzad, umnieyſzać po ćwierci; ażby znowu przyſzedł do puł godziny. Ale ta nauka nie barzo ieſt doſkonała, y przeto też nie potrzebna: lepiey drudzy uczą; aby kazdy ſiły ſwoiey, y łatwego znoſzenia wanny probował, y używał. To ieſt, nay-



aqua ſedere poſſunt, fortiores vero per duas & tres horas, non vero plures, quia nimia & diutior ſeſſio hac in aqua cutis ſuperficiem corrugat contrahitque, quam ob rem, minorem deinde huius aquæ vſum eſſe oportet. Neſcio qua ratione homines ad hanc aquam proficiſcentes, opinione animi præconcepta de ſeſſione hac in aqua imbuti ſint, vt nempe vnusquisque, qui hac aqua cum ſanitatis emolumento vti velit, in ea quinquaginta per horas inſidere debeat, quique quotidie per duas horas inſideat, eum per viginti quinque dies prope hanc aquam commorari debere, quod ſi vero per quatuor quotidie horas in ea ſedeat, tunc per tredecim dies commorari oportere: & ſi per octo horas quotidie aquæ huic inſideat, talem tantum per ſeptem dies commorari, & huius aquæ balneo vti, oportere, addito adhuc ad quinquaginta horas cumulo. Hæc vulgi hac de aqua opinio fallax falſaque eſt, vt

nayduią ſię niektorzy ludzie, ktorzy mogą ſiedzieć godzin trzy y więcey. Tedy ci mogą zażywać tak, iednakże nie więcey nad trzy godziny: gdyż wſzelakiey wody tak długo mamy zażywać y w oney ſiedzieć, poki u palcow, y nog pucki marſzczyć ſię będą; albo kiedy pot na ciało wyſtępować pocznie. Niechayże tę naukę dzieſiątą zamknę. Słabsi naywięcey godzinę, albo pułtory mogą ſiadać w tey wodzie, a dużſi mogą dwie godziny y trzy, a niewięcey, gdyż zbytnieyſze y dłużſze ſiedzenie w tey wodzie, ſkorę po wierzchu zmarſzcza y ściąga do kupy y zawiera; dla czego potym mnieyſzy pożytek tey wody muſi bydź. Niewiem z ktorey przyczyny ludzie ci ktorzy przyieżdżaią do tey wody, uprzędli iakieś ſobie mniemanie nie ſoremne, o wyſiadaniu w wannach tey wody; iż każdy ktory chce mieć poratowanie zdrowia od niey, powinien wyſiedzieć w niey godzin pięćdzieſiąt: iż gdyby kto po dwie godzinie ſiadał

vt & hæc altera, quâ ſibi perſuadent, quod quindecim vel viginti ad ſummum dies hac in aqua ſedere ſanitatis cauſa opus ſit. Vtraque opinio a veritate aberrat. Quemadmodum enim alia medicamenta alterum citius, alterum ſerius iuuant, propter ea, quia vno in corpore maior morbus, in altero minor deprehenditur, quamuis vtrumque corpus eodem laboret morbo: ſic ſe res etiam hac cum aqua habet, vt virtus illius neque ſecudum dies, neque ſecundum horas determinari poſſit; e contrario potius dies atque horæ ſecundum magnitudinem grauitatemque morbi, vel illius remiſſionem, ſtatuendi ſunt. Eaque re, ſi balneo illius vtare, & morbum decreſcere deprehendas, tunc commorare prope hanc aquam, etiamſi per quadraginta dies ibi manere debeas, & vtere ea ex præcepto medici. Inueniuntur eiuſmodi ægri, qui morbis minoribus leuioribusque af-

fici-

dał na dzień; muſiałby dwadzieścia y pięć dni przy tey wodzie mieſzkać: a ieśliż po cztery godziny na dzień by ſiadał w niey; tedy trzynaście dni powinien wymieſzkać: ieśliż ośm godzin wyſiada na dzień, nie powinien więcey mieſzkać, y kąpać ſię w tey wodzie, iedno ſiedm dni, y to ieſzcze z przydatkiem do pięćdzieſiąt godzin. To ieſt poſpolite mniemanie omylne, y nieprawdziwe o tey wodzie, iako y to drugie, gdy rozumieią niektorzy: iż piętnaście abo dwadzieścia nawięcey dni wyſiedzieć, powinni dla poratonia zdrowia w tey wodzie. Omylne ſą y nieprawdziwe oboie mniemania, bo iako inne lekarſtwa iednym rychło pomagaią, drugim nie rychło: a to dla tego iż w iednym ciele naydzie, ſię choroba większa w drugim mnieyſza, chociaż tegoż rodzaiu w obudwu ciałach będą: tak też y o tey wodzie rozumieć potrzeba, że nie dniami, ani godzinami rachować pomoc oney przyſtoi; ale owſzem

dni



ficiuntur, quique omni ex parte per hebdomadam depelluntur, quam ob cauſam non diutius etiam hac aqua Sklana vti debent. Et hæc ſit regula mea admonitioque vndecima, octauum hoc caput finiens.

dni, y godziny ſtanowić mamy wedle wielkości y ciężkości choroby, abo też ulżenia. Y przeto kiedy ſię w niey będzieſz kąpał, a obaczyſz że potroſze pocznieć odelżywać ona choroba, tedy, byś miał y czterdzieści dni przy niey mieſzkać, y co więcey, mieſzkay, a tak iey używay iako cię Medyk nauczył. Znaydą ſię też takowi z chorobami mnieyſzemi, y wolnieyſzymi, że y za tydzień wſzyſtkie ſię uśmierzą y znioſą; y przeto też nie powinni dłużey tey wody Sklaney używać. Mieyże tedy tę naukę, y przeſtrogę odemnie iedynaſtą, ktorą y ten oſmy Rozdział zamyka.

## CAPUT IX.

*Regulae quas e balneo egredientes obſeruare debemus.*

Suppeditatis regulis admonitionibusque pro iis, qui balneo ex hac aqua vtantur, decet nunc

docere

## ROZDZIAŁ IX.

*Nauki, ktore trzeba zachować po wyiściu z wanny.*

Podawſzy nauki, y przeſtrogi, ktore maią zachowac, kąpiąc ſię w tey wodzie, przyſtoyna rzecz

nau-

docere ea, quæ e balneo egredientibus obſeruanda, tum iis, qui adhuc prope aquam manent, tum illis etiam, qui ab ea domum proficiſcuntur. Conſumta igitur hora in balneo, vel hora cum dimidia, ante omnia æger linteo molli, haud nouo, ab inſeruiente abſtergatur: deinde in ſindone vel in torali obuolutus ſtatim decumbat in lecto, & bene tectus per horam, vel diutius, ſudorem prouocet, abſterſo poſtea corpore iterum iaceat, vsque dum requietus vires collegerit: tunc ſurgat, & ſi cœlum ſit nebuloſum libero aëri ſe non exponat, quod ſi vero aër ſit ſerenus, placidus & temperatus, poterit parum exſpatiari.

Secunda regula poſt egreſſum é balneo hæc eſt: poſt inambulationem vel etiam quietem, prandium comedat, quod conſiſtere debet ex ferculis quam maxime ſanis, quæ autem hic enumerare nolo, neque poſſum, quia liber integer de iis conſcribendus eſſet. Hoc tamen diſce, ſi balneo huius aquæ

nauczyć iako ſię maią ſprawić po wyiściu z wanien; tak mieſzkaiąc ieſzcze u tey wody, iako też odiechawſzy potym do domow ſwoich od niey. Gdy tedy wyſiedzi pacyent godzinę abo pułtory w wannie, napierwey wychodząc niechay go poſługacz zetrze chuſtami miękkiemi co nieſurowemi: potym uwinąwſzy ſię w botuch, abo w prześcieradło, zaraz niechay ſię położy w pościeli; y nakryć go potrzeba dobrze, kiedy poleży godzinę mniey, abo więcey, y będzie ſię pocił; y po wſtaciu poleży znowu, aż ſobie odpocznie dobrze, y przyidzie kſobie: dopiero wſtawſzy, ieśli dzień nie piękny niema ſię wietrzyć, a ieśli ſpokoyny cichy, y ciepły, może ſię trochę przechodzić. Druga nauka po wyiściu z wanny taieſt: po przechadzce oney, abo też po odpocznieniu dobrym, ma obiad ieść; potrawy takie, ktorę mogą bydź nayzdrowſze, ktorych ia na tym mieyſcu wyliczać niechcę, ani mogę, abowiem kſięgę iednę





vtaris, parcum vt comedas prandium, opus eſſe, cœnare vero melius potes, idque hanc ob cauſam: ſi in animo habes ante cœnam balneo vti, non id ingredi debes, niſi ſtomachus cibos bene digeſſerit, quando autem ventrem multis cibis reples, ita eum aggrauas, vt ne ex dimida parte cibos illos digerat, & ſic balneo ante cœnam vel vti non potes, ne detrimentum illud ſupra memoratum ſanitati afferas, vel ſi ſanitatem ipſe tuam haud cures, experieris deinde, quam male ſit, medicorum præcepta contemnere. Cœnam maiorem propter ea permittimus, quia plus temporis ad digerendos cibos ſtomachus per noctem habet, maiorque ſit calor naturalis, quia ſpiritus per ſomnum colliguntur, & ſic etiam melius citiusque peragitur concoctio. Tertia & vltima regula, quæ poſt aquæ Sklanæ balnei vſum obſeruanda, hæc eſt: quando iam feliciter & cum ſanitatis tuæ emolumento per tam

całą muſiałbym napiſać. Tego iednak naucz ſię: że gdy wanny zażywaſz tey wody, tedy barzo ſkromnie obiad iaday, ale wieczerza niechay będzie trochę więkſza, y doſtatnieyſza: to dla tego, iż maſz wolą znowu przed wieczorem wniść do wanny: a nie maſz do niey wchodzić ażby w żołądku potrawy były dobrze ſtrawione, przetoż gdy weń nawaliſz wiele potraw, obciążyſz go, że y w poły nie przetrawi onych potraw: y tak albo muſiſz nie wchodzić do wanny przed wieczorem, abyś tych ſzkod we zdrowiu nie popadł, ktore ſię wzwyſz mianowały, abo ieśli tak niebaczny ſam na ſię będzieſz, poczuieſz potym iako to zła rzecz, nie ſłuchać rady Doktorow. Wieczerzy dla tego więkſzey pozwalamy, iż więcey czaſu maſz w nocy do ſtrawienia potraw w żołądku, y większe ieſt ciepło przyrodzone w ſpaniu; ponieważ wſzyſtko gromadza y zbiega ſię do kupy, y tym też lepiey, y prędzey trawi. Trzecia, y oſtatnia

multos dies vteris balneo, vt adiumentum ex eo inſigne & euidens habeas, ne credas velim omnia iam finita eſſe; quæmadmodum nonnulli ſibi perſuadent, qui poſt vſum decocti lignorum guaiaci, vel ſarſaparillæ, vi cuius ſæpius ex magnis & difficillimis morbis euadunt, ſtatim iterum ad arbitrariam, vel potius petulantem vſitatamque vitæ ſuæ rationem reuertuntur, hoc eſt, iterum comedunt fercula vel maxime nociua, inebriant ſe, libere proterui petulanter viuunt, quam ob cauſam ſæpius etiam accidit, vt morbi recidiui prioribus ſæpius ſint peiores. Moderatum enim vitæ regimen, non ſolum ad ſanandos morbos, reſtituendamque ſanitatem, ſed etiam ad eam conſeruandam præſtantiſſimum vtiliſſimumque apud omnes medicos in pretio eſt.

Ea re ei, qui ſub mea cura fuit,& ab aqua,recuperata ſanitate,diſcedit, diligenter commendo, vt eandem obſeruet diætam, quam a medico prope aquam habitans præ-

nauka ieſt, ktora ma bydż zachowana w używaniu wanien wody Sklaney, takową. Kiedy iuż ſzczęśliwie, y z poratowaniem zdrowia twego wyſiedziſz iuż tak wiele dni, że ratunek znaczny, y oczywiſty będzieſz miał; nie iuż to rozumiey bydż koniec: iako niektorzy czynią, ktorzy po piciu drzewa, abo ſalſy, przez ktore częſtokroć wychodzą z wielkich y nieznośnych chorob, natychmiaſt wracaią ſię do ſwobodnego, abo raczey ſwywolnego y zwykłego ſwego życia, to ieſt, znowu iedzą co naygorſze potrawy, także upiiaią ſię, y inne zbytki, y ſwywole robią; przeto też częſtokroć ſię to trafia, że powtornie onaſz choroba wraca ſię, albo ieſzcze gorſza, aniżeli pierwſza. Albowiem życie przyſtoyne nie tylko do uleczenia złego zdrowia, y poratowania, ale też y do zachowania dobrego zdrowia; rzecz ieſt nayprzednieyſza y naypożytecznieyſza u wſzyſtkich lekarzow. Przetoż y moy pacyent, ktory



præſcriptam habuit, ad minimum per dies quadraginta. Comedat cibos bonæ notæ, qui cito digeruntur, in moderata quantitate: abſtineat a venere, tam balneo vtens, quam iam ab aqua diſcedens. laboribus defungatur placide: in mœrore nullo verſetur, hic enim magis hominum corpus ſanitatemque, quam grauiſſimus morbus, conficit.

ktory od wody odieżdża, z poratowaniem zdrowia ſwego, niechay to pilno zachowa: aby takowey dyety zażył y w domu, iaką miał opiſaną od Doktora przy wodzie mieſzkaiąc, przynaymniey przez dni czterdzieści, niechay iada potrawy dobre y prętkie do ſtrawienia, a miernie: niech ſię ſtrzeże paniey Wenery tak kąpiąc ſię w wodzie, iako też odprawiwſzy iuż wodę: prac niech zażywa pomiernych: fraſunki od ſiebie odgania. Albowiem te więcey wątlą ciało, y zdrowie ludzkie, aniżeli naywiękſze choroby.

## CAPUT X.

*Nouem caſus fortuiti, qui balneo vtentibus accidunt, & quo modo iis obuiam itur.*

Nullum medicamentum tam benignum, hominibusque vtiliſſimum inueniri videtur, quod non inſe contineat incommodum, quodque bene

## ROZDZIAL X.

*Dziewięć przypadkow, ktore przy wannach przypadaią, y iako im zabiegać.*

Niemaſz żadnego lekarſtwa podobno tak ſzczęśliwego, y pomocnego człowiekowi, ktoreby niemiało przy ſobie iakiey

 przy-

bene faciendo hominum corporis parti vni, alteram lædere non poſſit. Ea re medici proſpiciendo huic, in componendis medicamentis cauent ſibi adiicendo corrigentia, quæ *correctiua* dicunt, vel ſi medicamentum quoddam incommodum vel caſum inuehat, alia ſtatim medicina id depellere ſtudent, memores doctrinæ *Hippocratis* noſtri, qui hoc modo morbis mederi iubet: *ita proſis, ne noceas*, vt nunc Alchimiſtæ etiam faciunt.

Verum quidem eſt, hanc aquam Sklanam multis in morbis prodeſſe, vti ſupra hoc fuſe ſatis explicatum fuit: ſed longe diuerſæ ſunt hominum conſtitutiones & ſecundum corporum temperationes multa damna inferre poteſt, quæ breuiter enarrabo, ſimulque, quomodo ea euitanda, docebo. Sunt numero nouem. Aluus obſtructa primum, nam cum humiditates ſurſum attrahat, easque exſiccet, calefaciendo corpus, mirum non eſt, aluum inde obſtrui. Sed huic facile obuiam ire poſ-

ſumus

przyſady; aby przecie nie mogło człowiekowi zaſzkodzić, drugiey części ciała, ratuiąc drugą. Y przeto Medycy zabiegaiąc temu, pilno w ſwych compoſiciach przeſtrzegaią tego, aby poprawiali wady one ( *correctiua* zowiem ) albo ieśli zoſtawi po ſobie iakie ſkazy, albo przypadek ono lekarſtwo, natychmiaſt zabiegaią więc drugim lekarſtwem: pamiętaiąc na onę naukę naſzego Hyppokrateſa, ktory tak roſkazuie ratować choroby; *tak ratuy zdrowia ludzkiego, abyś ratuiąc czego drugiego nie popſował:* iako teraz czynią Alchymiſtowie. Y ta woda Sklana wprawdzie wiele chorob ratuie, iako ſię to iuż pierwey doſyć ſzeroko pokazało: ale wedle komplexiey ciał ludzkich, y wedle dyſpozycyiey ciała, wiele więc ſzkod zoſtawuie; ktore krotko przebiegę, y iako ich uchodzić, zaraz nauczę: ieſt ich dziewięć. Naypierwſza ieſt *conſtipatia*, abo zatwardzenie żywota, abowiem wyciągaiąc wil-

gotność



ſumus, vel enematibus, vel Caſſia etiam, vel prunis coctis, eo modo, quem nunc in capite præcedenti octauo docui.

Alter caſus eſt, quando nonnullis caput a huius aquæ vaporibus dolet, cui ita occurrere poſſumus: balneum ingrediens bene caput devinci, & quiete in aqua ſede tepida: inſuper accipe quotidie ante prandium conſeruam roſarum, vel myrobalani cum ſacharo, vel cubitum etiam eundo, vel ſumto cibo pro cumulo adde *diacydonium*. Cui curta eſt ſupellex frixet pyrum hiemale, quo ſumpto, poſt cibum potu abſtineat. Caput etiam oleo roſarum inungere potes, & ſi hoc non iuvet, tunc ſcarificatio ſub ſcapulis inſtituatur. Tertius caſus, qui iis, qui capite calido & ſicco vtantur, accidere poteſt, eſt inſomnia, ad quam vt nullis plane medicamentis opiatis vtaris, auctor ſum, quæ balneatores pilulas ad ſomnum dicere ſolent, quibusque tanquam medicamentis

ſecu-

gotność na wierzch, y rozgrzewaiąc ciało, y zaraz wyſuſzaiąc, nie dziwno to, że zatwardza żywot. Ale tego łatwie uyść możeſz, lub to kliſterami, lub też kaſſyą, al bo śliwkami przyprawnemi, takiakom cię iuż nauczył pierwey w tey kſiąſzce, w rozdziale oſmym. Drugi przypadek bywa, że z pary tey wody czeſto więc głowa niektorych boliwa. Temu bolowi głowy tak ſię zabieży: wchodząc do wanny dobrze ſobie obwinąć głowę, y ſiedzieć z pokoiem w wodzie mierno ciepley: do tego brać na każdy dzień przed iedzeniem konfekt rożowy z cukrem, albo idąc ſpać, albo też *myrobolani:* albo kończąc iedzenie konfektem pigwowym zawierać żołądek. A kogo nie ſtanie na to, niechay gruſzkę upiecze ozimią, y po iedzeniu onę zie, a po niey niech nic nie piie. Albo też niechay ſobie głowę namaże oleykiem rożowym: a ieśli to nie pomoże, tedy ſtaw bańki na plecach abo iako balwierze mowią, na *ſtudzienkach*. Trzeci przy-



padek

ſecuriſſimis vtuntur, ſed valde ſunt timendæ & nociuæ. Horum loco conſulo inungere tempora, & capitis verticem parum, nec non ſub naribus cum vnguento populeo, mixto cum violarum oleo; & ſi hoc non iuvet, tunc parum opii poteſt ad hoc admiſceri, cum opio vti extrinſecus, non tam nociuum ſit quam intrinſecus. Quartus caſus hic eſt: ſæpius accidit, quod nonnulli poſt balneum ex aqua Sklana valde incaleſcant, adeo vt ſanguinis æſtu laborare videantur.

Quod ſi eiusmodi ſanguinis ebullitio accidat in corpore bile repleto, timendum, ne ardore illo corripiatur, qui dicitur *febris hectica*. Hunc caſum ita antecapere poſſumus: abſtinendo a balneo per aliquot dies, vtere eiusmodi vitæ regimine & cibis, qui corpus refrigerent atque humectent: præter ea ſume ſyrupos, nec non electuaria refrigerantia. Ecce formulam ſyrupi: R. *Syrup. de ſucco borag. de Endivia, violati ſimpl. ana vnc. ſemis. Aquar. vel decocti violar. En-*

*diviæ*

padek przytrafia ſię tym, ktorzy gorącą głowę y ſuchą maią, to ieſt nieſpanie: na ktore nie radzę zażywać żadnych *opiata*, iako to więc miewaią balwierze pigułki dla ſpania; y tak z nimi wykrzykaią iako z naybezpiecznieyſzym lekarſtwem, a one ſą barzo ſtraſzne, y ſzkodliwe. Ale miaſto tego radzę namazać ſkronie, y trochę na ciemieniu, także y pod nozdrzami *vnguento populeo* zmieſzawſzy z oleykiem fiołkowym; y gdzieby to nie pomagało, tedy może trochę do tegoż mazania przymięſzać *opium*, gdyż nie tak ſzkodliwa rzecz ieſt używać *opium* zwierzchu, iako we wnątrz. Czwarty przypadek ieſt takowy. Częſtokroć ſię to trafia, że niektorzy barzo ſię rozgrzewaią potym kąpaniu w Sklaney wodzie: tak dalece, że zdadzą ſią mieć, y gorączkę. Iakoż gdy to rozpalenie trafi ſię w ciele cholerycznym, bać ſię trzeba, aby ſnadź nie wpadł on pacyent w gorączkę, ktorą zowiem *hecticam*; Temu przypadkowi tak zabiegay, wa-

nien



*diviæ, borag. ana vnc. vnam. M. pro ſyrupo.* Accipe eum & matutino tempore, & poſt prandium quinque vel ſex horis. Electuarium ſequens eſſe poteſt: R. *Conſer.* flor. borag. violar. roſar. aa ℨii ſpec. diarrhod. abbat. vel trium ſandalorum, ana ſcr. ij. M. f. elect.

Eodem modo eo vtere, mane & veſperi, ac ſyrupo. Deinde elapſis aliquot diebus aluum purga, ſequenti, vel ſimili medicamento; R. *Caſsiae extr. pulpæ, Tamarindor. an. drach. ſex Rhabarb. pulv. ſcr. duos, cum ſaccharo fiat bolus.* Cui potio placeat, ſoluat caſſiam & Tamarind. in aqua cichorei, vel boraginis, vel etiam in hordei decocto, quod facilius paratur, & ſumat duas horas ante prandium. Et ſic corpore temperato, iterum ingredi balneum, ſed ſemel tantum in die, matutino tempore, non vero horis pomeridianis.

Quintus caſus eſt ſitis magna, quæ duplex eſſe poteſt: altera in

lin-

nien onych przeſtań przez kilka dni: zażyway życia y potraw, ktoreby ochładzały, y odwilżały ciało: do tego nie zaniechyway ſyrupow, także y konfektow zażywać chłodzących. Syrup taki będzieſz miał. *R. Syr. de ſucco borag: de endivia, violati ſimpl: an. vnc. ſem. Aquar. vel decocti violar. endiviæ borag. an. vnc. 1. Miſces pro ſyr.* wezmieſz go y rano, y po obiedzie, w pięć albo ſześć godzin. Konfekt takowy maſz: *R. conſ. flor. borag. violar. roſar. ana. drach. ℨii ſpec. diarrh: abbat. vel trium ſandalor. an: ſcrup. ij. M. fi. conſ.* Także będzieſz go brał rano, y po obiedzie, iako y ſyrup. Po tym w kilka dni przepurguy ciało takowym albo temu podobnym lekarſtwem *R. Caſsiae extr: pulpae. Tamarindor: an. ℨvi. Rhabarb. pul. ſcrup. ij. cum ſaccharo, fiat bolus.* A kto zechce w trunku wziąć, tedy Casſiam y Tamarindum roſpuść w wodzie podrożnikowey, albo borakowey, albo też w wodzie ieczmienney o ktorą łatwiey: y wy-

pii

lingua tantum, & faucibus depræhenditur, ex vaporibus calidis tum corporis, tum aquæ illius oriundo, quæque facile curatur, eluendo os aqua cum aceto mixta, vel hordei decocto, quod ptiſanam vocant, vel aqua ſimplici: quem in finem etiam ſaccharum Candiæ in ore tenetur. Altera ſitis maior eſt, quando in ore ventriculi & ipſo in ſtomacho humiditas exſiccatur, quaſi naturaliter. Hanc ita ſana: accipe Julepi violarum tertiam partem calicis pro vino ordinarii, atque ad ſunde hordei decoctum, quo ſumto ſitim iſtam ſedabis: vel bibe ſatis iuſculi gallinarii, in quo acetoſa & endivia cocta fuit: hoc modo eam extingues ſitim, quamuis in ſtomacho humores bilioſi inſint.

Sextus caſus eſt ſudor nimius poſt egreſſum e balneo, qui ſi ægrum haud debiltet, ſalutaris eſt, quod ſi vero virium defectionem efficiat, tunc neque corpus humectare, neque medicamentis ad hoc vti opus eſt, æger vero ab-

ſtineat

piy na dwie godziny przed obiadem. A ieśliż tak ochłodnie ciało; tedy znowu ſię wrociſz do kąpania w wannach: ale tylko raz na dzień, to będzieſz czynił poranu, a po obiedzie nic. Piąty przypadek ieſt pragnienie wielkie, ktore dwoiakie może bydź: iedno tylko na ięzyku y w podniebieniu, z dymow y par ciepłych, tak ciała, iako oney wody: ale to łatwie uleczyć, albo wodą z octem zmieſzawſzy, albo też z ięczmienną wodą, ptyſanną zowią; albo y ſamą wodą proſtą płukać uſta: albo też mieć cukier lodowaty w uściech. Ieſt drugie pragnienie większe; kiedy w dołku (*os ventriculi* nazywamy) y w żołądku ſamym, wyſuſzona ieſt wilgotność, ledwie nieprzyrodzona. To tak uleczym: weźmi vlepku fiołkowego trzecią część kieliſzka; y przyley do niego ptyſanny, y to wypiy: tedy ugaſiſz takie pragnienie. Albo też polewki z kurczątka, w ktorey wrzał ſzczaw y *endiuia* nie mało wypiy: tedy

chocby



ſtineat tantum a balneo, vel ſemel dumtaxat in die eo vtatur, neque diu aquæ inſideat, quæ tepida ſolummodo ſit.

Septimus caſus, qui raro accidit, eſt nauſea præ cibo, quæ, ſi ex nimio totius corporis calore oriatur, cito erit ſanata, ſi calorem, vt ſupra dictum, auferas.

Ego vero vidi homines multos balneo huius aquæ vtentes, qui magna ciborum appetentia vtebantur, quique nullam diætæ regulam obſeruantes, neque medicos conſulentes, vel eorum dicta non audientes, tantum, quantum duo & vix non tres homines comedunt.

Octavus caſus eſt animi deliquium, quod nonnullis balneo nimium calido inſidentibus accidere ſolet. Huic facile eſt remedium: ſedeant nempe in balneo ex aqua tepida, neque tam diu, hoc eſt, ſi balneo inſederit per horam cum dimidia & animi deliquium paſſus ſit, ſedeat nunc tantum per horam, vel tres horæ quadrantes. Inueniuntur eius

modi

choćby też y wilgotność iaka choleryczna naydowała ſię w żołądku łatwie onę uśmierzyſz. Szoſty ieſt pot zbytni po wyściu z wanien, ktory ieśli nie mdli pacyenta, tedy dobry, y pożyteczny ieſt; ale gdzieby mdłość przynoſił, tedy ani ciała maczać nie potrzeba; ani innych lekarſtw na to zażywać, tyko niechay pacyent albo ſię przeſtanie kąpać, albo tylko raz na dzień, y to nie długo ma ſiedzieć w wannie; a do tego iak w nayletnieyſzey wodzie. Siodmy przypadek trafia ſię, ale barzo rzadko, niechęć do iedzenia, ktora ieśliby przypadła z roſpalenia ciała wſzyſtkiego, gdy ono uſkromiſz, iakom cię iuż nauczył wyżey: tedy y chciwość iedzenia przyſtąpi barzo prędko. Ale widziałem ia wielu ludzi kąpiąc ſię w tey wodzie, ktorzy z niezmierną chęcią do iedzenia ſię miewali, y ktorzy nie porządnie żyiąc, y Doktorow ſię nie radząc, albo też nie ſłuchaiąc, chociaſz ich napominano, żiadali y za dwoch,

L l — le-

modi homines, qui ita cito ac balneum ingrediuntur, animo linquuntur: his aliter mederi debemus, hoc eſt, panem toſtum aceto humectatum, ſuper adſperſo quantum ſatis cinamomo, ad odorandum exhibere. Fieri etiam poteſt nodulus ex foliis roſarum, ex lignis Sandalorum & acetoſæ ſemine, qui aceto inſpergitur, vel in eo maceratur & ad odorandum porrigitur.

Nonus & vltimus caſus eſt, quando vrinæ acrimonia ſuperuenit, quæ punctiones in virga, & vrinæ ſtillicidium efficit.

Raro vero hic caſus accidit balneo ex hac aqua inſidentibus, qui ſæpius in iis, qui eam bibunt, deprehenditur: quod ſi vero vrinæ ſuperueniat acrimonia, hoc modo ei mederi poſſumus. *Fallopius* laudat aquam florum lauri, vel corticum, quia vero apud nos acquiri vix poteſt, ea re vtere hoc ſyrupo: R. *Syr. violar. ſimpl. de papauere*, ana ℥i. *decoct. Malvae*

hordei

ledwie nie za trzech. Oſmy ieſt przypadek mdłość, zwykli niektorzy ſiedząc długo w wannie, a do tego ieſzcze w gorącey wpadać w mdłość. Tych łatwie uleczyć; roſkazać im w letniey wodzie ſiadać, y nie tak długo, to ieſt, ieśli ſiedział pułtory godziny, a przypadała nań mdłość, niechay nie ſiedzi iedno godzinę, albo trzy ćwierci godziny. Ale nayduią ſię takowi, ktorzy iako ſkoro do wanny wnidą, zaraz mdleć poczynaią: takim inaczey trzeba zabiegać: to ieſt, upiec grzankę w occie onę umoczywſzy, może y cynamonem poſypać, dać mu wąchać. Albo też uczynić węzełek z roży, z ſandalow, y z naſienia ſzczawowego, y octem ſkropić, albo w nim umaczać y dać mu wąchać. Dziewiąty, y oſtatni przypadek, pod czas przypada oſtrość uryny ktora rzezanie w pendencie, y częſte chodzenie z wodą pobudza. Ale y ten przypadek rzadki ieſt przy kąpaniu w tey wodzie: częściey więc ſię przytrafia tym,

ktorzy



hordei, acetoſæ, Endiviæ, violar. ſem. 4. frigidar. maior. & min. ℥ij. Miſce. Hi caſus incidunt, ſed poſſunt interuenire & alii, ob inordinatum ad hoc balneum acceſſum, & malum illius vſum, ab quibus ſatis iam cauimus, qui vero ſanitatis detrimentum haud contemnendum ex malo illius vſu accipiet, neminem niſi ſe ipſum accuſet, neque conſilium hoc in libro quærat, potiusque medicum conſulat.

ktorzy onę piią: wſzakże ieśli kiedy przypadnie, tak możeſz poſtąpić dla uśmierzenia oney oſtrości uryny. Chwali *Fallopius* wodkę z kwiecia bobowego, albo też z łupin bobu, iedno że iey u nas nie bywa, przeto tego ſyropu użyieſz *R. ſyr. violar. ſimpl. de papavere. an. ℥j. Decoct. malvæ, hordei, acetoſæ? endiviæ, violar. ſem. 4. frigid. maior. & minor. ℥ij. miſce.* Te tedy trafiaią ſię przypadki. Mogą przypaść y inne, z nie porządnego przyſtąpienia do tych wanien, y z nie przyſtoynego używania: ale o tych doſyć ſię już przeſtrzegło: dla tego ieśli kto iaką znaczną ſzkodę popadnie z złego używania; niechay ſam na ſię narzeka, a z kſiążki ratunku niech nie ſzuka, raczey Doktora niechay ſię radzi.

## CAPVT XI.

*Aqua Sklana ad morbos ſalutaris eſt potata, & ad quos?*

ALter thermarum vſus earum potu percipitur, non omnes autem aquæ minerales potæ ſanitati inſeruiunt, plures e contrario inueniuntur, quæ multum detrimenti vix enarrandi ſanitati afferunt: poſſet vtique quis inferre, quod & hæc aqua Sklana pota forte noceat, pro qua opinione id, quod ſupra diximus, eſſe videtur hanc nempe aquam ſulphur in ſe & nitrum continere, quod vtique verum eſt.

*Antillus* etiam, antiquus medicus, teſte *Oribaſio*, perhibet, aquas ſulphureas haud bonas ad ſanitatem potas eſſe, quia ſtomachum corii inſtar diu in aqua macerati emollirent; vnde nauſea deinde quædam, vel continuus ad vomitum ſtimulus oriretur, cum quo & *Aetius* facit. Sed hi medici vtique errant, vbi enim in aqua vel ſulphur

## ROZDZIAL XI.

*Woda Sklana dobra ieſt w napoiu chorobom, y ktorym?*

WTore używanie wod cieplicznych ieſt, gdy ie piią, iedno że nie wſzyſtkie wody cieplicżne, ſą ſpoſobne, y dobre do zdrowia w napoiu, y owſzem wiele ſię ich nayduie, ktore znaczną y nie powetowaną ſzkodę w zdrowiu uczynić mogą: przeto rzecze kto, że y tey ſklaney wody podobno nie godzi ſię pić. A możemieć ten po ſobie to, cośmy powiedzieli pierwey, że ta woda ma w ſobie minerę ſiarki y ſaletry, iakoż tak ieſt a nie inaczey. A *Antillus* ſtary Medyk, iako piſze *Oribaſius* powiada, że ſiarczane wody, nie ſą dobre, y zdrowe w napoiu: dla tego iż żołądek tak z miękczaią, nie inaczey iako owo ſkorę, kiedy kto długo rozmoczy w wodzie: zkąd potym obrzydzenie iakieś, albo też chciwość uſtawiczna do womitu pochodzi, toż



ſulphur ipſum, vel vapores eius admixti ſunt, & guſtus aquæ illius melior, & vſus maior potæ deprehenditur.

Ejusmodi enim aqua melius penetrat, & craſſos humores ſubtiliores reddit ac funditus tollit. *Galenus* (*a*) ea re dicit, nonnullos aquam ſulphuream potantes purgaſſe aluum, & *Trallianus* in doloribus torſionibusque viſcerum adhibuit. *Antillus* autem iſtas forte intellexit aquas, quæ ipſum ſulphur ſecum vehunt: Galenus vero illas, quæ præter ſulphur & alias mineras in ſe continent, verbi gratia ſal, nitrum, alumen: propter ea & noſtra aqua Sklana, quia plus nitri, minus ſulphuris in ſe continet, ſine dubio ſalutaris eſt pota, aqua enim tum ob ſulphur quod, in ea ineſt, tum magis adhuc ob nitrum, ſi in ea contineatur, redditur potui apta, referente *Aetio* (*b*) ex Archigena, tempore Neronis viuente.

Quibus vero in morbis hæc aqua

(*a*) Galen. 4. de Sanit. tuend. cap. 4.
(*b*) Aetius l.b II. cap. 33.

toż też y *Aetius* prawie trzyma. Ale mylą ſię ci Medycy, gdyż kędykolwiek ieſt przymieſzana, albo ſama ſiarka, albo też para oney do wody, tedy y ſmak oney wody lepſzy ieſt, y pożytek większy piiąc onę: gdyż takowa woda y przenika lepiey, y wilgotności grube ſubtelnieyſzemi czyni, y precz one ściera, y znoſi. Y przeto *Galenus* powiada, że niektorzy purgowali ſię piiąc wodę ſiarczaną, y *Trallianus* dawał ią więc, gdy kto miał iakie bolenie, y gryzienie w ielitach. Y podobno *Antillus* rozumiał to o wodach tych, ktore z ſamą ſiarką zmieſzane ſą: a *Galenus* o tych, ktore y inſze minery przyłączone do ſiarki maią, iako ſol, ſaletrę, hałun. Przeto y naſza woda Sklana ponieważ ma w ſobie ſaletry więcey, a ſiarki mniey, pewna rzecz, iż pożyteczna ieſt do zdrowia, gdy ią kto będzie pił: tak dla ſiarki ktorą ma w ſobie, iako daleko więcey dla ſaletry, ktora gdy ſię naydzie w ktorey wodzie, tedy onę czyni

aqua pota ſalutaris ſit, breuiter enarrabo. Primum in colica, inque torſionibus inteſtinorum, quique clyſtere ex hac aqua vti velit, recte facit: renes deinde ſauciatos & virgam, ex quibus pus & ſanguis cum materia ſubuiride nonnunquam effluat, valde iuvat, præter hæc gonorrhoeam, vel ex lue venerea, vel alia ex cauſa ortam, perfecte ſanat. Cum iam notum ſit, quibus morbis hæc aqua Sklana pota profit, præterque id nullam ſtomacho labem eam inferre, potiusque ei refrigerato eſſe auxilio: doctrinam nunc tradere, cautionesque, opus eſt iis, qui eam in ſanitatis emolumentum bibere in animo habeant, obſeruandas, quam doctrinam trifariam diſpertiemus. Primum, quæ ante quam quis hanc aquam bibere incipiat, ſeruanda videntur, docebo.

Cautiones poſtea adiungam, in quas animum intendere cum æger hanc aquam Sklanam potans, tum medicus ad eam præ- ſens

czyni nayſpoſobnieyſzą do picia; iako to piſze *Ætius ex Arhigina*, ktory żył czaſow Nerona Ceſarza. A na te choroby dobrze pić tę wodę, że krotko przebieżę. Nayprzod, na kolkę, na rzeżanie w ielitach: bądź też y klyſterę z tey wody zechce dać kto, dobrze uczyni; potym nerkom zranionym, y pendentowi ieſt bardzo pomocna, gdy owo ropa, y krew czaſem z zielonością przez te mieyſca wychodzą: do tego ieſzcze owę rzeżączkę; bądź to z france ią kto ma, bądź też z inney przyczyny, barzo dobrze uzdrawia. A ponieważ iuż wiemy, ktorym chorobom ta woda Sklana pomaga piiąc onę; y do tego że żołądka nie pſuie, ale onemu barzo dobrze pomaga, gdy zaziębiony ieſt: przeto iuż przyſtąpmy iak nayprędzey do nauk, y przeſtrog, ktore potrzeba temu wiedzieć, ktory onę chce z pożytkiem zdrowia ſwego pić, a te nauki na troie rozdzielemy. Nayprzod podam nauki



ſens ægroto conſulens debet, nec non ii, qui ægroto hoc tempore inſeruiant. Ad extremum regulæ ſuppeditantur, quæ ab ægro hanc aquam potante, abſolutis, conſtitutis diebus ſeruandæ ſunt, quibusque a rebus ſibi cauere debeat.

nauki, ktore potrzeba zachować przedtym, niżeli kto pocznie pić tę wodę. Potym podam przeſtrogi, ktore piiąc tę wodę Sklaną ma zachować, tak pacyent piiąc wodę, iako y Doktor, ktory go przy tey wodzie ſtrzeże: także y ci, ktorzy mu uſługuią w ten czas. Na oſtatek da ſię nauka, co potrzeba będzie zachować temuż pacyentowi, kiedy iuż odprawi wſzyſtkie dni piiąc tę wodę, y czego ſię ma ſtrzedz?

## CAPVT XII.

*Regulæ, quas cum medicus, tum æger, ante quam hanc aquam potet, obſeruare debent.*

QUinque breuiter explicabo regulas, quas tum medicus, tum æger ſeruare debeat, antequam ad potandam hanc aquam ſe accingat. Prima eſt: medicus ſolide huius aquæ naturam, nec non ægri morbum, omniaque alia ſymptomata cognoſcat, ex hoc

## ROZDZIAL XII

*Nauki, ktore maią zachować y Doktor, y pacyent pierwey niż pocznie pić tę podę Sklaną.*

KKotko wypiſzę pięć nauk, ktore ma u ſiebie medyk, także y pacyent uważyć pierwey niżeli ſię doſkonale puści do wody, aby ią pił. Pierwſza ieſt: doktor ma wiedzieć dowodnie przyrodzenie tey wody, także y choroby onego pacyenta, y wſzyſtkie inne przypadki: albowiem

hoc enim intelliget, si hac aqua vti, vel non vti, possit. Haud sibi stomachum hic medici quidam moueant, qui si morbo cuidam mederi non possint, ægrorum pertæsi, eos ad hanc aquam, vt a se tantum illos remoueant, ablegare solent: & si casu quodam hæc aqua salutaris fuerit, tunc exsultant, quod si vero haud iuvet, ipsi contumeliæ & se & hanc aquam apud vulgus exponunt.

In eiusmodi medicos, qui ad balnea morbos insanabiles ablegabant, ipse inuehitur *Galenus*. Diligenter igitur omnis medicus & in ægri morbum, & in naturam virtutemque huius aquæ inquirat, & tum demum potandam consulat.

Secunda regula est: accurate medicus corporis temperationem habitumque dignoscat. Fieri enim potest, vt hæc aqua salutaris sit pota ad morbum quendam, sed corpus incommodis afficiat. Ea re hominibus temperaturæ delicatioris, quorum hepar & renes

bowiem ztąd ma uznać ieśliż godzi się mu tę wodę pić, albo nie. Niechay się tu na mię nie obrażaią niektorzy medycy: ktorzy gdy nie mogą nic pomodz lekarstwy chorobie ktorey, y gdy się im naprzykrzyli chorzy; zwykli więc odsyłać do tey wody chore, aby się ich tylko zbyli: a pomożeli z trafunku iakiego ta woda, tedy wykrzykaią; a ieśliż nie pomoże tedy w wielkiey hańbie, y naganie tak sami iako y ta woda u ludzi zostaią. Na takowych medykow narzekał y sam *Galenus*, ktorzy do wanien nie uleczone choroby odsyłali. Pilno tedy ma rozbierać u siebie każdy doktor, y chorobę pacyenta, y przyrodzenie, także y władzę tey wody, y dopiero kazać onę pić. Wtora nauka iest: ma pilne oko obrocić Doktor na complexyą, y na usposobienie, y ustosowanie ( *habitum corporis* zowiemy:) ciała. Albowiem chorobie może bydź pomocna ta woda w napoiu, ale ciału może barzo szkodzić. Y prze-



nes facile obstruuntur, non semper salutaris est: e contrario sæpe sanitatis iacturam faciunt. Præter ea infantibus infimæ ætatis nullo modo hæc aqua conducit, cum potius, auctore *Hippocrate*, *victus humidus*, *cum omnibus febricitantibus*, *tum maxime pueris*, *atque illis*, *qui tali victu vti consueuere*, *vtilis*, hæc vero aqua exsiccat, id quod ætati infantili contrarium est.

Quod si vero decimum quartum annum attigerit, idque ex vsu, ratione morbi, fuerit, tunc hac vti potest aqua in minori quantitate. Decrepiti etiam a potu huius aquæ abstinere debent, quia haud multo calore naturali gaudent, & sic cito residuum extinguerent. Neque iis, qui dissolute viuunt, hanc aquam bibendam consule, qui omne id, quod in mentem venit, comedere velint ac bibere, & somno etiam post prandium frui: hi enim nullum plane inde fructum & solatium reportabunt. Porro & ii, qui inambulare haud possunt, hac

to ludziom complexiey słabey, do tego białego ciała, gorącey wątroby, y nerek, nie zawsze iest pożyteczna ta woda: y owszem często zaszkodzić może. Do tego dzieciom w małych leciech niemoże bydź pozyteczna ta woda, y owszem gdyż, iako *Hyppokrates* powiedział, *victus humidus cum omnibus febricitantibus*, *tum maxime pueris*, *atque illis*, *qui tali victu vti consueuere*, *vtilis*: a ta woda wysusza, co iest przeciwno dziecinnym latom. Gdy iednak minie lat czternaście, a potrzebowałaby tego choroba; tedy może tę wodę pić, ale mniey, a niżeli w większych leciech: starzy też zgrzybiali nie maią pić tey wody: dla tego iż nie wiele ciepła przyrodzonego maią y prędkoby mogli ostatek zgasić. Ani też owym roskazuy pić tey wody, ktorzy swywolnie żyią: ktorzy każdą rzecz chcą ieść y pić, spać y w południe: albowiem y ci żadnego pożytku y uciechy nie: odniosą. Ieszcze ktorzy chodzić nie mogą, nie maią tey wody pić gdyż ta woda iako y inne ciepli-



czne

hac aqua vti non debent, quia hæc aqua, vti aliæ thermæ, e corpore iterum euacuanda, vel per aluum, vel per vrinam, vel tandem per ſudores: ſed non poterit euacuari, niſi æger continuo varia per loca inambulet. Tandem & huius medicus rationem in ægro habere debet, vt is vaſa canalesque habeat amplos, non ſubtiles, neque obſtructos.

Tertia regula, in quam & medicus & æger attendere debet, eſt illa, vt tempus conſtituatur, quo hanc aquam potet.

Tempus vero duplex eſt, nempe ratione anni & dierum; primum dicamus, quo anni tempore hæc aqua bibenda. Neque diebus valde calidis, neque valde frigidis hauriatur potu hæc aqua, ſecundum Hippocratis præceptum: *ſub cane & ante canem difficiles ac moleſtæ purgationes.* Galenus tres affert cauſas, ob quas male ſit ante & poſt ſolſtitium per tempus quoddam medicamento vti, quæ cauſæ ad has etiam aquas quadrant. Corpora



czne powinna aby wyſzła z ciała; bądź to przez ſtolce, bądź też przez urinę, abo naoſtatek przez pot: a nie może wyniść, iedno kiedy uſtawicznie pacyent z mieyſca na mieyſce chodzi. Naoſtatek y to medyk w pacyencie ma upatrywać: aby on to chory miał żyły ſzerokie, nie cienkie, do tego nie zatkane. Trzecia nauka ieſt ktorą tak Doktor, iako y chory powinni zachować: czas upatrzyć, ktorego ma pić tę wodę. A iż czas ieſt dwoiaki, roczny, y dzienny, pierwey naucz ſię ktorego czaſu w roku ma pić. Nie dayże pić tey wody bardzo w gorące dni, ani też bardzo w zimne, y mrożne: maſz roſkazanie *Hyppokrateſa: ſub cane, & ante canem, difficiles ac moleſtæ purgationes:* y daie *Galenus* trzy przyczyny, dla ktorych zle zażywać lekarſtwo, gdy ſię dzień przeſila wprzod y potym przez niemały czas; ktore przyczyny zgodzą ſię do tey wody. Naprzod ciała w ten czas ſą upalone: y przeto kiedy ieſzcze gorącey, y wyſuſzaiącey wody





primum illo tempore quodammodo fervefacta, & ſi inſuper aquas calidas atque exſiccantes adhibeas, vt noceant ea neceſſe eſt, cum calorem inſignem excitare poſſint. Deinde cum homines illo tempore debiles a calore ſint, magis adhuc hac aqua Sklana diffluerent. Tertia cauſa eſt, quia calor ille ſolaris aquam, quam hauris, citius per transpirationem euacuet, & ſic fructus deſideratus haud percipiatur. Idem de æquinoctio intelligendum eſt autumnali. Illo enim tempore & ipſius aquæ vis quadam ex parte imminui videtur, cum a frigore vis illius quaſi congelatur, quamuis ipſa nunquam congelaſcat: præter hoc corpora illo tempore ſunt nimium obſtructa, & vt philoſophi loquuntur, calida *per antiperiſtaſin.* Optimum igitur tempus ad potandam hanc aquam Sklanam erit, circa veris finem, & æſtatis initium: hoc, eſt incipiendo circa feſtum S. Stanislai menſe Maio, vsque ad feſtum S. Ioannis, & interdum S. Margarethæ: ne-



będzie używał, bardzo ſzkodzić będą; gdyż y gorączkę ſnadnie uczynić mogą. Potym iż ludzie w ten czas ſłabi od gorąca, ieſzcze ſię tym barziey rozpłyną od tey wody Sklaney. A trzecia przyczyna ieſt, iż ono gorąco ſłoneczne, wodę ktorą wleieſz w ciało, na wierzch ciągnie, y tak przeſzkadza ſkutkowi y pożytkowi oney wody. Toż rozumiey y o przeſileniu nocy, ktore bywa w zimie przed Bożym narodzeniem. Albowiem na ten czas y ſama woda nieco ſtraci ſwoiey mocy; gdyż zimno iakoby zamraża moc oney, chociaſz nigdy ſama nie zamarza: do tego y ciała ſą w ten czas barzo zawarte, y gorące *per antiperiſtaſin*, iako mowią Filoſofowie. Przetoż naylepſzy czas będzieſz miał pić wodę Sklaną, koniec wioſny, y początek lata: to ieſt począwſzy od S. Staniſława w Maiu, aż do S. Iana; a czaſem y do S. Małgorzaty. Dobry też ieſt y początek ieſienny, ktory ſię tak ma rozumieć: od S. Bartłomieia, aż do S. Franciſzka. Ieſt drugi czas

quae male est, sub veris initio incipere, intellige, a S. Bartholomaei festo, vsque ad S. Francisci. Est & aliud tempus, quod diximus quotidianum, hoc est, qua hora haec sit aqua bibenda, vtrum horis matutinis, an pomeridianis? Hoc certo tibi persuasum habeas velim, hanc aquam nunquam potandam post prandium esse, tantummodo mane post solis ortum, his ex causis quia aqua illa corpus perfluere breui debet, si sumto prandio haurires, in corpore certe haereret, ciborum digestionem deprauaret, multasque generaret cruditates. Ea re mane hoc fieri debet, quo tempore & venter moueatur, aluusque iam bene aperta sit, calor etiam naturalis non habeat, quod digerat, qui haud dispertitus, sed omni fere ex parte coagmentatus: ad extremum homines illo tempore, cum sol oriatur, omnia negotia melius absoluunt.

Quarta regula memoriae etiam bene mandata: ne quis hoc medicamento

iakośmy go nazwali dzienny: toiest, ktorey godziny pić maią tę wodę ieśliż rano, ieśliż po obiedzie. To wiedz pewnie; że nigdy tey wody pić nie potrzeba po obiedzie, iedno rano, gdy słońce wschodzi: a to z tych przyczyn: iż ta woda maiąc przebieżeć przez ciało, gdybyś onę pił po iedzeniu, iuż się musi pozostać w ciele, y potrawy one popsować, y wiele surowości narodzić. Y przeto rano to ma bydź: gdy y żywot się uwolni: y żołądek się iuż dobrze uprząnie: y w ten czas ciepło przyrodzone nie iest zabawne, y rozerwane, ale prawie wszystko skupione: a naostatek wszystkie rzeczy w ten czas lepiey człowiek odprawuie, kiedy słońce wschodzi. Czwarta nauka iest potrzebna też bardzo: aby na mieyscu tego lekarstwa wodnego używał, ktoreby nie było błotne; y kędyby ani żimno, ani gorąco ciała nasze obrażały, ale aby wiatr ten ktorym żyiem, iak naypomiernieyszy był. Y przeto może tę wodę pić y przy samym żrzo-



mento aquoso in loco paludoso vtatur, & vbi neque frigus, neque calor corpus nostrum laedere possit, sed vt aër, quo viuimus, maxime sit temperatus.

Hanc ob causam haec aqua & ad ipsum fontem bibitur, vbi siccus est locus, idem fit & alibi.

Quinta regula & vltima: vt corpus prius medicamentis sit bene purgatum praeparatumque, id quod & in vulgus notum est. Quod si vero ab hac aqua cum sanitatis detrimento discedat, in causa est, quod corpus prius haud purgatum fuerit, qua de re satis supra, cum balnei vsum monstrauerim, diximus.

żrzodle, gdyż tam mieysce iest suche, może też y kędy indzie.

Piąta, y ostatnia nauka iest: aby pierwey dobrze przeczyścił lekarstwy ciało y przygotował, iakoż y ludzie prości tak pospolicie zwykli mawiać. Kiedy kto z szkodą od tey wody odieżdza, tedy przypisuią to temu: iż się wprzod nie przepurgował, o czym się y pierwey dosyć mowiło, gdyśmy o używaniu wanien uczyli.

## CAPUT XIII.

*Methodus, regulaeque, hanc aquam Sklanam bibendi, qui accidant casus, quoque modo iileuandi.*

Aegro sic prius praeparato purgatoque, iam tempus erit hanc bibere aquam, ad quod negotium diligentia ac cura omnino conferenda: ad minimum sex regulae memoria retinendae. Prima

## ROZDZIAL XIII.

*Sposob y nauki picia tey wody Sklaney, y przypadki, ktore są, y iako one ratować.*

Ale czas iuż kazać pacientowi te wodę Sklaną pić, gdy iuż się tak przygotował, y wyćwiczył, co ma pierwey odprawić, niżeli ią pocznie pić: iedno y w tey sprawie nie ladaiaki postępek

Prima eſt, modus bibendi hanc aquam, ſecunda, in quali quantitate, tertia, quomodo potanda ſit, calida vel frida, quarta, quam diu eam bibere opus ſit, quinta, quam diætam, bibens hanc aquam, obſeruare debeat, ſexta & vltima de caſibus agit, qui ſæpius hanc aquam Sklanam potantibus accidere ſolent. Breuiter igitur & clare his de ſex regulis diſſeremus, incipiendo a prima, hoc eſt, quæ methodus bibendo hanc aquam adhibenda. Mane æger e lecto ſurgens curet, vt aluus ſit aparta & ab excrementis libera, vel naturaliter, vel enematis ope, quibus de rebus, cum de balneorum ex aqua Sklana vſu diſſeruimus, ſatis dictum fuit.

Deinde placide, vel domi, vel libero etiam in aäre, tempeſtate tranquilla, inambulet: quæ inambulatio ita inſtituenda, ne corpus caleat. Tunc demum hanc aquam bibere incipias, ſed non ſemel, neque vno ſpiritu: ſi nempe dimidiam congii menſuram, hoc eſt, quatuor libras huius a-



ſtępek ma bydź: przynaymniey ſzęść rzeczy, abo nauk pamiętać potrzeba. Pierwſza ieſt, ſpoſob używania w napoiu tey wody, wtora iak wiele iey pić: trzecia iaką pić, ciepłą czyli zimną; czwarta zaś iak długo onę potrzeba pić: piąta; iakowe ma bydź zachowanie życia przy tym używaniu, piiąc tę wodę: ſzoſta, y oſtatnia nauka ſię poda o przypadkach, ktore częſtokroć zwykły przypadać piiąc wodę ſklaną. Krotko tedy te ſześć nauk, y iaśnie przebieżemy, począwſzy od pierwſzey, to ieſt, iakowy ſpoſob ma bydź w piciu tey wody. Rano wſtawſzy ma ſię o to ſtarać pacyent aby ciężar żołądka, y żywota wſzyſtkiego był precz pozbyty, y żywot uwolniony bądź to dobrowolnie, to ieſt od przyrodzenia, bądź też przez kliſterę iako ſię iuż doſyć ſzeroko uczyło o tym, kiedyśmy o używaniu wody ſklaney w wannach mowili. Potym niechay ſię po lekku przechadza, lub to w mieſzkaniu, lub też y po wietrze, ieśliż czas





quæ illa die ebibere debeas, diuide eas in duodecim partes æquales, vel calices, ex his autem duodecim partibus, accipe primum tres partes, tali modo: hauſto vno calice per hypocauſtum inambula ſemel, & ſtatim ſecundum ebibe calicem, iterumque per hypocauſtum deambula, & tunc demum tertium bibe: tunc temporis bene in hypocauſto, vel alio in loco, per dimidium horæ quadrantem inambula, quo facto alteros tres calices, eodem ac priori modo, ebibes, vsque dum omnes hauſeris. Præter ea paulatim bibes, neque vno ſpiritu, vt dicunt, ita vt intra horam huius aquæ potum, vel ſi maior illius ſit quantitas, intra horam cum dimidia abſoluas. Sciendum etiam hanc aquam aſcendendo bibi debere, hoc eſt, prima die dimidia congii pars quarta, ſeu libra vna, hauritur: ſecunda die quarta congii pars, ſeu duo libræ: tertia, quarta congii pars cum dimidia, ſeu tres libræ: quarta die dimidius congius, ſeu qua-



będzie cichy y ſpokoyny: iednak chodzenie to ma bydź bardzo lekkie, aby ſię ciało nie roſpaliło. Dopiero niechay pocznie pić tę wodę, iedno nie razem, y nie iednym tchem: ale ieśliż puł garca będzie miał wypić onego dnia, rozdziel że ſobie na dwanaście kieliſzkow, y ieſzcze one kieliſzki rozdzielić na czworo, to ieſt, trzy na ieden raz takim ſpoſobem: wypiwſzy ieden kieliſzek przeydzieſz izbę raz, zaraz drugi wypiy, y przeydzi przez izbę, y dopiero trzeci wypiieſz: w ten czas przechodziſz ſię dobrze po izbie, bądź też po innym mieyſcu, chociaż y puł ćwierci godziny: y znowu zaś drugie trzy będzieſz pił tymże ſpoſobem, iako y pierwſze, aż wſzyſtkie wypiieſz. Do tego polekku będzieſz pił, a nie duſzkiem, iako mowią, abyś tylko on napoy wody odprawiał za godzinę, a kiedy iey będzie wiele, za połtory godziny: ieſzcze to wiedz, że tę wodę potrzeba pić dzień wedle dnia, to ieſt, pierwſzego dnia puł kwarty, drugiego kwartę, trzeciego

tuor libræ: quinta die dimidius congius cum dimidia congii parte quarta, ſeu quinque libræ: ſexta tres quartæ congii partes, ſeu ſex libræ, ſeptima, tres congii partes quartæ cum dimidia, ſeu ſeptem libræ: octaua congius integer ſeu octo libræ. Deinde iterum quantitatem per libram imminuas deſcendendo, vsque dum peruenias ad dimidiam congii partem quartam, ſeu libram vnam, a qua incepiſti, hoc eſt, die nona tres congii partes quartas cum dimidia, decima, tres congii partes quartas ebibes, & ſic omni die minus bibendo cum dimidia congii parte quarta ceſſabis. Sed non opus ſemper erit, tam multum huius aquæ bibere: Dantur enim morbi ad quorum ſanationem ſatis erit, ſi ad dimidium congium bibendo aſcendas, & ſic etiam deſcendas. Hoc vero ad prudentem medicum attinet, cuius eſt aquæ quantitatem determinare. Præter id hoc etiam memoriæ mandandum, ne balneo hac ex aqua vnquam v-

taris

tory kwarty, czwartego dnia puł garca, piątego dnia puł trzeci kwarty, ſzoſtego trzy kwarty, ſiodmego puł czwarty kwarty, oſmego garniec, choćby też y dwie godzinie onę pić, potrzeba garca dopić. Znowu poydzieſz nazad, aż przyidzieſz do puł kwartka, ktoregoś zaczął, co raz po puł kwartku umnieyſzaiąc: to ieſt dziewiątego dnia wypiieſz puł czwarty kwarty, dzieſiątego trzy kwarty, y tak umnieyſzaiąc na każdy dzień ſtanieſz y zakończyſz na puł kwartku. A nie zawſze tak wiele potrzeba pić tey wody: bo może być choroba, na ktorey poratowanie dość będzie do puł garca y znowu ſię wrocić nazad: ale to należy na baczeniu dobrego Doktora, ktory powinien naznaczyć miarę, iako wiele kto ma pić. I to ieſzcze pamiętać potrzeba przy tey nauce, abys ſię nigdy nie kąpał w tey wodzie, kiedy onę będzieſz pił, iakó niektorzy nie baczni czynią, ktorzy ſiedząc w niey, piią onę z wielką ſzkodą y zepſowa-

niem zdro-



taris, ſi eam bibere in animum induxiſti, vt quidam incauti faciunt, qui in balneo hac ex aqua ſedentes magno eam ſanitatis detrimento bibunt. Blande igitur inambulare attinet hanc aquam bibentem tam diu, vsque dum ea vel per aluum vel per vrinam fuerit euacuata. Vt facilius autem citiusque transfluat, verbi gratia per inteſtina, tunc accipe prius Mannæ Calabr. vncias duas in iure ex prunis vel in alia quadam aqua ſolutas, quo facto hanc pota. Quod ſi in animum inducas per renes & veſicam hanc aquam deriuare, mihi ſic eſt vſus.

*R. Syr de althea Fernelii.*

*Syr. violat. ſimpl.*

Vel etiam *Capill. vener. ana vnc. ſem. cum decocto cicerum rub.* & ſic feliciter hæc aqua loca illa perfluit. Tum demum, aqua illa e corpore euacuata, prandium ſumes; vtrum vero aqua omni fere ex parte iam e corpore effluxerit, id cognoſces reſpiciens vitrum, in quod vrinam feciſti, si

talis

nie zdrowia ſwego. Chodzić tedy potrzeba po lekku, gdy kto ſię napiia tey wody dotąd, ażby wyszła, lub to przez ſtolce, lub przez urynę. Iednak aby łatwiey, y ſnadniey mogła y prędzey przeyść: ieśliż chceſz, aby przez ielita wyſzła, tedy daſz wprzod wypić Manny roſpuſzczoney, abo w polewce sliwowey, abo też w wodzie iakiey inney *vnc. ij.* y dopiero wodę pić będzieſz. Ieśliż chceſz, aby przez nerki y pęcherz ta woda przeſzła, ia zwykłem dawać *Syr. de althea Fernelii, Syr. violat. Simpl.* abo też *capillor. veneris an: vnc: ſem. cum decoct. cicerum rub.* y tak ſzczęśliwie przechodzi ta woda przez onę mieyſca. Gdy iuż ona woda wynidzie z ciała twego, dopiero roſkażeſz ſobie dać obiad; a poznaſz że ona woda iuż ledwie nie wſzyſtka z ciała wyſzła, patrząc w onę ſklenicę, w ktorąś wodę puſzczał, ieśliż tak wiele ieſt wody, iakoś iey wypił.

Do tego poki ieſzcze woda biała wychodzi z ciała, nie myśl,



ieſzcze

talis ſit quantitas, qualem bibiſti.

Eo vsque autem ac aqua e corpore alba effluat, noli prandere: quod ſi vero alius iam incipiat eſſe coloris vrina, tunc epulis accumbere potes. Sæpius tamen accidit, vt ante prandium aqua omnis haud effluat, & apud nonnullos veſperam vsque, vel noctu. Cum igitur pars aquæ dimidia, vel maior, vacuata ſit, quatuor vel quinque horis iam elapſis, tunc æger plane nil metuens prandere poterit, quia noctu vel veſperi reſiduum aquæ exibit.

Prandere poteſt, quantum ſatis non ita tamen, vt cingulum rumpat, ſed moderate, cibi appetentiæ haud plane indulgens.

Cœna vtatur hanc aquam bibens, vel valde parca, aut plane nulla, & in primis quidem ſi aqua non omni ex parte e corpore exeat. Quod ſi cœnare velit, faciat cœnam, & duos ouorum ſorbilium vitellos ebibat, aut ſuper butyro poſitos: vel pullulum gallinaceum comedat. Cœnatus quiete fruatur, ac vel placide in hypo-

cauſto

ieſzcze o obiedzie: ale iako ſkoro pocznie ſie ukazować uryna iuż inakſzey barwy, nie białey, rozumniey że iuż możeſz roſkazać ſtoł nakryć. Trafia ſię to iednak częſtokroć, że przed obiadem wſzyſtka woda nie odchodzi y u drugich aż w wieczor, abo w nocy: przeto gdy iuż wynidzie iey z połowicę, abo część więkſza, y minie iuż godzin cztery, albo pięć, bez wſzelakiey boiaźni może obiad ieść pacyent. gdyż w nocy, abo przed wieczorem oſtatek oney wody wynidzie. A będzie na obiedzie iadł doſtatnie, iednak nie tak, aby ſię aż pas na nim zerwał: ale będzie iadł po doſtatku, zoſtawuiąc ieſzcze cokolwiek appetitu: gdyż wieczerza piiąc wodę, ma bydź albo barzo ſkromna, albo żadna, a zwłaſzcza gdy nie wſzyſtka woda wynidzie z ciała.

Y ieśliż miał wieczerzać, tedy kollacyą niechay uczyni: to ieſt, albo dwa żołtki z iaia wypiie, bądź w perdocie, albo kurczątko iakie nie wielkie. Naiadłſzy ſię,

iako



cauſto inambulet, vel ſedens colloquiis lepidis ac feſtiuis tempus traducat, minime dormiens.

Secunda regula, quam multum huius aquæ infirmus haurire debeat; quia vero de hoc mentionem iam feci, vt ad ſummum octo ad libras aſcendat, ea re nunc ea, quæ ſupra iam ſcripta ſunt, hic minime repetenda duxi, hoc tantum addens, vt paulatim incipiant, quotidie aliquid addant, vt natura ſenſim huic potui asſueſcat, neque eo violenter hauſto obruatur, recte monente *Hippocrate: plurimum & repente vel euacuare vel refrigerare, vel alio quouis modo corpus mouere, malum. Omne ſiquidem nimium, naturæ inimicum. Contra vero, quod paulatim fit, tutum: cum alias, tum vbi ab vno ad aliud facienda eſt mutatio.* Longum eſſet enarrare, qua ratione violentus, aquæ Sklanæ hauſtus naturæ officiat, eamque obruat, id quod medicos haud fugit, quibus infirmi fidem adhibere omnino debeant, ſi ſani eſſe velint.

iako nayſpokoyniey ſię zachować: lub to lekkuchno ſobie chodząc po mieſzkaniu, lub też ſiedząc, zabawiać ſię miłemi y ucieſznemi rozmowami, a nie ſpać.

Druga nauka ieſt, iako wiele ma pić pacyent tey wody, iedno żem iuż namienił, iż nay więcey do garnca ma dociągać, przeto niechcę ponawiać tego com iuż pierwey napiſał, to tylko przydaiem, iż tak znienagła maią zaczynać, y co dzień przyczyniać, aby przyrodzenie z lekka przyuczało ſię, y gwałtownym trunkiem nie załumione było: gdyż dobrze *Hippocrates* powiedział: *zbytnie y nagle albo złe humory wywodzić, albo oziębiać, albo iakim innym ſpoſobem ciało poruſzać, zła rzecz ieſt zgoła. Cokolwiek bowiem zbytniego, to y naturze ſzkodliwego. Przeciwnie zaś, co ſię powoli dzieie, ieſt beſpieczniey, ieżeli kiedy to w ten czas, kiedy od iedney rzeczy do drugiey odmianą poſtąpić mamy.*

A dla czego by gwałtowne używanie w napoiu Sklaney wo-



dy

Tertia regula: infirmi hanc aquam nunquam neque calidam, neque frigidam bibant, id quod ita intelligendum, vt magis calida, quam tepida ſit, neque tam calida, quam aqua feruens, atque opus eſt eam in aqua calida calefacere, vas nempe cum aqua Sklana repletum in aquam feruentem immittitur, vbi tam diu, ac bene calefacta ſit, hæret.

Si quis in dubium vocet, an hæc aqua in loca remota curru vecta, vim virtutemque ſuam perdat? Quantum ego quidem ex indagatione huius aquæ intelligere potui, credo eam in loca remota, ſine virtutis detrimento vehi poſſe. Semper autem melius, ſi quis eam e ſcaturigine, vel non longe ab ea, potet, cum & ipſe huius aquæ ſucceſſus in vectione eam non parum alterare poſſit.

Quarta regula: per quam multos dies æger hanc aquam bibere debeat? id quod difficile cum cæteris, rebus circumſtantibus determinatur: varii enim ſunt mor-

bi

dy moglo przyrodzenie zwątlić, a zatłumić, barzo długie o tym diſkurſy muſiałbym czynić, ktore Medycy dobrze wiedzą, a pacyenci medykom wierzyć powinni, chcąli bydź zdrowymi.

Trzecia nauka ieſt, nie maią tey wody nigdy pić pacyenci zimney, ale ciepłą, to ieſt, aby barziey ciepła była aniżeli letnia, aby nie tak gorąca iako ukrop, a potrzeba onę grzać w wodzie ciepłey, to ieſt naczynie z wodą, Sklaną, włożyć w ukrop gorący, y tak długo trzymać aby ſię dobrze zagrzała.

Spytałby tu kto, ieśliż ta woda nie traci władzy ſwey y przymiotow, kiedy onę kto daleko zawozi? Ia ile mogę baczyć przypatruiąc ſię tey wodzie, widzę to że może onę w dalekie mieyſca wozić, a przecię ſkutki ſwe w poratowaniu zdrowia pokazać może. Iednak lepiey zawſze, albo przy zrzodle ſamym, albo też nie daleko od niego tę wodę pić, gdyż y ſamo trzęſienie tey wody, kiedy wiozą niemałą odmianę uczynić może.

Czwarta



bi, & quamuis ſint iidem, alii tamen grauiores, alii leuiores. Præter hoc variæ ſunt corporum conſtitutiones, viresque, quibus non obſtantibus nonnulli certum tempus conſtituunt, nempe vbi magnus grauiorque morbus adſit, quindecim dies, vbi minor, duodecim dies, & ſi adhuc leuior, nouem dies, optime autem tempus determinat, huius aquæ in corpore effectus.

Quinta regula longior eſt, ſed breuiter eam ratione vitæ regiminis, explicabo. Comedat pullos gallinaceos, carnem vitulinam, aues, oua, aliaque bona fercula, omnem mœrorem ex animo eiiciat.

Sexta vltimaque regula caſus attinet, qui ſæpius, quamuis ex norma præſcripta hæc aqua potetur, accidere ſolent. Quanquam horum dentur, varii, ii tamen qui ſæpius accidunt, ſunt ſeptem.

Primus eſt *vomitus*. Nonnullis enim prima ſtatim die vomitus concitat, qui illo tempore ſunt ſalutares, quia ventriculum

Czwarta rzecz ieſt, przez wiele dni ma pacyent tę wodę pić, to y o wſzyſtkich trudno uſtanowić; gdyż rozmaite choroby ſą, y chociaż iednakie, przecię iedna większa, druga mnieyſza. Do tego komplexie rożne y ſiły nie iednakie wſzyſtkich, niektorzy przecię uſtanawiaią czas: że gdy wielka iaka choroba y ciężka, dni piętnaście, gdy mnieyſza, dni dwanaście, gdy ieſzcze mnieyſza, dni dziewięć, ale miarę czaſu, ſkutek y pożytek w ciele tey wody barzo dobrze mogą zamierzyć.

Piąta nauka długa ieſt, ale krotko onę zawrę, y ſtrony diety albo życia: będzie iadł kury, cielęcicinę, ptaki, iayca, y inne potrawy dobrze: nic nie będzie ſię fraſował ni oco.

Szoſte y oſtatnie ſą przypadki, ktore więc, y choć kto porządnie piie tę wodę zwykły przypadać. A tych acz wiele może ſię naleść, iednak nayczęſtſze y nayzwyczaynieyſze te ſą ſiedm. Pierwſzy ieſt wymiot: częſto więc y pierwſzego dnia przypada nie



ktorym

purgant. Quod si vero tertia die accidat, vel sequentibus, tunc semper mane, ante quam aquam Sklanam bibere incipiat, adhibeat clysterem cum hiera vel sale,& si eum eiiciat, imponatur ventosa in regione vmbilici, quo facto tres vel quatuor calices aqua repletos ebibat. Sic & die sequenti prius clyster adhibeatur, & deinde aqua potetur, ventosa autem non amplius vtere. Quod si vomitus haud cessent, iam non amplius aquæ huius potum consule, sed de alio medio, quo infirmi sanitatem restituas, cogita. Casus secundus est, quando aqua in corpore eiusque vasis, retinetur, qua de re iam monui, si velimus per aluum aquam euacuare, vel quotidie prius quam aquam incipiat bibere, sumat æger vncias duas syrupi rosati. Solutiui.

Si per vrinam euacuari debet, dentur eiusmodi syrupi, qui vrinam pellant, vt supra fuit dictum. Cum vero hæc aqua in visceribus hæreat, id quod intelligimus si æger ventris inflationem, flatus& borbo-

ktorym wymiot: ale ten pod czas bywa pożyteczny, albowiem żołądek więc wychędaża. Ale kiedy przypadnie trzeciego dnia, albo drugich potym, tedy zawsze zrana, niżeli pocznie pić wodę Sklaną, niechay wezmie klisterę *cum hiera, vel sale*. Ktorą klisterę gdy wyrzuci, przystaw bankę na żołądek, albo na pępek: y dopiero day mu wypić trzy, albo cztery kieliszki wody. Także y na zaiutrz dasz pierwey klisterę, a potym wodę pić, banki iednak nie będziesz przystawiał. A gdzieby wymioty nie ustawały, daley iuż nie postępuy, abyś miał roskazowac tę wodę pić: ale mysl o czym innym, iakobyś zdrowie onego pacyenta ratował. Drugi przypadek iest, kiedy woda zostaie się w ciele, y w żyłach. Na to powiedziałem ia iuż naukę iedną; iż kiedy chcemy, aby przez stolce ta woda wychodziła, day mu wprzod na każdy dzień pierwey, niżeli pocznie pić wodę *syr. rosat. solutivi vnc. ij.* Także, aby z uriną wychodziła, dać





borborygmos patiatur, tunc applicetur enema ex hac ipsa aqua, addita *hiera*, vel alio medicamento purgante. Quod si aqua in vasis hæreat, tunc dentur pilulæ hydragogæ, in quibus insint *elaterii*, grana duo, vel tria. Recte etiam datur *Mechoacanna*, quæ facile aquam e corporibus hominum educit.

Tertius casus solet esse continua somnolentia, quam auertere possumus, odorando sæpissime rutam, vel castoreum, his autem non iuuantibus, frictiones in scapulis & spina dorsi instituendæ sunt, adpositis quatuor ventosis deorsum trahendis sine scarificatione. Sæpius vero hanc aquam bibentibus insomnia, quam somnolentia accidit, quia hæc aqua sulphur in se continet, quod natura calidum & siccum si caput occupet, id potius calefaciat exsiccetque, & sic insomniam inducat, cui casui quarto, qua ratione mederi debeamus, supra de casibus in balneo accidentibus differens, dixi. Præterea ea re hunc casum

dać takowe syropy, ktore onę poprowadzą onemi drogami, iako się iuż pierwey namieniło. Ale gdzieby iednak w ielitach pozostała ta woda, czego się domyślić możesz, iesliż pacyent czuie odęcie, y rospiranie w żywocie, do tego wiatry, y huczenie po brzuchu: tedy day klisterę z teyże wody, przydawszy albo *hyeri*, albo ktorego innego lekarstwa. A ieśliż w żyłach pozostanie: tedy day pigułki takowe, ktore wodę wywodzą, przydawszy do nich, *Elaterii grana duo vel tria*: dobra też y *Mechoacanna*, abowiem wodę rada wywodzi z ciał ludzkich. Trzeci przypadek zwykł bywać chciwość do spania ustawiczna tego się uchronić mogą albo ruty zawsze wąchaiąc, albo stroiów bobrowych, albo ieśli te rzeczy nie pomagaią, będzie scieranie uczynić ramion, y plecy: y przystawić ze cztery banki: ściągaiąc tylko na doł, a nie siekaiąc. Ale częściey u naszey wody przypada niespanie, a niżeli chciwość do spania wielka, gdyż ta woda maiąc

casum vna cum quinto, de acrimonia vrinæ, quem eodem in loco, quo de insomnia dixi, satis explicui. Sextus casus, tum hanc aquam potantibus, tum balneo ex ea vtentibus accidens, est *Spasmus in pedibus*, qui si violentus sit, æger ab aquæ huius vsu abstineat, quod si vero moderatus, facile ei obuiare possumus, neque opus est a potu vel balneo huius aquæ abstinere, sed huic spasmo partim enematibus supra dictis, partim vnctionibus cum oleo lumbricorum, amygdalarum dulcium, addito aliquoties laurino, nec non rutaceo oleo.

Vltimus casus est debilitas quædam, & quasi virium defectio, sit causa vel debilis ventriculus, vel aliud quid. Opus ergo erit stomachum roborare vel trochiscis, vel etiam morsulis. Trochisci sint sequentes : R. *Rotular. diarrh. Abbatis*, *No. V.* easque duas horas ante prandium sume, vel R. *Rotular. aromatici rosati*, *No. V.* iisque eodem modo vtere. Morsuli sint vel *imperatoris*, vel alii ex medici præscriptione secundum necessitatem. Nonnulli suadent hanc aquam per interualla bibere, hoc est, alterna die, quæ vero methodus plane mihi non placet.

maiąc w sobie siarkę, a padnie na głowę z przyrodzenia gorącą y suchą, bez pochyby bardzo rospaliwszy, y wysuszywszy głowę o niespanie przyprawi człowieka, ale temu przypadkowi czwartemu iakoby się miało zabiegać, dała się nauka pierwey, gdyśmy o przypadkach mowili, ktore z siedzenia w wannie pochodzą. Dla tegoż puściwszy ten przypadek, przystępuie do piątego, a ten iest ostrość uryny, y rzezanie: ale y o tym dosyć się iuż mowiło na onymże mieyscu, kiedy y o niespaniu.

Szosty przypadek przypada tak tym, ktorzy piią tę wodę, iako y tym, ktorzy się w niey kąpią, kurcz w nogach, ktory ieżeliby wielki przypadał niechay pacyent poprzestanie używania wody: ale ieśliby nie wielki był, temu łatwie zabieżeć; y niema przestawać pić tey wody, abo się w niey się kąpać: iednak zabiegać temu kurczowi, część klistérami wzwysz mianowanymi część też mazaniem *oleo lumbricorum*, *amygdalarum dulcium*, przydawszy pod czas y *laurinum & rutaceum*. Ostatni przypadek trafia się słabość iakaś, y iakoby zemdlenie, lub to z słabości żołądka do wszystkiego ciała pochodzi, lub też skąd inąd. Czemu zabiegać potrzeba żołądek roboruiąc: to iest umacniaiąc, albo kołaczkami, albo też Morsellami: kołaczki te niechay będą. *R. Rotular. diarrh. Abbatis*, *No. V.* weźmie ie godzin dwie przed obiadem, albo też *R. Rotular. aromatici rosati. No. V.* Tak że ie weźmie iako y pierwsze. *Morselle* niechay weźmie albo *Imperatoris*, albo też wedle potrzeby napisze mu Doktor insze. Niektorzy roskazuią na tę słabość wodę tę pić na przemiany, to iest, iednego dnia pić, a drugiego nie: ale ten sposob używania tey wody nie podoba mi się.

# CAPUT XIV.

*Quæ infirmus, potans hanc aquam Sklanam abſolutis diebus omnibus obſeruare debeat.*

Abſoluta feliciter, & cum ſanitatis emolumento quodam, huius aquæ Sklanæ cura, infirmus domum diſcedere cogitet, vel ſi domi ea vſus fuerit, iam non ab aqua ſolum, ſed omnibus fere medicamentis ſibi temperet, & vnice vitæ regimen quam temperantiſſimum obſeruet.

Cumque id ſex in rebus conſiſtat, eas recenſere oportet. *Aër* ſit ſanus, non in locis paludoſis, neque nebuloſis. Otium conſumat grato hilarique modo, & labore moderato. Quemadmodum enim deſidia ac ſegnities ſocordem hominem reddit, & ſanitate ſpoliat, ſic etiam nimii labores violentique de ſanitate deturbant: cibis deinde eiusmodi vtatur, qui facile digerantur, quique neque flatus, neque vllam putredinem, neque



# ROZDZIAL XIV.

*Co ma zachowáć pacyent, gdy odprawi wſzyſtkie dni piiąc tę wodę Sklaną.*

Gdy tedy ſzczęśliwie, y z poprawą nieiaką odprawi takowy poſtępek używania tey wody Sklaney moy pacyent: niechayże ſię iuż gotuie do domu: lub też doma mieſzkaiąc przywożono mu ią, y doma ią pił, iuż niechay zaniecha nietylko wody, ale ledwie nie wſzyſtkich lekarſtw a wſzyſtek ſię do tego niech obroci, aby dietę iak nayprzyſtoinieyſzą zachował. A ta iż na ſześci rzeczach należy, tych przeſtrzegać potrzeba. Powietrze niech będzie zdrowe, nie na błotnych mieyſcach, ani na mgliſtych. Zabawki potrzeba mieć wdzięczne, y ucieſzne, y prace pomierne: bo iako prożnowanie, y gnuśność do prac, człowieka nikczemnym czyni, y zdrowia go zbawia; tak też y prace zbytnie, y gwałtowne zdrowie ludzkie pſuią, y targaią. Potrawy potym



cruditates etiam, vel grauitatem cum in ventriculo, tum in inteſtinis, totoque in corpore generent, ſed iis, quos facile ex medico comperies, qui ſecundum corporis tui temperationem, & præteritum iam morbum, eos præſcribet. Sic etiam potu illo, quem medicus ſaniſſimum pro te iudicabit, vti velis, hoc ſemper obſeruato, vt in prandio tantum, & in cœna bibas, tempore vero inter prandium & cœnam potu abſtineas: præter ea noli etiam inebriari.

Inſuper ſomnus & vigilia reſpectu morbi ſanitatisque, ſic determinari debent, ne vllo modo menſuram excedant, monente *Hippocrate: Somnus & vigilia vtraque, ſi immoderata exiſtant, malum.* Idem de cibo & potu ſic etiam ſentit: *Non ſatietas, non fames neque aliud quicquam, quod naturæ excedat modum, bonum.*

Neceſſe eſt, vt noctu, quantum ſatis, dormias, ſed ſomnum pomeridianum diligenter euites, quia hic ſomnus rheumata ac deſtillatio-



tym niechay takowe iadą, ktoreby y prędko mogły bydź ſtrawione; y ktoreby ani wiatrow, ani zagniłości żadney, ani też ſurowości, ani obciążenia żadnego tak w żywocie iako też y w żyłach, y we wſzyſtkim ciele nie rodziły: a takowe ktoreby były, łatwie ſię od doktora dowieſz, ktory wedle potrzeby tak komplexiey twoiey, iako też y choroby, ktora iuż przeſzła, wypiſzeć ie. Także y napoiu będzieſz zażywał takiego, ktory naypożyteczneyſzy będzie rozumiał zdrowiu twemu medyk, to zawſze zachowuiąc, abyś tylko na obiedzie, y na wieczerzy pił, a między obiadem, y wieczerzą iak naypilniey ſię wyſtrzegay napoiu: a nadto abyś ſię też nie upiiał. Do tego ſen y nieſpanie maią bydź tak pomiarkowane wedle choroby, y zdrowia twego, aby ni w czym niewykraczały: gdyż *Hippocrates* powiedział: *ſen y nieſpanie, obie te rzeczy, ieżli nie pomiarkowane, ſzkodzą.*

Iako też o iedzeniu, y piciu tam

tiones maxime excitat. Animi concitationes magnas intemperatasque, vti iracundiam vel etiam mœrorem, triſtitiamque nimiam fugere opus eſt: ſic etiam e contrario hilaritatem gaudiumque modum excedens: quia hi impetus non ſolum ſanitate nonnullos priuarunt, ſed & morte affecerunt. Ad extremum rebus venereis, per quadraginta ad minimum dies, abſtineas: non ſolum enim aqua, ſed & alia medicamenta, quamuis ea quis amplius ore haud accipiat, per hoc tempus vim habent in ſanitatis emolumentum. Eaque re is, qui morbo laborarit, dare omnino operam debet, vt ſumtis medicamentis magnis, & longo tempore, quam diutiſſime, ſummaque cum cura has ſex regulas obſeruet, ſi commoda vti velit valetudine.



tamże tak mowi: *ani ſytość, ani głod, ani cokolwiek przyrodzenia miarę przechodzi, rzeczą dobrą nie ieſt.* Potrzeba tedy doſpać w nocy, ale południowego ſpania trzeba ſię pilno ſtrzedz: gdyż wſzyſtkie deſcenſy, y fluxy naybarziey ten ſen pobudza. Ieſzcze y affektow wielkich, y niepomiernych, iako to zagniewania wielkiego, abo też fraſunku, y ſmutku ſtrzedz ſię trzeba: iako też y przeciwnym obyczaiem, zbytniey radości, y weſela: ponieważ te namiętności niektorych nie tylko o złe zdrowie, ale co większa, y o śmierć zwykły przyprawiać. Naoſtatek y z Venerą zabaw zaniechay przez dni przynaymniey czterdzieści: ponieważ nie tylko woda, ale y inne lekarſtwa w tym czaſie, chociaż ich kto nie bierze, moc ſwoię częſtokroć pokazuią y poratowanie zdrowia. Y dla tegoż ſtarać ſię ma pacyent, aby po każdych lekarſtwach wielkich, y długich, iak naydłużey y nayprzyſtoyniey te ſześć rzeczy chował, chceli w dobrym zdrowiu żyć. CA-



# CAPUT XV.

*De ſtillicidio, qua ratione eo vti, quæque illo tempore euitare debeamus.*

Eſt tertia methodus vtendi aquis thermarum per ductus, vt Itali loquuntur, Latini *ſtillicidium*, Græci ἐμβροχὴν dicunt, quæ vtrum apud veteres medicos, tum Græcos, tum Latinos in vſu fuerit, nunc non eſt quod diſputemus. Sufficit nunc vt ſciamus, quamuis in Polonia raro, vel plane non ſit in vſu, in Italiæ tamen regionibus ſæpiſſime magno cum ſanitatis emolumento adhibeatur. Stillicidium igitur nil aliud eſt, quam aquæ, riuuli inſtar deſtillatio, vel in caput, vel aliam in corporis partem: eodem modo ac aqua ex ſiphunculo peluis aqualis vnum in locum ſine interruptione per dimidium horæ, vel horam, deſtillat.

Sedet ergo infirmus, vel etiam in ventre iacet, & ſuper eum vas ligneum tectum, vel etiam peluis aqua-



# ROZDZIAŁ XV.

*O Dukcyach albo ſtrumieniu, iako go zażywać, y czego, ſię ſtrzedz przy nim.*

Jeſt trzeci ſpoſob używania wod cieplicznych przez Dukcie iako Włoſzy mowią, Łacinnicy *ſtillicidium* a Græcy ἐμβροχὴν ktory ieśliż był u ſtarych medykow tak Greckich, iako y Łacinſkich, we zwyczaiu, o tym ia teraz niechcę diſputować. Doſyć teraz wiedzieć, iż chociaſz go u nas w Polſzcze nie tak częſto, albo zgoła nie używaią, we Włoſkich iednak kraiach często bardzo, y z wielkim pożytkiem do poratowania zdrowia w używaniu częſtym bywa. Nic tedy innego nie ieſt Dukcya, iedno puſzczenie wody ſtrumieniem, bądź na głowę, bądź też na inną część ciała: nie inaczey iedno iako owo rurką u hantfaſa ciekłaby woda na iedno mieyſce nie przeſtaiąc puł godziny, albo godzinę. Siędzie tedy, albo też na brzuch lęże chory

aqualis, vel doliolum quoddam poſitum erit,quæ epiſtomio vel tubulo gaudebunt, per quæ aqua calida, haud tamen feruida, vel in caput vel alia in membra deſtillet. Hoc ſtillicidio ad refrigerata corporis membra calefacienda atque exſiccanda vtimur: vel vt duritiem membri cuiusdam diſcutiamus emolliamusque, vel eadem etiam roboremus. Ea re per interuallum haud exiguum & alte hæc aqua deſtillat, vt aucto cadendo impetu eo magis calefaciat, calefaciens vero & alia nobis afferat commoda. Forte mihi dicis: ergo Itali, quia varias habent aquas, vtantur ſtillicidio, ſed hæc aqua Sklana apud nos, aliæque, forſan ad id non aptæ ſunt. Reſpondeo breuiter: hæc aqua Sklana in ſe continet ſulphur & nitrum, quæ materiæ & calefaciunt & exſiccant, emolliuntque, vt ſupra dictum fuit: præter id ſcriptores inter utiliſſimas ad ſtillicidia aquas ponunt ſulphureas, propter quod & hæc noſtra optima eſt ad inſtituenda ſtillicidia

ry, y nad nim drzewiany ſkopiec zakryty, albo też hantfas, albo też baryłka iaka będzie poſtawiona, u ktorych czopek, albo rurka wprawiona ieſt, ktorą woda ma bydź puſzczana ciepła (nie barzo iednak gorąca) lub to na głowę, lub też na inny członek. A tych Dukcii albo ſtrumienia na to używamy abyśmy zaziębłą cząſtkę ciała ogrzali, y wyſuſzyli albo abyśmy rozpędzili, y zmiękczyli twardość, albo też abyśmy umocnili. Y przeto dla tegoż zdaleka y wyſoka tę wodę ſtrumieniem puſzczamy, aby onym zapędem większy pochop wziąwſzy woda tym barziey rozgrzewała: a zagrzewaiąc inſze ſkutki nam pożądane uczyniła. Ale ſpytaſz mię: to iuż tak niechay Włoſzy używaią Dukcyi, gdyż maią wody rozmaite: ale u nas ta woda Sklana, albo y inne nie znidzie ſię podobno. Krotko: woda ta we Skle ma w ſobie ſiarkę y ſaletrę, a te materye y zagrzewaią y ſuſzą y odmiękczaią, iako ſię iuż pierwey to pokazało: y do tego kiedy



ſtillicidia. Maxime vero hæc aqua per ſtillicidium adhibita inſeruit corporibus frigidæ temperationis, vel ex ſenio, vel ex morbo ortæ. In morbis etiam ex frigidis humiditatibus vtilis eſt, tandem ſtillicidium in illis membris locisque adhibendum eſt, quæ natura ſua frigida ſunt, vt omnia oſſa ac membranæ.

Et hanc ob cauſam illa corpora, quorum capita calida & ſicca, vel etiam calida & humida ſunt, a ſtillicidio cauere ſibi debent, iisque tantum ſalutare, quorum capita frigida & humida. Locus vero principalis, in quo ſæpius ſtillicidium adhibetur, eſt capitis vertex, vbi oſſium in ſincipite iunctura, in *ſutura* nempe *coronali*, quia medicamenta externa maiorem ibi in cerebrum vim habent. Eare & veteres medici ſæpius hoc in loco cauteria & fonticulos ad exſiccandam nimiam capitis humiditatem ferro candente inurere ſolebant. Stillicidium etiam ſuper ſpinam dorſi & ceruicem inſtitui poteſt, illius in primis,

kiedy ſię dowiaduią Piſarze, ktoreby wody naypożytecznieyſze były do Dukcyi, naypierwey kładą ſiarczyſte, przetoż y ta naſza barzo dobra ieſt do tych ſtrumieniow czynienia. A naybardziey może bydź pożyteczna ta woda w dukcyach komplexyom y naturom zimnym, bądź to zimno będzie od lat, bądź też z choroby. Chorobom także pomocna ieſt ze zimnych wilgotności. A na oſtatek na te członki, y mieyſca one ſpuſzczać y czynić potrzebno ieſt, ktore zaraz z początku ſwego ſą zimne, iako to wſzyſtkie, kości, błonki. Y przetoż zaniechay Ductiey w tych ciałach, ktore maią głowy ciepłe y ſuche, albo też gorące y wilgotne: tylko w tych dobre ſą, ktorzy maią głowy zimne, y wilgotne. A nayprzednieyſze y nayczęſtſze mieyſce Dukcyiom ieſt ciemię. Kędy ieſt ſuga, y ſpoienie kości na przodku głowy: *Suturam coronalem* nażywamy (iż tamtędy nabarziey lekarſtwa wſzelakie do mozgu przeyiść

mis, qui ſpaſmis & collo tremu-
lo, vel paralyſi etiam, laboret: in
paralyſi linguæ, oculi & palpe-
brarum, hæc aqua optime etiam
hoc modo adhibetur. Ante ve-
ro quam ſtillicidio vtaris, & me-
dicus & infirmus ea omnia di-
ligenter obſeruare debent, quæ
ſupra præcepimus, quæ ſeruanda
nempe vel euitanda prius ſint,
quam hanc aquam bibere, vel
balneo ex ea vti, incipias, ideo
præceptis, ante ſtillicidium ſer-
uandis ſuperſedeo. Hoc tamen
meminiſſe licet, vt medici dili-
genter in hoc animum inten-
dant, vt ægri prius recte neceſſa-
riis ſint medicamentis præparati,
purgatique, quia longe maius da-
mnum ſanitati ſtillicidium, ſi ca-
put vel corpus malis ſit humo-
ribus, vel frigidis humiditatibus
repletum, quam emolumentum
facit, longeque grauiores caſus &
morbi, quam ex inordinato bal-
neo vel potu huius aquæ, ſuper-
uenire poſſunt. Tempus, quo
vtiliſſime adhibetur, eſt tantum
vernum, & ſub initio autumni,
opti-

przeyiść mogą. Y dla tego yſta-
rzy medycy częſtokroć na wy-
ſuſzenie głowy na tymże miey-
ſcu zwykli więc palenia czynić,
y aperturę żelazem rozpalonym.
Może ſię też wody ſtrumień pu-
ſzczać y na pacierz, y na kark:
a oſobliwie kto ma kurcz, albo
trzęſienie ſzyie, albo też paralyż:
także ieśli albo ięzyka cierpnienie,
albo oczu, y powiek paraliż na-
ſtąpi, tedy barzo dobra ieſt ta wo-
da tym ſpoſobem używana. A
pierwey niżeli Doktor rozkaże
takich ſtrumieniow, albo Dukcyi
używać, niechay to y ſam Doktor,
y chory iak nayprzyſtoyniey o-
patrzy, y odprawi, co ſię iuż na-
uczyło: iako wiele rzeczy trzeba
zachować, y przeſtrzegać pier-
wey a niżeli pić tę wodę pocznie,
albo ſię w niey kąpać, y dla te-
goż ia tu uczyć nie chcę, co
przed dukcyami czynić. Napo-
mnieć ſię iednak godzi; aby iak
naypilniey y tego doglądali medy-
cy, żeby chorzy dobrze przedtym,
y przygotowani lekarſtwy po-
trzebnemi, y przepurgowani byli;
gdyż



## ROZDZIAŁ. XV.

GDyż większa daleko ſzko-
da może bydź w zdrowiu
z tych Ductyi, kiedy głowa al-
bo ciało będzie napełnione
złych y zimnych wilgotności,
a niżeli pomoc: y daleko wię-
kſze przypadki, y choroby mo-
gą przypaść, a niżeli po nie-
porządnym kąpaniu, y piciu
tey wody. Czas, ktoregoby
z pomocą takiego ſtrumienia
naylepiey zażyć nie ieſt inſzy,
iedno wioſna, y początek ie-
ſieni: y to naylepſzy śrzodek
albo koniec wiosny. A kie-
dyż ma ſiadać pod tym ſtrumie-
niem? Rano y wieczor wſzak-
że ieźli kto będzie ſłaby, te-
dy doſić nań będzie ſiadywać
pod taką ductyą abo ſtrumie-
niem po ranu; y to przez dni
dwadzieścia abo dwadzieścia y
cztery. A gdy rano y wie-
czor będzie ſiadał pod tym ſtru-
mieniem; tedy przez dni pię-
tnaście: Dopuścić y kąpać
ſtrumieniowi przez godzinę,
abo też y co więcey, wedle
ſiły, y potrzeby oney cześć, na
ktorą kapie ona woda; ażeby
poczuł że ſię iuż dobrze za-
grzała. A ieźliż na ziemię bę-
dzieſz puſzczał takowey wody
Ductyą; tedy maſz onę dać o-
golić: aby lepiey moc wody y
ciepło przenikało, aż do mozgu
A iako ſkoro wynidzieſz z pod
onego ſtrumienia; tedy abo
ſkarłatu ſztuczkę położ na cie-
mieniu; abo też chuſtę we tro-
ie, abo we czworo zwinąwſzy,
y dopiero nato włożyć iamuł-
kę w ktorey zioła będą prze-
ſzyte, według potrzeby y cho-
roby, y komplexyi głowę: czę-
ścią dla tego, aby iak naydłu-
żey zatrzymana była moc y
władza oney wody na onym
mieyscu; częścią aby też od
wiatru głowa nie była obrażo-
na. Zycie tak pod ſtrumie-
niem ſiędząc, iąko też y po od-
prawieniu onego, przynay-
mniey przez dni czterdzieści



za-

zachować iako nayprzyſtoynieyſze, aby iedno drugim ſię ratowało; oczym ſię też ſzeroko mowiło, gdyśmy uczyli, iako ſię ſprawować tak kąpiąc, iako też y piiąc tę wodę. Zwykły ieſzcze przy takowym ſtrumieniu też niemal przypadki przypadać ktore też w kąpaniu, abo piiąc tę wodę: przeto otych mowić niechcę, gdyż nauczyć ſię onych możeſz iako maſz onym zabiegać z tamtychże mieyſc. Są iednak dwa ktore nayczęściey przypadaią przytym ſtrumieniu a ten ſen y Catarrhus y ledwie nie każdemu ſen przypada wpuł ſtrumienia: abowiem gdy ſię głowa roz grzeie od onego ſtrumienia, żadną miarą to nie może bydź, aby dymy y wapory nie miały ſię poruſzać w ciele, y potym od ciepła onego nabitego do głowy przyciągnione; y zatrzymane; z ktorych łatwiuchno ſen wielki przychodzi. Temu ſnu abo y ſpanin tak więc zabiegay naypierwey niechay onego pacyenta kto potrąca aby nie ſpał: a ieźliż to niepomoże, tedy kazać przeſtać, y nakrywſzy głowę niechay trochę ſię przechodzi, a potym znowu pod ſtrumieniem ſiędzie. Drugi ieſt Catarrhus abo descens z głowy, lub to do nozdrzy, lub do uſt lub też do pierſi; ale nayniebeſpiecznieyſzy ieſt do pierſi, y przez to gdy taki przypadnie, a uczyni kaſzel wielki, niechay poniecha onego ſtrumienia: iezliż iednak kaſzel mały będzie nieſzkodliwy, może używać ſtrumienia porazu na dzień, y niedoſiadaiąc godziny: a idąc ſpać wezmie Confektu rożowego w cukrze, tak wiele iako Włoſki orzech a naylepſzy takowy Konfekt będzie, ktoremu minie rok, abo dwa abo trzy.





## ROZDZIAŁ XVI.

*Naparzanie nad tą wodą na co ieſt pomocne: y o innych niepożytecznych ſpoſobach w używaniu tey wody.*

Może ieſzcze bydź iedno używanie tey wody, takowe: że ſię pacyent w oney niebędzie maczał, ani też nie będzie iey pił, ani też ſtrumienia puſzczał; bądź na głowę, bądź też na inny członek chory: a przecie znaczny pożytek tey wody uczuie. A to tym ſpoſobem. Zagrzawſzy dobrze tę wodę, coby gorąca była, y ieſzcze namieſzawſzy teyże wody błota ktore ſię na dnie w źrzodlie nayduie, poſadzić pacyenta nad tą parą, aby w on członek nachodziła. A to używanie na rożnych częściach ciała może bydź: nayprzod tak mogą Białogłowy zażywać, gdy macice bardzo zaplugawioną zlemi y zimnemi wilgotnościami maią, zkąd nietylko wiele nieznośnych chorob nanie przypada, ale też y niepłodnemi ſtawaią ſię, dla śliſkości macice. Przeto takowe z wielką nadzieią niechay ſię uciekaią do tey wody; y ieźliż im dopuści ſiła kąpać ſię w tey wodzie: tedyiey użyią tak, iako ſię pierwey dała nauka. A gdzieby y przyrodzenie ciała wſzyſtkiego, y ſiła, y dotego iaka inna choroba przeſzkadzała do kąpania w ſzklaney wodzie; tedy beſpiecznie takowego parzenia abo kurzenia używać mogą. A to tym ſpoſobem. Zagrzawſzy dobrze wodę tę ſzklaną, y wlawſzy onę w naczynie, ktoreby niebardzo ſzerokie uſta ſwe miało, niechay ſiędzie na ſtołcu dziurawym y zewſząd iak nalepiey niechay ſię okryie, aby ona para nic a nic niewychodziła. Ażeby ieſzcze tym lepiey ona para do mieysc onych chorych az dochodziła; tedy dać utoczyć do Tokarza z dre-

wna długi liiek, ktoryby z iedney ftrony fzeroką y rozłozyftą miał iakoby pokrywkę, ktoraby mogła okryć dobrze on garniec, w ktorym woda fzklana gorąca będzie: a drugi kray onego liyka ma bydź cienki, aby przezeń mogła ona para przenikać do onych miesc. A to białogłowy gdy zechcą czynić, maią fię radzić pierwey bacznego Medyka, ieźliż ta woda pomocna będzie, abo nie, y ciało dobrze przeczyścić nieraz, ani dwa: adotego wfzyftkie one przeftrogi y nauki zachować, ktore fię wprzod podały tym, ktorzy abo one pić, abo fię w niey kąpać chcą. A tak owe kurzenie trzeba czynić rano naczczo: y wieczor może wgodzin fześć po obiedzie: przez czas tak długi, ażby w onym parzeniu ten fkutek fię pokazał, iż będąc ona białogłowa dobrze obwiniona y okryta, żeby para nic na wierzch nie wychodziła, a gdy kurząc fię nad oną parą, zapach fiarczany aż do nozdrzy y do uft przyidzie ze fpodu, wten czas rozumiey, że ta białogłowa może ieszcze y dziatki rodzić, y znaczną poprawę iuż w zdrowiu fwym na onych mieyscach ma, wedle nauki Hippokratesa, ktory tak pifze. *Si mulier non concipit, & fcire placet, an fit conceptura, vefte praligatam & undique obvolutam, fubter fuffi. to: ac fi odor corpus pervadere videatur ad nares, & os usque, non fuâ culpâ fterilem effe fcito.* A nietylko białogłowy parzenia y kurzenia z tey wody maią zażywać, ale też y na inne choroby ciężkie mężczyzny z poratowaniem wielkim mogą też czynić. Abowiem gdy w ufzach abo ropa, abo zalężenie, abo też głuchość z pełności fię nayduie, tedy nakfztał fumarol Neapolitańfkich ludzie ubodzy (iako to dobrze upatrzył D: Woyciech Oczko) dym w takie ufzy pufzczać mogą: to ieft

*Hippo: 5. Aph: 59.*

cie-



ciepłą wodę na kamień żelazny gorący, abo na żużel, abo też na cegłę rofpaloną lać: a potym przez Embotnm, abo przez trąbę z papieru uczynioną, w ufzy onę parę pufzczać; a zaraz oleykiem rucianym w cebuli wielkiey na trzonie ufmażonym, meaty zawarte przeprawuiąc, dobrze przedtym ciało przepurgowawfzy. Także y nozdrzom niemały pożytek tako we kurzenie przynieść może, gdy tylko famego wyfufzenia potrzebuią. Wiele fię ieszcze y innych fposobow cieplicznych wod używania poftronnych, iako też nafzey fzklaney nayduie, bo iedni gębkę abo chufty maczaiąc w wodzie cieplicżney, naparzaią on członek ciała, ktory ieft chory, drudzy zaś zwykli więc potrawy wtakowych wodach warzyć: niektorzy przy iedzeniu one piią, ale te wfzyftkie fposoby mało co y owfzem żadnego pożytku do poratowania zdrowia nieprzynofzą: a co większa, wielką fzkodę y wtenczas zaraz, y napotym za fobą przywloką. Abowiem gdy one kto pił przy obiedzie abo przy wieczerzy miafto napoiu, pewna rzecz, nieznośne y nieugafzone pragnienie uczyniłaby. Do tego wielkaby przefzkoda była w żołądku onym potrawom, żeby niemogły bydź dobrze rozfzafowane, y rozefłane po innych żyłach y członkach ciała wfzyftkiego: zkąd wnet narodziłoby fię zatkania (*obftructiones* nazywamy) żył wielkiego z ktorego wnet chorob niezliczona rzecz, a za chorobami śmierć. A gdybyś wtey wodzie warzył potrawy, pewna rzecz, że rychleybyś obrzydzenia wiedzeniu doftał, aniżeli ratunku zdrowia: gdyż abo małą abo żadną moc nie zoftawiłaby w potrawach: ale fam tylko niewdzięczny y przykry tak zapach, iako y fmak. A parzenie ono gębkami, abo



chu-

chustami mało co pomoże, gdyż lepiey się wniey kąpać abo strumienia, co Dukcyą nazywamy, przystoinie zażyć.

## ROZDZIAŁ XVII.

*Błoto wody szklaney na co iest pomocne; y iaki sposob ma bydź onego używania.*

A nie tylko w tym źrzodle szklanym woda się nayduie, ale widziemy oczywiście muł y błoto ktorego aż prawie żadnego używania niemasz, częścią dla tego, że Narod nasz zawsze swoie rzeczy domowe zanic niema: y przeto też y Medycy mało co abo prawie nic otym błocie mowią y ieszczem żadnego nie słyszał, ktoryby roskazował błotem tey wody członek chory okładać. Ale y Medycy częstokroć leniwi ieśtesmy, y nieradzi głowy sobie morduiemy nad temi rzeczami, ktorych starzy przed nami, abo nieznali; abo niedoświadczyli, y do wiadomości przez pismo niepodali, a nawet nieradzi swych y czytamy, ktorzy lub to połacinie lub też po Polsku pisali. Abowiem iako nas wiele takowych ktorzybyśmy mieli onę Xiążkę o Cieplicach po Polsku od Woyciecha Oczka napisaną, z ktorey wiele nauk, y niemały pochop do dalszych rzeczy wynalezienia Medyk dowcipny może mieć. Ale niemoia rzecz strofować drugich, lepiey uczynię, kiedy cokolwiek powiem o błocie tey wody szklaney ieźliż się przyda na poratowanie iakiey choroby czyli nie? Błoto nic innego nie iest, iedo ziemia, gdyż ziemia abo sucha, abo tłusta: iednak tak spoiona, że się iedna część drugiey trzyma y nieladaiako iedna część od drugiey odstaie: a błoto nic innego nie iest, iakom powiedział iedno ziemia, iednak zmieszana z rzeczą iaką wilgotną, to iest: z wo-



wodą abo z czym innym. Kto tedy chce wiedzieć doskonale ieźli Cieplic ktorych błoto może bydź naco pomocne pierwey niech upatrzy ieźli y ziemia sama daie z siebie iakie poratowanie zdrowiu pisze tedy Galenus. Iż wszelka ziemia ma władzą wysuszenia: y przetoż ludzie prości przykładaią więc glinę na nogi nabrzmiałe y puchłe, y częstokroć z dobrym skutkiem. Y przydaie Galenus. Widziałem w Alxandryi opuchłe, y na lewe boki chore, ktorzy ziemię z Egiptu używali lędzwie, udy, ramiona zad, boki, y piersi namazuiąc, y znaczną pomoc odnosząc: tymże sposobem dawne zapalenie, y miękkie odętości (co *oedemata* zowią, że ta ziemia leczyła. Y owszem mowi daley, znalem niektore, ktorym gwałtowne *haemorrhoides* zwodniły ciało, że się wnich krew dobra nierodziła, tylko woda; y iuż krew wszystka zciekłabyła z ciała, że stąd wielką pomoc znali. To tedy Galen trzyma o ziemi Egiptskiey. A dla czegoż mi niema tegoż trymać, y o innych ziemiach, że wielki pożytek przynosić mogą zdrowiu? a zwłaszcza, gdy materya w oney ziemi, abo błocie naydzie się takowa, ktora wielom chorobom pomaga. Przetoż y naszego błota wtey wodzie szklaney nieważmy sobie lekce: gdyż maiąc w sobie siarkę y saletrę wysuszać prawie dobrze y zmiękczać, y dotego umacniać członki chore może. Cztery tedy pożytki może przynieść to błoto. Pierwszy iż twardości y guzy zatwardziałe może zmiękczyć. Drugi, iż zmiękczone iuż twardości może rozpędzić y rozegnać *per insensibilem transpirationem* iako Medycy mowią. Trzeci iż wysusza wszelkie zbytnie wilgotności. Czwarty y ostatni że umacnia y zagrzewa członki chore y ozię-

bło-

*Galen. lib. 9. Simpl.*

bione, a naybardziey to ſprawuie że umacnia y rozgrzewa na ſtawiech y na wſzyſtkich mieyscach, na ktorych ſą abo ſuchych żył wiele abo błonek y wiązow ktoremi ſię iedna część do drugiey wiąże. A pierwey niżeli dotego okładania błotem członkow chorych przyſtąpiſz, nauk onych y przeſtrog ktore ſię podały, gdym o kąpaniu w ey wodzie ſzklaney mowił, nie zaniechiway: a odprawiwſzy one, dopiero tym błotem okładey człónek chory. A dwoiakie ieſt używanie tego błocenia: naprzod, on członek chory włoż do wody ciepliczney zagrzaney, aby meaty ſkronie otworzyły ſię y rozparzywſzy iuż on członek; dopiero obłoż go błotem ciepłym; y obłożywſzy wyſtaw na Słońce ſam on tylko członek obłożony błotem, a ciało wſzyſtko niechay będzie pod iakim przykryciem, aby go Słońce niepaliło: y tak długo trzymay to błoto na chorym mieyscu, aż od Słońca zeschnie, y pocznie opadać: y zaś powtore obłoż inſzym ciepłym błotem, y także trzymay na Słońcu: a to czynić raz y trzy y cztery y więcey, ieźli prętko będzie oſychać. A dopiero znowu abo do wanny wnidzieſz ze wſzyſtkim ciałem, abo też on ſam członek obmyć wtey wodzie ciepliczney. Toż uczyniwſzy po obiedzie w godzin ſześć, abo ſiedm. Drugi ſposob używania tego błota może bydź. Naparzywſzy w wodzie pierwey mieysce chore, roſkażeſz okładać błotem członek, pierwey trochę błota włożywſzy, potym coraz więcey aż wielką kupę onego błota nawaliſz na ono chore mieysce y tak długo trzymać go na onym mieyscu, choć też nie na Słońcu, aż oziębnieie; tedy zrzuciwſzy ono błoto znowu także drugą kupę nałożyſz raz y trzy, y potym obmyć iako y pierwey. A nie-



nie dłużey za każdym razem pod tym błotem trzymać chory członek, iedno godzinę, abo pułtory naywięcey: abowiem ktorzy dłużey więc pod tym błotem parzą mieysca chore, wpadaią częſto w gorączki uſtawiczne. Y tę naukę przypomnieć niewadzi: że iako piiąc wodę tę, abo też kąpiąc ſię wniey; mamy pierwſzego dnia poczynać po lekku; to ieſt: pułgodziny, a codzień przyczyniać czasu: toż y wtym okładaniu tym błotem zachować potrzebna y pilna bardzo rzecz ieſt: gdyż iako ſię pierwey dobrze powiedziało z Hippokratesa *Omne nimium naturæ inimicum:* iż każda zbyteczna rzecz przyrodzeniu ieſt przeciwna: y co ſię gwałtownie dzieie, zawſze z ſobą ſzkodę przynoſi. A odprawiwſzy ſię ztym błotem, ieśliż iakie bole zaſtarzałe, y twardości maſz y żyły ſuche ſkurczone, abyś tym prędzey ſkutku pożądanego doſtąpił, maściami im pomagay ktoreby nie zapalały, a moc do miękczenia miały, takowe ſą. *Dialthea, emolliens Venatorum emplaſtrum de meliloto*, naypożytecznieyſze do tey ſprawy może bydź ono, co go Montagnana opisał: ℞. *Olei ſesamini: amygdalarum dulcium an unciam ſem: medullæ crurum bovis, adipis caſtrati, pinguendinis gallinæ. An unciam unam, vitello, ovi duos, croci drachmam unam, cum acero in qvo fuerit diſſolutum ammoniacum fiat linimentum.* Mamy też y my we Lwowie *unguentum anserinum* naſzych Medykow kompozycyi, ktore bardzo ieſt pomocne na takowe przypadki. Wſzakoż nie zaraz do tego błota maści używać potrzeba: gdyż pewna rzecz ieſt, że przez ſię ſamo bardzo miękczy, y takowe twardości roſpędza. A gdy iuż pomoc odnieſie od tego błota nie-

*Hippo. 2. aph. 51.*

niechayże przecie przez czas niemały abo plaſtr noſi na o- nym mieyscu, ktore chore by- ło, abo na każdy dzień dwa- razy niechay maże onoż miey- sce maścią ktoraby onemu mieyscu nayſposobnieyſza y naypomocnieyſza była wedle zdania, y roſkazania Medyka. A dotego ieſzcze w życiu bądź pomierny; przynaymniey, iako ſię pierwey namieniło przez dni czterdzieści: a tak uydzieſz iuż choroby oney ktora cię pierwey trapiła.

## ROZDZIAŁ XVIII.

*Franca ieśli może bydź wodą ſzklaną uleczona, abo nie?*

Snadźby iuż przyſtało ſkoń- czyć tę Xiążkę: ponieważ iużechmy otey wodzie we ſzkle to odprawili y nauczyli, co y przyſtoyna wiedzieć, y cośmy na pocztku obiecali, y pewna rzecz iużbym tu ſta- nął, iedno ieſzcze mi niedo- puſzczaią kończyć dwie wiel- kie a nieznane choroby, kto- re nielutowane okrucieńſtwo nad Narodem ludzkim tych wiekow wykonywaią. Jedna ieſt przymiot, abo po proſtu mowiąc; pani franca, a dru- ga on nieſzczesny gościec, a- bo kołtun; o ktorym mnie- mania wiele głupich, y ba- śniom bardzo podobnych mię- dzy ludźmi. Zamknę tedy tę Kśięgi moie o wodzie ſzkla- niey, temi dwiema chorobami: pytaiąc ſię ieśliż ta woda tak francy; iako y gośćcowi ieſt co pożyteczna. Ażeby łatwiey każdy mogł poiąć ten moy dy- ſkurs, pierwey będę otym mo- wił, ieśliż woda ſzklana mo- że francowatym pomodz, czy- li nie? dopiero ieśliż tym kto- rzy kiedykolwiek francę mie- li, na inne choroby, a nie na francę godzi z pożytkiem za- żyć tey wody; a na oſtatku o- tym przedziwnym gośćcu y wę-



węzłowatym mowić będę. Franca iako prawie wſzyscy Medycy trzymaią, ieſt to cho- roba takowa, ktora fundament ſwoy w wątrobie y państwo zakłada, y tam zapaliwſzy na- pierwey ſamę wątrobę, przy- tym y wſzyſtkę krew, a znią wſzyſtkie wilgotności niepoię- te ieſzcze dotychczas ſkazę we wſzyſtkim ciele zoſtawuie. Widomeć ſą iey owoce abo na głowie abo też na penden- cie podczas y na łonie, ale iſtota iey, y zepsowania krwi, iakoby ſtopień iaki, nie ieſt poiętny, y widomy. Y tak popsowawſzy krew zimnemi wilgotnościami, do kości y do ſzpiku prawie ſamego prze- nika y wątli wſzyſtkie nay- przednieyſze części ciała: ia- ko ſerce, mozg, y ſamę wą- trobę, y prawie iako nie- lutościwy okrutnik wſzyſtko przyrodzenie wniwecz obra- ca. Zkąd to ſię w niey przy- trafia, że nie iednako ſię ze wſzyſtkiemi, ktorzy w iey o- krucieńſtwo wpadaią, obcho- dzi: abowiem wedle wielko- ści y ciężkości oney zarazy, kędy iey kto doſtanie, y we- dle też ſposobności wilgo- tności w ciele; y wedle kom- plexyi, y wedle mieysc, y członkow rozmaite owoce y choroby abo przypadki wzbu- dza y rodzi. Przeto iż ta choroba na początku ieſt za- wſze gorąca, y nieco ſucha, bo po doſtaniu oney, natych- miaſt wątroba zapala ſię, y zaraz też ono gorąco, ktore ieſt nad przyrodzenie wrza- wę krwie ſprawuie, zkąd po- tym abo namieyſca wſtydliwe kwiaty wynikaią; abo też pon- tałami głowę nasadzi: nie zdami ſię aby ta woda we ſzkle, miała co pomagać tey francy, gdyż ta woda ieſt za- grzewaiąca y wysuſzaiąca: a żaden Doktor dobry nie le- czy choroby gorącey lekar- ſtwy gorącemi, ale przeci- wne-

wnemi raczey, oprocz gdy przyczyna chorobę onę czyniąca byłaby zimna. Nadto: france materya ieſt zakryta y zarazi iey; tak iſtota, y ſposob zarażenia iakiś niepoięty, y taiemne iakieś ma w iednymże ciele rożnice: dla tego nie może to bydź żadną miarą, aby w iedney części ciała pomagaiąc co przypadkom tey choroby, drugim zaś nie miała ſzkody uczynić: gdyż rożne choroby y przypadki w iednym ciele zniey rodzą ſię. Wprawdzie przypada na to Woyciech Oczko, tak piſząc o cieplicach, iako też w oney kſiążce, co ią o przymiocie piſał; że niektorym zwierzchownym ſkazom z tey choroby mogłaby pomoc: wprzod iednak zażywſzy innych lekarſtw: iednakże powiada Oczko, iſtność choroby tey żadną miarą wyniżczyć ſię nieda, ponieważ głęboko bardzo zaſiadła. Fallopius rozumie, że niektore z niey wodami cieplicznemi mogą bydź ratowane przypadki z francy, iedno nie kąpaniem w nich, ale raczey piiąc one wody, wſzakoż y to mniemanie Fallopiuſza nie ieſt niczym potwierdzone, przeto może mu też niewierzyć. To iednak o tey naſzey wodzie pewnie trzymay: że gdy kto ma rzerzaczkę (gonorrhæam nazywamy) kiedy owa ropa zielona pendentem ciecze, y rzeże bardzo, y porani więc meat we wnątrz pendent; tedy ta woda dziwnie te zranienia leczy, y goi biorąc przed nią lekarſtwa: czego ia nieraz doświadczył. Rozumiałbym też że y guzom owym twardym, ktore franca upominki po ſobie zoſtawia ſwym dworzanom, bło to z tey wody mogłoby nie pomału pomoc: zażywaiąc go tym ſposobem iako ſię iuż pir-



pierwey dała nauka. Także kroſty, liſzaie, dziury ſwierzby może poratować: iſtoty iednak ſamey wykorzenić żadną miarą nie może. Upominam tedy wſzyſtkich tych, ktorzy wyſługę iaką znaczną maią od tey pani francy; aby oni zaniechawſzy tey wody cieplicznej, y ſobie niezdrowia większego, y tey wodzie złego udania nie czyniąc, udali ſię do innych lekarſtw: iako do drzewa, *lignum ſanctum* zowią także do *ſalſis*. A kto chce ſobie napotym przyczynić chorob, y przednieyſze części ciała powątlić, iako mozg, tedy może y kurzenia zażyć, y kurbitow, y mazania abo ſparadrapow. Pozoſtaie iuż nam ono pytanie odprawić, ieźliż tym ktorzy mieli kiedy francę na inne choroby potym godzi ſię tey wody używać dla poratowania zdrowia, czyli nie? otym krotko może ſię odpowiedzieć. Franca nie iednakowa bywa, iedna ktora ſię prędko da znieść y wykorzenić; druga też wielkich zawodow y pracy, a do tego cierpliwości w lekarſtwach potrzebuie, przecie iednak y ta da ſię ugłaſkać, że ſię uciſzy wciele; bywa druga tak iadowita, że aż do śmierci prawie ozywa ſię w ciele ludzkim; raz w tym członku, a drugi raz w innym: a takowa więc w ſame kości y części ciała nayprzednieyſze, że tak rzekę w iada ſię y w piia. Łatwo tedy pierwſzego pytania domyślić ſię możeſz, to wiedząc co ſię teraz powiedziało, ktorzy beſpiecznie mogą na inne choroby, wyleczywſzy ſię z france, używać tey wody; â ktorzy nie? Abowiem owi pierwſzy ktorzy doſkonale ſię wyleczyli, gdy iaka potym na nie choroba przypadnie, ktora może ſię leczyć

tą wodą, mogą ſię w niey kąpać, y one pić ieźli trzeba: ale ktorzy iuż bardzo maią nadwątlone zdrowie po francy, y ieſzcze ciała ich nie do końca wolne, niechay to wiedzą za rzecz pewną, że chcąc ſię ratować, na onę chorobę tą wodą, znatzne zepsowanie prawie iuż do końca zdrowia odniosą; a zatym prędko y śmierć. Przetoż ieźli ich kiedy ta myśl napadnie, aby do tey wody iachali, y onę abo pili, abo też w niey ſię kąpali, niechay ſię pierwey z mądrym Doktorem rozmowią y wyrozumiawſzy one wſzyſtkie przypadki, y okoliczności choroby oney, y widząc też przyrodzenie, y moc także władzą wody ſzklaney ſnadnie y bardzo łatwie rozsądek uczyni, ieźliż to z twym dobrem będzie, abyś ſię miał udać do wody, abo też z ſzkodą. A gdy Doktora bę- dzieſz ſłuchał ani na wodę potym narzekać nie będzieſz, ani chorob y bolow ſobie nie przyczyniſz.

## ROZDZIAŁ. IX.

*Gośćcowi abo kołtonowi, ieśliſz woda ſzklana ieſt co pomocna, abo nie?*

NOwa a trudna, tak do uznania iey iſtoty, iako też y do leczenia ziawiła ſię choroba od lat trzydzieſtu y kilku w kraiach Ruſkich a naypierwey na Pokuciu przy bieſzczadach, a teraz codzień daley rozchodzi ſię y rozkrzewia. A ſłuſznie bo ani Medycy chociaż iuż nie złe początki maią podane od Medykow Badewſkich, niechcą ſię zakręcić około niey, ani też chorzy żadnych lekarſtw zażywać niechcą, uprządſzy uſiebie w głowie y w rozumie, drugi prawie kołtun iako



y na wierzchu głowy, że żadnych lekarſtw ta choroba niepotrzebuie y Doktorow ſię nie boi; ale roczney baby mogą leczyć tę choroby a nie Medycy. Bezrozumna ieſt mowa tych ludzi, ktorzy tak niebacznie y głupie mowią bo ieźliż nieuleczona choroba, toć iey nikt uleczyć nie może; toć ani baba gdyż nie uleczone choroby y my Medycy kiedy tak o ktorey rozumiemy, puſzczamy na ſamę naturę ktora trafia ſię to podczas, ſama więc zwycięża, czemu żaden dowcip y nauka lekarſka podołać niemoże. Przetoż kiedy o gośćcu ludzie powiadaią że żadnym ſposobem niemoże bydź uleczony, mieliby zaniechać y bab, ktore ani nauki żadney o przyrodzeniu ludzkim, ani władzy y mocy zioł y innych rzeczy ſtworzonych nie znaią tylko ſzeptania iakieś, ktore od diobla ſamego pochodzą. Abowiem żadney babym nie widział, ktora ſię porywa na to, aby ludzie leczyła, iżby ſwoie lekarſtwa miała odprawować bez ſzeptania y mruczenia iakiego, ktore iakom iuż powiedział od diobła ieſt. Słowa abowiem ſame, przez ſię niemaią żadney mocy do poratowania zdrowia, tylko to znaczną na co ſą wymyślone, od tych ktorzy ie naypierwey tworzyli, ale aby miały co komu ſzkodzić, abo pomagać tego niemaią. Rzeczeſz a czemuż y Swięci Boży ſłow niektorych używali kiedy ludziom na zdrowie pomagali? y także one baby ſłow świętych używaią y nie wſpominaią diobla, ale wſzyſtko nabożne ſłowa ſzepcą. Swięci Boży mieli zawſze tak przy ſobie, iako y przy mowie ſwey moc Bożą przytomną y przeto nie na ſzeptanie ich, ale na modlitwę, a częſtokroć na rozkazanie ſame,

me, nie tylko choroby z ciał
ludzkich, ale y przeklęci czar-
ci ustępować musieli a to
wszystkie sprawowała ona
świątobliwość żywota ich.
A baby, [pytay się iedno]
naczym swoy żywot za mło-
du strawiły, a o tych mowię,
ktore się to na lekarstwa u-
daią na wszelkich niecnotach.
Y w starości swey iż już sa-
me niemogą niecnot płodzić
tedy abo zwodzą, abo czara-
mi toż robią. Zda się podo-
bno komu żem od rzeczy od-
stąpił, ale mię żal tych na-
szych kraiow do tego przywo-
dzi. Rzadki bowiem iest dom,
y rzadka białogłowa, ktora
tym babom niecnoty swoie
słowy pięknemi y świątobli-
wemi pokrywaiącym (tak za-
wsze diobeł ludziom, pod
płaszczykiem cnoty, y boiaźń-
stwa swoie niecnoty udaie)
nie wierzy a osobliwie w tey
chorobie co ią gośćconem abo
kołtonem nazywaią naywięcey
się zabobonow y czar pląta.
Zkąd y ono także głupie
mniemanie między ludźmi się
ziawiło: że rozumieią o tey
chorobie, iako o nieiakiey
bestyi, ktorey kiedy się czego
zabaży, tedy iey potrzeba do-
dać, aby iakie szkody nie u-
czyniłą. Y trafia się to często
u tych ludzi, ktorzy maią koł-
tun, że się im zachce wina,
y piią go: ieźli żadnego po-
nim bolu nie czuią, mowią
tak: polubił gościec wino y
iuż zatym będą pić wino wd eń
dzień, częstokroć sobie podpiią
dla tego, iż gościec polubił,
y rad piie wino. Y tak piią
na każdy dzień, y upiiąc się,
naprzykrzy się przyrodzeniu,
[iakoż każda rzecz zbytnia,
musi obrzydnąć] wzbudzą się
bole wielkie, wnetże zanie-
chaią, mowiąc: iuż niepolu-
bił gościec wina, trzeba mu
szukać inszego napoiu: y u-
daią się abo do miodu, abo do
gorzałki, a na ostatek y do





barszczu; y łupią barszcz mo-
wiąc że się uśmierzaią bole
wszystkie teraz, kiedy barszcz
piię. Bracie słuchay iedno
prawda to, że bole ucichną
rychley w ten czas kiedy
barszcz piiesz, bo przedtym
rozgrzało się ciało, kiedyś się
upiiał, bądź to winem bądź
miodem bądź też gorzałką,
otoż że się wychładza ciało
tym napoiem barszczowym, ie-
szczeby iabłecznikiem lepiey:
tedy niedziw że y ty do sie-
bie iakoby przychodzisz:
gdyż każdy piianica po prze-
piciu, zwykł się więc chło-
dzić takowemi napoiami.
Takowych tedy lekkomyśl-
nych y głupich rozumienia
iest o tey chorobie Pokuckiey
gośćcu: o ktorych inszego
czasu może się szerzey co
pisać, ieźli Pan Bog zdrowia
przedłuży, teraz niemogłem
się zatrzymać, abym głupiey
y grubey prostoty Kraiow
naszych nie miał upomnieć
aby zaniechawszy swego głup-
stwa puścili się raczey za
Panem Bogiem y przyrodze-
niem. Ale czas się mi wro-
cić do tego, oczym na po-
czątku począłem się pytać ie-
źliż na gościec ta woda w
szkle iest pomocna abo nie*?
Choroba ta, acz zda się tylko
bydź we włosach; ale kto
wiadom z czego się włosy
rodzą, łatwiey tego może doyść
co za przyczyna, y co za ma-
terya iest tego skręcenia wło-
sow, y ktore *officiens*, to iest
czyniąca y sprawuiąca tę cho-
robę. Materya nie może
bydź insza, iedno para iakaś
y dym z tłustych y grubych,
a oliwie podobnych wilgo-
tności: ktora gdy się podnosi
ku gorze, y do głowy przy-
chodzi do tych mieysc y z
dziurek ktoremi włosy wy-
rastaią; że iest gruba y tłu-
sta, opiera się w onych me-
atach: y zastanawiaiąc się
przy włosiech; ieden do dru-

giego ſkupia, y iakoby zlepia y ſklia; y tak ieden do drugiego zlepiwſzy, ſkręca one w kupę, a gdy ſię oſtaie w ciele ta materya zawſze czyni wielkie przypadki, y bolenia w onych mieyscach w ktore wpada. Jeźli do mozgu ſię obroci, częſto zawrot głowy przypada, ieźliż do pierſi znaczne duſzenie, iakoby powrozem gardziel zaciągał, ieźliż do ſerca, wnetże nudności drzenie ſerca ckliwość, ieźliż ſię też zoſtanie między pacierzami, ali kurcze niektorych członkow. Do tego ieſzcze przymieſzywa ſię niemal zawſze ona choroba, ktorą Łacinnicy zowią pedicularem morbum, Grecy φθειρίασιν a my wſzawą chorobą, bo y u tych ktorzy maią na głowie kołtuny niemal u każdego wſzy wiele bywa; y ieźliż ſię nie wywiie, ale bole nieznośne czyni: tedy w guzach ( że tak nazowię ) goścowych, nayduią ſię wſzy. Był to ieden chłop ktory miał wielkie bole tak w pacierzach, iako też y kurczenie nog, y rąk częſtokroć cierpiał: uczynił ſię mu guz niemały nad krzyżem w ktorym y bol, y wielki świerzb miał: nie mogąc znieść iuż onego świerzbu; drugiego chłopa aby mu on guz przerznął [ abowiem był bardzo miękki ] proſił, y prawie go do tego przymuſił: kiedy mu go przerznął, ciekło wprawdzie coś podobnego ropie, ale garść włosow y wſzy poſpołu zniemi wyciągnął. Jako ſkoro wſzyſtko wybrano z oney rany, y wyciekło do ſzczętu natychmiaſt zdrow był, y żadnego kurczu nie czuł ani bolu. Materya tedy goścu nie może bydź inſza, iedno tłuſta, oliwie podobna, z ktorey gorąco y ciepło, lub przyrodzone, lub też przeciwko przyrodzeniu będzie poru-

ſza



ſza parę y dym prędki, gorący y podobny onym ſadzom, ktore więc palą Drukarze dla inkauſtu: abo ktorą palą u nas w Ruſi chłopi na wſiach, y Malarzom przedaią. A ta materya kiedy do głowy y y włosow przyidzie, tedy one plugawe y ſprosne kołtuny rodzi na głowie; u chłopow nie inaczey iako rogi, a u białychgłow iako czepce abo iamułki owe tureckie, ieźliż też niechce ſię wywić na wierzch głowy, tedy zoſtaiąc w inſzych członkach ciała ludzkiego rożne y ciężkie choroby wzbudza, iako ſię iuż wzwyż namieniło. Zkąd y to wiedzieć y nauczyć ſię tego możeſz, że ta choroba nie inaczey ſię trafia w takowych ciałach, ktore maią w ſobie wiele bardzo gorąca, ktore aż przypala y przykopcywa tak wilgotności ciała, iako też y ſame wnętrzności w ktorych ſię zamykaią wilgotności. Takowe ciała ſą krwiſte, y choleryczne, ktore prętko przypalenie y roſpalenie mogą poczuć, ieźliż ieſzcze do tego będą pomagać tak trunkami iako y potrawami bardzo gorącemi. Możeſz też bydź w ciałach melancholicznych y phlegmatykach, ale tak rychło, y nie tak wiele, y do tego nie tak bardzo ſzkodliwych iako w krwiſtych y w cholerycznych. Już tedy przypatrzmy ſię, ieźliż ta woda może iaką pomoc przynieść temu kołtunowi. Wprawdzie ia nie mogę tego w ſię przyiąć, abym miał tak trzymać, żeby ta woda miała co pomagać tey chorobie ani względem przyczyn, ktore onę czynią, ani też względem choroby ſamey y przypadkow iey, ktore ſię za nią wloką. Przyczyny iako ſię iuż pokazały, ſą gorącości, łatwie tedy każdy baczyć może, wiedząc że ta ieſt woda gorąca y ſuſząca, że ſię

 wzglę-

względem gorącości przyczyny nie znieydzie, bo byłoby to, żeby ſię ognia do ognia przyczyniało. Ani też według materyi nie godzi ſię tey wody używać, ktora ieſt tłuſta: bo ktore rzeczy ſą tłuſte, tedy maią w ſobie zawſze iakoby żagiew iakąś y gorąco wrodzone, że prędko zapalić ſię mogą y przeto nie ieſt rzecz beſpieczna tę wodę dać abo pić, abo ſię w niey kąpać, aby ieſzcze bardziey ſię ta materya nie przypaliła, y potym większych ieſzcze przypadkow y chorob nie namnożyła. Choroba też ſama [ ieźliż chorobą mamy nazywać to pokręcenie włosow, gdyż choroby w częściach ciała y członkach, ktore życie iakie maią czego włosy nie maią ] nie potrzebuie tey wody, gdyż bądź to ſię wywiie ten gościec na głowie, niewiem co może za pomoc przynieść, y aby miał od tey wody ſpaść z głowy, nie wierzę. Lub też nie wywiie ſię, ale ſię tuła po ciele y z miesca na mieysce przechodzi, nie widzę ia miary żadney aby miała ta woda wywabić go y wyciągnąć na głowę: gdyż ona z głębokich mieysc y ze wnątrza nie wyciąga złych wilgotności, ale te tylko ktore po zaſkurzu zoſtaią, y około związow y członkow. Przypadki też ktoremi ſię więc pokrywa ta choroba gościec, nie mogą ſię uśmierzyć y ukoić tą wodą, bo aczby niektorym mogło nieco pomoc, ale przyczyna czyniąca chorobę, tym bardziey mogłaby ſię rozżarzyć, zaczym y choroba, y one wſzyſtkie przypadki coraz większemiby ſię ſtawały. Nie radzę ia tedy żadnemu, ktory tylko na gościec choruie, do tey wody ſię udawać: gdyż nie mogę tego u



u ſiebie wynaleść, ktorym ſposobem, y z ktorey miary miałaby pomagać: iedno trzeba dobrze rozeznać ieźliż prawdziwie gościec czyli inna choroba. Albowiem tak ſię ludzie teraz tym mniemaniem upili, żeby iedno kto nacokolwiek zachorzał, natychmiaſt gośćcem abo kołtunem one bole krzczą. Y już teraz u nas w Ruſi miedzy ludźmi proſtemi, nayduie ſię nie mało, y przy mędrſzych: niemaſz iuż ani france ani paraliżow, ani kurczu ani łamania w kościach, ani dychawice ani drzenia ſerca, iedno gościec. Ale prawda to ieſt, że ieſt wiele gośćcowatych w Ruſi, iednakże nie przeto iuż inne choroby poginęły: gdy za zbytkami naſzemi, y za grzechami nie ubywa chorob, ale prawie co wiek, y codzień ieſzcze przybywa. Nazywaymyż tedy paralże, paraliżem: kurcze; kurczem: podagrę, podagra; france, franca; a gościec gośćcem. A kiedy będziem nazywać własnemi nazwiſki każdą chorobę, łatwiey każdą znich leczyć będziemy mogli: a ieźli ſami nieznamy ſię na chorobach zoſtawmy to na tych, y puść my ſię na nich, ktorzy ſię około tego obieraią y wſzyſtek żywot ſwoy na tym trawią, *ut ſciant discernere lepram a lepra*: to ieſt: aby umieli rozeznać trąd od trądu, y każdą chorobę od drugiey choroby, chociaż w iednym ciele będą, gdyż mogą bydź nietylko dwie, ale y trzy oieden raz, y więcey w iednym człowieku: ktore tak więc leczyć potrzeba, aby iedne znoſząc, drugich nie przyczynił. Ale iuż dosyć teraz o gośćcu może Pan Bog zdarzyć, że ſię co y otym napisać może. Teraz na tym, com krotko napisał, przeſtań: y więcey też o tey wodzie ſię iuż nie ſpodziway, gdyż niektorym zda ſię pódobno przydłużſzym to moie pisanie.

DOKONCZENIE.